

Sonel Bosnalı

İran Azerbaycan Türkçesi

Toplumdilbilimsel Bir İnceleme

Kebikeç

Dil ve Edebiyat Dizisi 7

İstanbul 2007

Sonel Bosnalı: 17 Mayıs 1968 tarihinde Datça (Muğla)'da doğan Sonel Bosnalı, Paris Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü (Inalco), Türk Dili ve Yabancılar için Fransızca Öğretmenliği (FLE) bölümlerini bitirdi (1997). Ayrıca aynı Enstitünün Farsça bölümünde öğrenim gören yazar, Özbekçe, Kazakça ve Rusça derslerine de devam etti.

1998 yılında, Dil, Edebiyat ve Toplum adlı Inalco ve Paris III Üniversitesinin ortak programı çerçevesinde “Le fait turc en Iran et la revue Varlıq” başlıklı Yüksek Lisans tezini tamamlayarak, 1999 yılında aynı programın doktora seviyesine başladı. 1999 ve 2000 yıllarında Tahran’da bulunan Institut Français de Recherche en Iran adlı araştırma merkezinde burslu araştırmacı olarak görev yaptı. Prof. Dr. Michel Bozdemir ve Prof. Dr. Christophe Balay danışmanlığında hazırladığı “Patrimoine linguistique et littéraire turcophone d’Iran: une étude sociolinguistique” başlıklı tezini 2003 yılında tamamladıktan sonra, Boğaziçi Üniversitesinde Yardımcı Doçent olarak göreve başladı.

Contact des langues II: Les mots voyageurs et l’Orient (2006) adlı çalışmanın Michel Bozdemir ile birlikte editörlüğünü yapan S. Bosnalı, Halaç Türkçesi başta olmak üzere İran Türk dilleri üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Diğer çalışmaları: “İran Türklerinin dil ve toplumsal kimliği”, *Türk Dili:Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, 2001:669-679, “İslam, langue et littérature turques azéri en Iran”, *Les Annales de l’autre Islam: Renouveau littéraire dans l’espace arabo-turco-persan*, no 9, Paris, 2002:279-291, “İran’da diller ilişkisi – diller çatışması: Azeri Türkçesinin konumu ve işlevine toplumdilbilimsel bir bakış”, *Dilbilim Araştırmaları*, 2004:111-122, “Patrimoine linguistique en situation de contact: le cas du turc d’Azerbaïdjan en Iran”, *Contact des langues dans l’espace arabo-turco-persan*, IFRI, 2005: 97-108, “Emprunt lexical en turc azéri”, *Contact des langues II: Les mots voyageurs et l’Orient*, Presse Universitaire de Boğaziçi, 2006: 227-238.

İran Azerbaycan Türkçesi
Toplumdilbilimsel Bir İnceleme

Sonel Bosnalı

Dil ve Edebiyat Dizisi: 7
Yayımlayan: Mehmet Ölmez
molmez@yildiz.edu.tr

İletişim adresi:
Mehmet Ölmez
YTÜ, Fen-Ed. Fak. T.D.E.
Davutpaşa Yerleşimi
34210 Esenler-İSTANBUL

Yayımlayan
Kebikeç Yayınları
Sanat Kitabevi
Karanfil Sok. 5/60
06650 Kızılay-Ankara
Tel. (90.312) 418 62 03
Tel. (90.312) 425 93 77

İstanbul 2007
ISBN 975-7981-37-4

© Sonel Bosnalı, Mehmet Ölmez
Bu kitap “Kitap Matbaası”nda basılmıştır.
Tel. (0212) 567 48 84

Sonel Bosnalı

İran Azerbaycan Türkçesi
Toplumdilbilimsel Bir İnceleme

Dil ve Edebiyat Dizisi 7

İstanbul 2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	10
GİRİŞ	11
I İRAN'DA DİLLER İLİŞKİSİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN KONUMU	17
1.1. İRAN'DA DİLLER İLİŞKİSİNİN ETNİK-DİLSEL ÇERÇEVESİ	19
1.1.1. İran Türklerinde kimlik	20
1.1.1.1. İran Türklerinin tarihsel ve etnik kökeni	22
1.1.2. İran'da konuşulan diller	28
1.1.2.1. İran'ın Türk dilleri	30
1.1.2.2. İran'da Oğuz Türk dilleri	32
1.1.2.3. Merkezi Oğuz Türkçesi (Azerbaycan Türkçesi)	33
1.1.2.4. Azerbaycan Türkçesinin adı üzerine	37
1.1.3. Azerbaycan Türkçesinin ölçün sorunu	41
1.1.3.1. Alfabe ve yazı kuralları	45
1.1.3.1.1. Alfabe ve yazıda birlik arayışı	49
1.1.3.2. Ses bilgisi	53
1.1.3.2.1. Ünlüler	53
1.1.3.2.2. Ünsüzler	55
1.1.3.3. Azerbaycan Türkçesinin şekil bilgisi	57
1.1.3.4. Azerbaycan Türkçesinin söz yapısı	59
1.1.4. Azerbaycan Türkçesinin aktarım sorunu	64
1.2. TOPLUM-DİLSEL VE SİYASAL ÇERÇEVE	69
1.2.1. Fars dilinin egemenliği	70
1.2.2. Milliyetçilik akımlarında dilin önemi	76
1.2.2.1. Türklük bilincinin oluşumunda dilin önemi	77
1.2.2.2. "Azerbaycan sorununda" dilin rolü	81
1.2.2.3. İran "ulus-devlet" projesinde Fars milliyetçiliği ve Türkçe ..	85
1.2.3. İslam Cumhuriyetinde dil politikası ve Türklerin yeri ..	89
1.2.3.1. İran'da Türk İmajı Üzerine	93
1.3. DİLLER İLİŞKİSİNİN SOSYO-KÜLTÜREL ÇERÇEVESİ	95
1.3.1. Dillerin demografik durumu	97
1.3.1.1. Yerel dil topluluklarında doğurganlık	102
1.3.2. Diller ilişkisinin sosyal çerçevesi	105
1.3.2.1. Göçebelik ve boy geleneğinin sonu	105

1.3.2.1.1. Türk boylarının sonuna doğru	106
1.3.2.2. Kentleşme süreci	108
1.3.2.3. Batıdan Doğuya, kırdan kente göç	110
1.3.3. Diller ilişkisinin kültürel çerçevesi	113
1.3.3.1. Okur-yazarlık ve okullaşma	114
1.3.3.1.1. Okullaşmada gelişme	117
1.3.3.2. İki dillilik ve Farsçanın yayılması.....	118
1.3.3.2.1. Farsça konuşabilme düzeyi	119
1.3.3.2.2. Farsçanın yerel dil bölgelerinde durumu	122
BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU	128

İİİRAN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE AZINLIKLAŞMA VE İŞLEVSİZLEŞME.....131

2.1. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	135
2.1.1. Toplumdilbilim anketleri.....	135
2.1.2. Araştırma sahası ve denek evreni.....	136
2.1.2.1. Tahran denek grubu	137
2.1.2.2. Salmas denek grubu	141
2.1.2.3. Toplam denek gurubu.....	145
2.1.3. Denek seçimi.....	147
2.1.3.1. İkamet yeri ve süresi.....	147
2.1.3.2. Etnik-dilsel köken	148
2.1.3.2.1. Ebeveynlerin ana dili.....	150
2.1.3.2.1.1. Baba ana dili.....	150
2.1.3.2.1.2. Anne ana dili.....	151
2.1.3.2.2. Denek ailesinin etnik-dilsel yapısı.....	152

2.2. İİRAN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN ANA DİLİ OLARAK

SÜRDÜRÜMÜ	155
2.2.1. Azerbaycan Türklerinde ana dili sürdürümü	157
2.2.1.1. Ayrışık ailede ana dili sürdürümü	160
2.2.1.2. Özdeş ailede ana dili sürdürümü	161
2.2.2. Ana dili sürdürümünün parametreleri.....	162
2.2.2.1. Tahran ve Salmas'ta ana dili sürdürümü	163
2.2.2.2. Cinsiyetin dil sürdürümündeki etkisi.....	164
2.2.2.3. Dil sürdürümünde yaş faktörü	164
2.2.2.4. Öğrenimin dil sürdürümündeki etkisi	165
2.2.2.5. Ana dili sürdürümünün sosyal etkinlikle ilişkisi.....	166
Sonuç.....	167

2.3. İRAN AZERBAJCAN TÜRKLERİNDE DİL AKTARIMI	169
2.3.1. Dillerin genel aktarımı	171
2.3.1.1. Farsçanın işlerliği	172
2.3.1.2. A. Türkçesinin aktarımı	173
2.3.2. Okuma ve Yazma Yetisi Aktarımı	174
2.3.2.1. Okuma Yetisi Aktarımı	175
2.3.2.2. Yazma Yetisi Aktarımı	177
2.3.3. Dil Aktarım Alanları	178
2.3.3.1. Ana Dili Aktarım Alanları	178
2.3.3.2. Yabancı Dil Aktarım Alanları	180
Sonuç	182
2.4. DİL KULLANIMI: DİLLERİN İŞLEVLERİ VE İŞLEVSELLİĞİ	187
2.4.1. Ana dili kullanımı	189
2.4.1.1. Ana dilinin genel kullanımı	190
2.4.1.3. Ana dilinin tam kullanımı	191
2.4.1.4. Ana dilinin iki değişikli kullanımı	192
2.4.1.2. Ana dili kullanımı yitimi	193
2.4.2. Ana dilinin kullanım alanları ve işlevleri	195
2.4.2.1. Ana dilinin ev kullanımı	197
2.4.2.2. Ana dilinin sosyal kullanımı	197
2.4.2.3. Ana dilinin resmi kullanımı	199
2.4.3. Dillerin ev içi işlevselliği	201
2.4.3.1. Ev içi dil kullanımı	202
2.4.3.1.1. Tek dilli kullanım	203
2.4.3.1.2. İki dilli kullanım	203
2.4.3.2. Farsçanın işlevselleşmesi	205
2.4.3.3. A. Türkçesinin işlevsizleşmesi	207
Sonuç	209
SONUÇ	213
KAYNAKÇA	219

ÖNSÖZ

Bu kitap, 30 Haziran 2003 tarihinde Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü ve Paris III (Sorbonne Nouvelle) Üniversitesi'nin "Dil Edebiyat ve Toplum" programı çerçevesinde kabul edilen "Patrimoine linguistique et littéraire turcophone de l'Iran: une étude sociolinguistique" konulu Doktora Tezinin düzeltilip Türkçeye çevrilerek kitaba dönüştürülmüş biçimidir.

Bu çalışmanın asıl amacı, İran'da konuşulan en önemli Türk dili olan Azerbaycan Türkçesinin konumu ve işlevlerinin belirlenmesi ve olası azınlıklaşma ve işlevsizleşme süreçlerinin sorgulanmasıdır. Toplumdilbilimin diller ilişkisi - diller çatışması kuramından hareket edilerek yürütülen bir inceleme ile bu dilin sayısal ve işlevsel daralması varsayımı ele alınmaktadır. İncelemede, Tahran ve Salmas şehirlerinde yürütülen saha araştırmaları ve toplumdilbilim anketlerinin sayısal çözümlemesine başvurulmaktadır.

Çalışmanın araştırma aşamasından kitaba dönüştürülmesi aşamasına kadar olan süre içerisinde çok sayıda kişinin desteğini gördüm. Doktora tezimin hazırlanmasında emeği geçen değerli hocalarım Prof. Dr. Michel BOZDEMİR ve Prof. Dr. Christophe BALAY'ye, araştırmalarımı gerçekleştirebilmem için bursundan yararlandığım Fransız İran Araştırmaları Enstitüsü'ne (IFRI), İran'daki araştırmalarımı yürütürken desteğini esrigemeyen Tahran Tarbiyat-e Modarres Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Meliki A. MOGADDAM'a, bu kitabın yayımına yaptığı değerli destek ve katkıları için Prof. Dr. Mehmet Ölmez'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, İran'da geçirdiğim bir buçuk yıl boyunca hiçbir zaman bana yabancılık hissi yaşatmayan başta Tahran ve Salmas Türkleri olmak üzere, bütün İranlılara güler yüz ve konukseverliklerinden ötürü teşekkür ederim. Her türlü desteklerini gördüğüm Hilda ve HAKAK ailesine, Cevat HEYET ve M. Rıza HEYET'e özellikle teşekkür ediyorum.

... ve tabii ki Cyril İlker BOSNALI ve annesine.

Kasım 2006
Dr. Sonel Bosnalı

GİRİŞ

Değişik kökenlerden halkların eskiden beri üzerinde yaşayıp geldiği İran toprakları, aynı zamanda birçok halkın kesişme noktasında konumlandığı için muhteşem bir kültürler mozaiki oluşturmaktadır. Bu coğrafi konum, İranlıların Türk, Arap, Hint, Rus gibi bölgenin önemli halklarıyla da tarih boyunca ilişki içinde olmalarını beraberinde getirmektedir. Ayrıca, İran topraklarının birçok defa işgale uğraması, İranlıların değişik kültürlerle ilişkiye girmelerine ve bu kültürlerden önemli derecede etkilenmelerine neden olmuştur. Moğollar ve Araplar gibi bazı halklar, bu topraklarda geçici bir süre kalmalarına karşın, bıraktıkları izler kalıcı olmuştur. Ancak, İranlıların etnik, kültürel ve siyasal yapılarını büyük ölçüde etkileyen olaylardan şüphesiz en önemlisi, Orta Asya'dan Batıya doğru göç eden Türk kökenli halkların bazılarının İran topraklarını geçiş yolu olarak kullanmış, bazılarının ise bu topraklarda kalıcı olarak yerleşmiş olmalarıdır. Bu coğrafi konum ve tarihsel olaylar nedeniyle, bugün İran çok dilli bir yapıya sahiptir. Tarihin değişik dönemlerinde meydana gelen sosyal ve siyasal gelişmeler, bu çok dilli yapının bazen devamını mümkün kılmış, bazen karmaşık bir hal almasına neden olmuş, bazen de varlığını tehdit etmiştir.

Ancak her vesileyle vurgulanmakta olan İran'ın çok kültürlü yapısı sosyal bilimlerin birçok alanında etnolojik, toplumsal, tarihsel, siyasal ve coğrafi açılarından incelenmekteyken, konunun dilsel boyutu göz ardı edilmektedir. Gerçekten de, lehçebilim çerçevesinde gerçekleştirilmiş bazı çalışmaların yanı sıra, sosyal bilimler alanında yapılmış çalışmaların çok azında oldukça kısa bir şekilde değinilen çok dillilik üzerine yapılmış özgün bir çalışma bulunmamaktadır. Kısaca İran sahasında toplumdilbilim çalışmaları yoktur denilebilir. Başka bir deyişle, bu zamana kadar dilbilimciler yaptıkları çalışmalarda "dili sadece dil için ve dil içinde" ele alma eğiliminde olmuşlar, sosyal bilimciler ise İran toplumunu incelerken çalışmalarında dil unsurunu göz önünde bulundurmamışlardır. Oysa dil, toplumun yansımasından ibaret olduğuna göre, bu tür toplumların incelenmesinde çok dilliliğin göz önünde bulundurulması zorunlu olmalıdır. Tek bir dil veya tek bir

kültür temelinde yapılan bir değerlendirme bu çok dilli toplumu nasıl yansıtabilir?

Bu boşluğu bilimsel nedenlerle açıklamak mümkündür. Ancak siyasal nedenleri de unutmamak gerekir. Gerçekten de sahanın siyasal koşulları etnik gurupların dilleri hakkında araştırma yapmaya uzun zaman boyunca uygun olmamıştır. Geçmiş dönemlerde yürütülen kültür politikaları, bu dilleri ülkenin bütünlüğü ve ulusun birliği karşısında en tehlikeli tehdit olarak algılamıştır. Dolayısıyla söz konusu diller hakkında yapılacak her türlü inceleme, özellikle bu yabancılar tarafından gerçekleştiriliyorsa, yönetim tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Etnik guruplar hakkında etnolojik, sosyolojik ve tarihsel çalışmalar bu etnik gurupların dilleri hakkındaki çalışmalardan çok daha kolay yapılabilmiştir. Çünkü herhangi bir göçebe veya aşiret toplumunun yapısı veya yaşam biçimini araştırmak herhangi bir sorun yaratmazdı. Hatta konunun dinsel boyutunu araştırmak bir sorun yaratmaktan öte, dinin farklı etnik gurupları birleştirici gücünü ortaya çıkarırdı. Oysa dil, İran milletini oluşturan halkların farklılıklarını en çarpıcı biçimde gösteren en önemli öğeyi oluşturmaktadır. Etnik diller üzerine yapılan çalışmalar karşısındaki bu kuşkucu tutum, özellikle İslam Cumhuriyetinden beri önemli derecede iyileşmiştir ama tamamen yok olmamıştır. Günümüzde bazı Fars milliyetçisi çevrelerde hâlâ karşılaşılmaktadır.

Oysa İran'ın çok dilliliği üzerine araştırmalar özel bir önem taşımaktadır. Büyük bir çoğunluğunun aralarında hiçbir genetik ve yapısal bağ bulunmayan çok sayıda dilin ilişki içinde bulunması bu önemi açıklayan özelliklerden biridir. Farsça, Türkçe, Arapça gibi önemli dillerin yanı sıra, Kürtçe, Baluçça, Ermenice, Süryanice (Asuri), Türkmence, Halaçça gibi değişik diller ve bu dillerin henüz yeterince incelenmemiş birçok lehçesi İran topraklarında ilişki içindedirler. Bu önem sadece ilişki içindeki dillerin sayısıyla sınırlı değildir. Bu ilişkinin İran devletinin resmî dili olarak bölgenin en saygın dillerinden biri olan Farsça ile herhangi bir resmî konumu olmayan "yerel diler" arasında gerçekleşmekte olması da ayrıca önem taşımaktadır. Çünkü böyle bir ilişkinin bu dillerin hem konumları hem de yapıları üzerinde çok önemli sonuçları olmalıdır. Ayrıca, bu ülkenin siyasal, toplumsal ve kültürel koşullarında meydana gelen değişiklikler, söz konusu dillerin konumlarını ve hatta varlıklarını etkileyecek niteliktedir.

Gerçekten, özellikle *periferik toplumdilbilimcilerin* yaklaşımına göre, dengesiz (adaletsiz) bir ilişki içinde bulunan diller arasında çatışma kaçınılmazdır. Bu çatışmanın ortaya çıkışı, söz konusu dillerin konumlarıyla ilişkili olup, onu izleyen sürecin biçimi, dillerin ilişki ortamının sosyal ve siyasal koşullarıyla ilintilidir. Dillerin var oluşlarını sürdürmelerinin veya yok olmalarının koşullarını, dillerin yapısal özellikleri değil, işte bu dil dışı etkenler oluşturmaktadır. Yani, misafirperver olmayan topraklarda yaşayan diller, aynı zamanda yönetimden dışlanır, öğretilmez veya az öğretilir ve ekonomik hayatla olumsuz ilişki içindeyseler, var oluşlarını çok daha çabuk yitirirler.

Hem toplumsal hem de dilsel konumları bakımından, gözlemlenmesi en ilginç ilişkilerden biri, Azerbaycan Türklerinin dilleri ile Farsça arasındaki ilişkidir. İran'ın hem geçmişteki hem de günümüzdeki sosyal ve siyasal yapısı dikkate alındığı zaman, ilişki koşullarının yerel dillerin yaşamları için uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesinin Farsça ile olan ilişkisi, yukarıda belirtilen çatışmacı kuram çerçevesinde ele alınmalıdır. İki dil arasında var olan dengesiz ilişki ve çatışma nedeniyle, Azerbaycan Türkçesinin giderek daralması kaçınılmaz gibi görünmektedir.

Oysa İranlı yazarların bazıları bu görüşü paylaşıp bile, büyük bir çoğunluğu İran'da Azerbaycan Türkçesinin canlılığına dikkat çekmektedir. Hatta bazı araştırmacılar, bu dilin kendi geleneksel bölgesinin dışında bile diğer azınlık dillerine karşı daha baskın olduğunu ve onunla ilişkilerinden dolayı, bunların giderek daraldıklarını ileri sürmektedirler.¹ Alan belirleme gezisi sırasında biz de, Azerbaycan Türkçesi'nin İran'da önemli bir canlılığa sahip olduğu yönünde izlenimler edindik. Var oluşunun sürdürümüne bile uygun olmayan koşullarda Azerbaycan Türkçesinin bu dinamik durumunu açıklamakta doğal olarak zorlandık. Özellikle bu durumun toplumdilbilimin ileri sürdüğü teze tamamen aykırı gibi görünmesi karşısında oluşan şaşkınlığımızı gizlemeye gerek yoktur. Gerçekten bizim ilk izlenimlerimiz bu dilin sokaklarda, toplu taşıma araçlarında, kamu alanlarında rahatça kullanıldığı yönünde olmuştur. Ayrıca, bu

1 BAZIN Marcel, *Le Tâlech : une région ethnique au Nord de l'Iran*, Tome II, ADPF, Paris, 1980.

dilin yayın ve basın organlarında kullanıldığına, Farsçanın kalbi olan Tahran sokaklarında bile Azerbaycan Türkçesinde yazılmış afişlerin yer aldığına tanık olunmuştur. Azerbaycan Türkçesinin öğrenimi okullarda hâlâ mümkün olmasa da, yanlışlıkla Türkçe bir kelime kullandığı için öğrencilerin cezalandırıldığı dönemler eskilerde kalmış gibi görünüyor. Hatta sayıları her geçen gün artmakta olan kültürel kuruluşların verdiği Azerbaycan Türkçesi dersleri ve bu dilin İran'da resmen tanınması için yapılan talepler gibi birçok siyasal ve kültürel etkinlik, Azerbaycan Türkçesinin durumunun düzelmesi yönünde atılan önemli adımlar olarak görülebilir.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinin İran'daki toplum-dilsel yapısının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu yapı *durağan iki dillilik* türünde bir *dil ilişkisi* midir yoksa *dil değişimi* veya *normalleşme* süreçlerinin görüldüğü *değişken bir dil çatışması* mı? Diğer bir deyişle, Azerbaycan Türkçesinin durumunun giderek iyileşmesi ve böyle bir canlılığa sahip olması mümkün müdür? Yoksa çatışmacı diller ilişkisi kuramının öngördüğü gibi giderek daralması ve bir gün yok olması kaçınılmaz mıdır? Konunun sorunsalı, Azerbaycan Türkçesinin konumu ve işlevini incelemeye yönelik iki boyutlu bir yaklaşımı dayatmaktadır.

Bu yaklaşımın bir boyutu, dilin konumunu etkileyen her türlü dil dışı faktörlerin incelenmesini içermelidir. Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan bu *in vitro* yaklaşım çerçevesinde, diller ilişkisinin gerçekleştiği toplumsal ve siyasal koşulların değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede bir taraftan Azerbaycan Türklerinin etnik, dilsel ve toplumsal yapıları, diğer taraftan dillerinin konumu değerlendirilmektedir. Yine bu bölümde, İran'ın siyasal, kültürel ve toplumsal yapılarındaki değişimlerin Azerbaycan Türkçesi üzerindeki olası etkileri tartışılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Azerbaycan Türklerinin ana dillerinin konumu ve işlevlerini etkileyen, yönlendiren ve belirleyen toplum-dilsel uygulamaları ele alınmaktadır. Bu *in vivo* yaklaşım çerçevesinde, Azerbaycan Türklerinin ana dilleri ve Farsça ile bağları ve ilişkileri ele alınarak "İran'da hangi dil nerede, niçin ve nasıl kullanılıyor" sorusuna yanıt aranmaktadır. Sosyal ve coğrafi bakımdan birbirinden farklı iki bölgede yerleşen Türklerden oluşturulan bir denek gurubu arasında gerçekleştirilen anketler bu bölümdeki çalışmanın

başlıca yöntemini oluşturmaktadır. İlk aşamada, Azerbaycan Türkçesinin sayısal daralması sorgulanmaktadır. Bu çerçevede, bir taraftan Türk toplumunda ana dili değişimine yönelik tutumlar, diğer taraftan dil aktarımındaki davranışlar ele alınmaktadır. Son bölümde ise, Azerbaycan Türkçesinin işlevleri ve bu işlevlerin olası daralma süreci sorgulanmaktadır.

Bu çalışmada İran'da yaygın bir söz olan "Türk'ün köpeği şehre inince Farsça havlar" sözü sorgulanmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, şehre inme süreci ve koşulları incelenmekte, ikinci bölümde ise şehre inmek ile Farsça konuşmak arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Bu iki boyutlu araştırmadan elde edilen veriler, Azerbaycan Türkçesinin toplum-dilsel durumunun niteliğini ortaya çıkaracak ve böylece, bu dilin *azınlıklaşma* ve *işlevsizleşme* süreçlerine maruz kalıp kalmadığı belirlenebilecektir.

I

İRAN'IN DİLLER İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN KONUMU

İran toplumu, çok etnik kökenli yapısı dolayısıyla, karmaşık bir “çok dillilik” örneği sunmaktadır. Nüfus bakımından olduğu kadar, tarihte sahip oldukları siyasal konum bakımından da İran toplumunun en önemli unsurlarından birini oluşturan Türkler, bu çok dilliliği oluşturan topluluklardan biridir. Birçoğunun tarihte önemli roller oynayan değişik boy yapılanmalarında bir araya geldiği ve daha çok kırsal özelliğin ağır bastığı çevre bölgelerde yaşayan Türklerin dili, canlılığını belli bir ölçüde sürdürmüş ve özelliklerini koruyabilmiştir. Ancak diller ilişkisinin gerçekleştiği sosyal, siyasal ve kültürel bağlamın geçirdiği dönüşüme paralel olarak, ilişki içindeki dillerin toplum-dilsel yapılarının da değişken bir nitelik kazanması doğaldır. Bu bakımdan, tarih boyunca meydana gelen sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelerin, Azerbaycan Türkçesinin hem yapısı hem de konumu açısından önemli sonuçları beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesinin bu ülkede girdiği dil ilişkisi ortamının etnik, sosyal, kültürel ve siyasal bağlamlarının incelenerek olası etkilerinin belirlenmesinde yarar vardır.

İran’da diller ilişkisi bağlamının değişik boyutlarının ele alındığı bu bölümde, ilk önce, İran’ın çok dilli niteliği ve bu çok dilli ortamda İran Türklerinin yeri incelenmektedir. İran Türklerinin etnik-dilsel yapılarının belli başlı özelliklerinin değerlendirildiği birinci bölümde, bu özelliklerin toplum-dilsel konumlarına ne gibi etkileri olduğu araştırılmaktadır. İran toplumunun diğer unsurlarından farklı bir bütün olarak Türklerin homojen bir kimliğe sahip olup olmadıkları konusunun açıklığa kavuşturulması, toplum-dilsel konumlarının daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Türklerin, Fars dilli topluluklar karşısında varlıklarını koruyabilecek ve hatta onlarla rekabet edebilecek homojen bir etnik-dilsel bütünlüğe sahip midirler yoksa kendi

aralarında var olan farklılıklar bu oluşuma bir engel oluşturmaktadır mıdır?

İkinci bölümde, İran'ın sosyal ve siyasal yapısının ilişki içindeki dillerin konumları üzerindeki etkileri sorgulanmaktadır. İran halklarının sosyal ve siyasal konumlarının dillerinin konumlarıyla yakından ilişkisi olacağı varsayımından yola çıkarak, bu halklar arasındaki siyasal ve sosyal dengelerin incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Değişik dönemlerde meydana gelen sosyal ve siyasal olayların, özellikle İran Türklerinin, dolayısıyla dillerinin konumları açısından doğurduğu sonuçların belirlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, İran'da uygulanan dil politikaları ve dillere verilen resmî konumlar ve işlevler incelenmektedir. Ayrıca, Türklerin ana dillerinin durumunu iyileştirmeye yönelik dilsel ve dil dışı etkinlikleri üzerinde durulmaktadır.

Bu bölümün son başlığında ise, diller ilişkisinin gerçekleştiği sosyal ve kültürel koşullar ve bu koşullarda oluşan dönüşümlerin ilişki içindeki dillerin konumlarına olası etkileri tartışılmaktadır. Öncelikle, kentleşme, okullaşma, okuryazarlık ve doğurganlık gibi unsurlar ele alınarak, bu alanlardaki gelişmelerin doğurduğu sonuçlar değerlendirilmektedir. Söz konusu alanlarda kaydedilen gelişmelerin Türklerin geleneksel sosyokültürel yapılarının değişimine yol açması kaçınılmazdır. Bu değişimin iki ayrı yönü olabilir. Fars kimliğinin giderek baskınlaşması ile Türk kimliğinin önemini yitireceği ve belki bir gün yok olacağı bir Farslaşma süreci bu olasılıklardan biridir. İkinci olasılık ise, değişik Türk topluluklarının kendilerini birbirlerinden farklılaştıran geleneksel yapılarından arındırarak Türk dili temelinde oluşturacakları yeni bir Türk kimliği çerçevesinde yeniden yapılaşma sürecidir. Her iki durumda da, Farsça ve Azerbaycan Türkçesinin sayısal ve işlevsel konumları büyük ölçüde etkilenecektir.

1.1. İRAN'DA DİLLER İLİŞKİSİNİN ETNİK-DİLSEL ÇERÇEVESİ

Dehhoda sözlüğünün « İran » başlıklı yazısında İran şöyle tanıtılır: « İran ırkı, İ.Ö. ikinci binyıllığın ortalarına doğru İran'a yerleşen *Arilerin* evlatlarının tarih içerisinde Arap, Türk gibi diğer değişik halklarla karışmasının bir sonucudur". İran'ın *Ariayî* ülkesi olarak tanıtılmasına karşın yirminci yüzyıla değin Pers olarak tanındığını hatırlamak ve günümüzde "İranî" adıyla tanınan bir etnik grubun da bulunmadığını belirtmek gerekir. İranlı kelimesi, İran'da yaşayan değişik etnik kökenden toplulukların tümünün siyasal kimliğini belirten oldukça yeni bir terimdir.

İran daha çok, toprakları üzerinde birlikte yaşamak durumunda kalan değişik halkların karışımından meydana gelen çok kökenli etnik yapıya sahip bir ülkedir. Değişik etnik kökenden halkların İran topraklarında varlığının ilk temel nedeni, farklı halkların işgalinden çok daha öncesinde bile burada yaşayan toplulukların farklı etnik yapılar da olmalarıdır. Gerçekten de, İran halklarından değişik topluluklar, kavimsel yaşam, göçebelik, merkezi sistemin zayıflığı gibi bu ülkenin coğrafi, sosyal ve siyasal yapısındaki bazı özelliklerden ötürü tarih boyunca kendilerine özgü farklılıkları koruyabilmişlerdir. Böylece, Tatça, Taleşçe, Gilakça, Lorca, Bahtiyarice gibi değişik lehçeleri konuşan Fars kökenli halklarla birlikte, Kürtler ve Baluclar değişik kavmi ve dilsel yapılanma altında İran topraklarında varlıklarını sürdürebilmişlerdir. İran topraklarında Ermeni, Arap ve Süryani (Asuri) halkalarının varlıklarının en önemli nedenlerinden biri de komşu halklarla olan sınırların geçirgen niteliğidir. Zaten ayrışık yapıdaki yerli halklara gelip karışan değişik halkların (Saka, Yunan, Hun, Arap, Moğol, Türk...) işgalleri, İran halklarının etnik kökenlerinin çeşitliliğinin diğer önemli nedenlerindendir. VII. ve IX. yüzyıllar arasındaki Arap işgallerinin, etnik yapıyı önemli derecede etkilemese bile, sosyal ve kültürel bağlamda kalıcı sonuçları olmuştur. Bu işgallerin en önemli sonuçlarından biri, daha önceleri mazdeist (zartuşti) olan İran halklarının İslam'ı benimsemeleriyle birlikte İran'ın neredeyse

bütününe İslamlaşması olmuştur. Günümüzde, dinlerini koruyan Ermeni ve Süryani azınlıklar dışında, çok az sayıda mazdeist kalmıştır. Ayrıca, İslam aracılığıyla İranlıların yaşantısına din dili olarak giren Arapça, daha sonraları işlevini sosyokültürel alanlara da yaymıştır.²

İran'ın sadece etnik ve dilsel değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasal yapısının altüst olmasında en belirleyici rolü Türklerin oynadığını ileri sürmek abartılı değildir. Gerçekten de, Moğolların Cengiz Han ve Timur'la İran'ı iki kez işgal etmelerinin kalıcı sonuçları olmamasına karşın, XI. ve XVI. yüzyıllar arasında, birçok göç akınlarıyla Türklerin İran'a gelmelerinin sayısız sonuçları olmuştur. Bugün İran'da bir Moğol varlığından bahsedemeyizken, Türk varlığı, etnik, kültürel ve siyasal bakımdan köklü bir şekilde yerleşmiştir. Bu Türk topluluklarının İran'ın birçok bölgesine yerleşmeleri ülkenin etnik ve dilsel yapısını tamamen değiştirmiştir. Kısa süreli birkaç dönem dışında, İran'a gelişlerinden XX. yüzyılın başlarına kadar bu ülkeyi yöneterek, İran toplumunun siyasal ve sosyokültürel yapısının yönünü belirlemişlerdir. Ancak, Türk diye adlandırılan bu topluluklar, kendi aralarında bazı önemli farklılıklar içermektedirler. Göz önünde tutulmasında yarar olan bu farklılıklar, büyük ölçüde, zaten dilsel ve sosyal yapılarının bazı farklılıklar sunduğu bu toplulukların İran'a yerleşim süreçlerinin zaman ve mekân bakımından homojenlik teşkil etmemesinden kaynaklanmaktadır.

1.1.1. İran Türklerinde kimlik

Türk topluluklarının hem kendi aralarında hem de Türk olmayan diğer topluluklar içerisinde sınıflandırılmasında en önemli unsur dildir. Bu bağlamda, yaşam tarzı, siyasal ve dinsel statülerine bakmaksızın, sadece dil unsuru, bu toplulukların ayrı bir dil gurubu olarak sınıflandırılmasına olanak sağlamaktadır.³ Ancak, Türk halkları, tek tip ve özerk bir dili konuşan yekpare ve bağımsız bir topluluklar gurubunu oluşturmazlar. Dolayısıyla, İran'da tek bir Türk dil topluluğundan bahsetmek yanlış olur. Zira *dil topluluğu*, öncelikle bir dil sisteminden, yani bir dil sisteminin yalnızca tek bir değişkesinden

2 *İrânşâhr*, Tahran, 1963, vol.I, ss. 91-95.

3 BOSNALI S. « İran Türklerinin Dil ve Toplumsal Kimliği », *Türk Dili : Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara, no : 594, Haziran 2001, ss. 669-678.

itibaren tarif edilebilir.⁴ Yine *Fishman*'a göre "bir dil topluluğundan bahsetmek için, o toplumun bütün bireylerinin ortak bir dil değişkesine ve bu değişkenin doğru kullanım normlarına sahip olması gerekir".⁵

İran Türklerini hem diğer İranlı topluluklardan hem de kendi aralarında ayırt etmeye olanak sağlayan tek unsur dil olsaydı, bu toplulukları betimlemek için, «Türk dil toplulukları» ifadesi kullanılabilirdi. Ancak durum böyle değil. Gerçekten de, İran Türklerinin dilsel, sosyal, coğrafi ve tarihsel açıdan farklılıkları o kadar belirgindir ki Mevlana'ya bir şiirinde ilham kaynağı bile olmuştur:

*Ey basâ hendu-o-torkand hamzabân
 Ey basâ do tork çun bigânegân
 Pas zabân-e hamdeli xod digar ast
 Hamdeli az hamzabâni bekhtar ast
 (Dildaş olan o kadar Hintli ve Türk vardır ki)
 İşte bundandır iki Türkün yabancılığı
 Öyleyse gönüldaşlığın dili başkadır
 Gönüldaşlık dildaşlıktan daha iyidir)*

Gerçekten de çoğunluğu Oğuz olmak üzere, aynı kökenden gelen İran Türkleri, tarihsel, sosyal, dinsel ve coğrafi kimlikler açısından bazı önemli farklılıklar sunmaktadırlar. Dolayısıyla, değişik kıstaslar göz önünde bulundurularak, bu toplulukları birçok guruba ayırmak mümkündür. Örneğin tarihsel açıdan, İran topraklarına ilk gelenler ve belli bir bölümünü Anadolu'dan gelenlerin oluşturduğu sonradan İran'a yerleşenler olarak gruplandırabiliriz. Din kıstası, büyük bir çoğunluğu Şii olan Türklerle, Türkmenlerin çoğunluğunu oluşturduğu Sünni Türkleri ayırt etmemize olanak sağlar. Bunun yanında Türkler arasında, Baha'i, Alevi, Goran gibi değişik dinî gurupların olduğu da bilinmektedir. Coğrafi bakımdan da Türkler belli bir bütünlük sunmazlar; Azerbaycan Türkleri İran'ın kuzey batısında yoğunlaşırken, Türkmen bölgesi İran'ın kuzey doğusunda bulunmaktadır. Bununla birlikte, İran'ın güneyinde Kaşkayi Türklerinin yanı sıra, ülkenin merkezinde yerleşik değişik Türk guruplarının varlığına tanık olunur.

4 GARMADI, *La sociolinguistique*, Paris, PUF, 1981, s. 42

5 FISHMAN J. A., *Introduction à la sociolinguistique*, Paris, Labor – Fernand Nathan, 1971, s. 43.

Ve tabii ki Tahran, Türklerin yaşadığı en kalabalık bölgelerden birini oluşturur.

Bu toplulukları sosyal yapıları bakımından da sınıflandırmak mümkündür. İran'da aşiret yapısı gün geçtikçe kaybolmakta olsa da, günümüzde veya tarihte aynı aşirete tabi olma duygusu aynı kimliklerin ortaya çıkmasına katkı yapan en önemli unsurlardan biridir. Aşiret yapısı kadar, göçebelik de farklı kimliklerin ortaya çıkmasında önemli bir etkidir; göçebe Türk topluluklarıyla yerleşik soydaşları arasındaki sosyal kimlik farkları göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, XXI. yüzyılın başlarında, İran'da aşiret yapısı ve göçebe yaşantısının büyük bir hızla yok olmakta olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten de, aşiret bağlarının kaybolması, göçebelerin yerleşik hayata geçmesinin bir sonucu olarak, herhangi bir aşirete mensup olmayan Türkler, en kalabalık ve en önemli halk yığınlarını oluşturmaktadır. Bu iki unsura, belki de kentleşme olgusunu da eklemek gerekir; kırsal kesimdeki Türklerle kentli Türklerin sosyokültürel kimlikleri arasında var olan ve ileride oluşacak farklılıklar önem arz etmektedir.

1.1.1.1. İran Türklerinin tarihsel ve etnik kökeni

Türk halklarının İranlılarla çok eskilere dayanan bir ilişkisi söz konusudur. Ancak, kültürel anlamda en ciddi ilişki, IX yüzyılda Türklerin İslamlaşmasıyla başlamıştır. Türklerin İran kültürüyle ilişkiye girmeleri, Tahirîler (821-873) ve Samanîlerin (819-1005) Abbâsî halifelerinin etkisi altına girmeleriyle, Sogud dilinin yerini alan ve Arap alfabesinde yazılmaya başladıktan sonra Orta Asya'da İslam kültürünün taşıyıcı işlevini gören Farsça dili aracılığıyla olmuştur. Dolayısıyla, Türklerin kabul ettiği İslam'ın, İran İslam'ı yapısında olduğunu belirtmek gerekir.⁶

Bunun yanında, Oğuz Türkleri 1040 yılında Horasan'a geldiklerinde, 962 yılından beri bölgede egemenliğini sürdüren Gazneli Sultanı Mesud'la Dandakan'da çarpışmışlardır; bu sultan da bir Türk'tür.⁷ Ayrıca, Arguların devamı sayılan bazı Halaç guruplarının IX yüzyıldan beri Horasan civarlarında yaşamakta oldukları ileri sürülür.

6 GOLDEN P.-B., "The Turkic Peoples: A Historical Sketch", *The Turkic Languages*, JOHANSON L.-CSATO E. A., (ed.), s. 24.

7 MERCİL E., *Gazneliler Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

IX ve XI yüzyıllarda Oğuz gurupları arasında yaşayan iki Halaç boyunun 1219 da Moğol istilası sırasında İran'ın merkezine göçtükleri söylenir. Bunların İran'ın merkezinde varlıkları ilk defa 1370 yılında zikredilir.⁸ Bu Halaçların bir kısmının Kaşkayi bölgesine yerleştikten sonra onlarla karıştıkları, diğer bir kısmının da Tahran'ın güneyinde bir bölgeye yerleştikleri söylenir. Hâlâ bu bölgede yaşamlarını sürdüren çok az sayıdaki Halaçların diğer İran Türklerine göre önemli farklılıkları vardır. İran Türkleri içinde Oğuz boyundan olmayan tek Türk gurubu olmalarının yanı sıra çok eskilerden beri yerleşik hayatı seçmiş olmalarından ötürü, diğer Türk guruplarının Halaçları sürekli dışladığı ve küçük gördüğü söylenir. Bazı gözlemciler nüfuslarının azlığı ve toplulukları konusunda küçüklük komplekslerinden ötürü, birkaç kuşak sonra tamamen Fars toplumuna asimile olacaklarını ileri sürmektedirler.⁹ Nüfus bakımından hiçbir ağırlığı olmayan ve ne tarihte ne de günümüzde her hangi bir siyasal rol oynamayan Halaçlar, dilsel açıdan ayrı bir öneme sahiptirler.¹⁰

Görüldüğü gibi, birçok tarihsel olay, Oğuz Türklerinin İran'a gelişinden önce bu topraklarda Türklerin varlığını kanıtlıyor. Bununla birlikte, tarihçiler Türklerin İran'a geliş tarihi olarak Oğuz Türklerinin önemli bir kısmının batıya doğru göç akınları neticesinde, XI yüzyılda Hazar Denizinin doğu kıyılarına kadar ilerlemelerini gösterirler. Moğolistan'ın kuzeyinde göçebe olarak yaşamakta olan 24 boydan oluşan Oğuzların bu göç hareketi ise, bu bölgenin 840 yılında Kırgızlar tarafından istila edilmesiyle açıklanır. Kınık boyuna mensup Selçuk'un oğulları Toğrul ve Çağrı tarafından yönetilen bu Oğuz gurupları, 1030 da Horasan'a gelerek Selçuklu Devletini kurmuşlar ve burada Türkmen adıyla anılmışlardır.

Günümüz Türkmenleri, Selçukluların batıya doğru göçünü izleyen ve bu tarihte Horasan'a yerleşen Türklerdir.¹¹ Ancak, İran

8 ATALAY B., *Mahmüd Kaşgari : Divanü Lügat-it-Türk*, Ankara, 1941, III, s. 412-416.

9 BAZIN L., « Les turcophones d'Iran : aperçus ethno-linguistiques », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, DIGARD J. P. (ed.), CNRS, Paris, 1988, s. 45.

10 DOERFER G. (a), " Turkic Languages of Iran ", *The Turkic Languages*, JOHANSON L. - CSATO E.-A. (ed), Routledge, London-New York, 1998, s. 277.

11 a.y., s. 277.

Türkmenlerinin hafızalarında kalan tek şey üç büyük göçebe boyuyla (*Yomud, Gökleng, Teke*) aralarında olan tarihî bağlarıdır. Nüfusları bir milyonun üzerinde olan Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu ülkenin Kuzey doğusunda Hazar Denizi ile Türkmenistan sınırı arasında bulunan Türkmensahra bölgesinde yerleşik hayata geçmişlerdir. Coğrafi, dilsel ve dinsel özellikleri bakımından, diğer İran Türklerinden farklı bir birlik oluştururlar. Gerçekten de, hemen hemen tamamı Şii olan ve Azerbaycan Türkçesinin birbirlerine oldukça yakın olan değişkelerini konuşan diğer gurupların aksine, Sünni Türkmenler, Oğuz dil gurubundan olmakla birlikte, diğer İran Türk dillerinden net bir şekilde farklılaşan bir dil konuşurlar. Bu ilk göç akınından sonra, Horasan'a gelip yerleşen diğer Oğuz gurupları ile Türkmenler arasında bazı farklılıklar vardır. Bunların Horasan Türkçesi olarak bilinen dilleri, hem Türkmence hem de Azerbaycan Türkçesinden farklıdır.

Selçukluların batıya doğru ilerlemeleri sürmüş ve 1071 yılında Hazar Denizinin Batı kıyılarına ulaşarak, Malazgirt savaşından sonra Anadolu'ya girmişlerdir. Pahlavi dilinin bir uzantısı olan *Azari* adındaki bir dili konuştukları öne sürülen halkların yaşamakta olduğu Azerbaycan'a bu Türk boylarının yerleşmeleri işte bu tarihlerde gerçekleşmiştir. Ancak, Selçukluların bölgeyi ele geçirmelerinin, bölgenin etnik ve dilsel yapısında uzun süre herhangi bir köklü değişikliğe sebep olmamıştır. Zira birçok yazara göre, ancak Safavi döneminden itibaren bu bölgede *Azari* adındaki bu dil yerine Türk dilinin kullanımı yaygınlaşmıştır.¹² *De Planhol*'a göre, bu gecikmenin asıl nedeni, Türk topluluklarının göçebe olmalarıdır.

« [...] Önemli sayıda göçebe gurupların bir yere gelmelerinin önemli ölçüde kültürel sonuçlarının ortaya çıkması için, toplum ile kaynaklar arasında belli seviyede bir denge sağlandıktan sonra bu gurupların yerleşmeleri gerekir. [Bundan dolayıdır ki] Azerbaycan'ın Türkleşmesi uzun süre kısmî ve çekingen olduktan sonra, ancak XVI ve XVII yüzyıllarda tam olarak gerçekleşebilmiştir. Safavi Devletinin barış ortamında Anadolu Şii Türkmen boylarının geri dönüşünden sonra

arazinin yoğunlaşması ve tıkanması kavramlarını kesinlikle bu karmaşık Türkleşme sürecine dâhil etmek gerekir. »¹³

Gerçekten de, hem 1221 de Cengiz Han, hem de 1383'de Timur ile gelenler arasında önemli sayıda Türkün bulunduğu ve bunların daha önceden bu arazide bulunan Türklere gelip karıştıkları biliniyor. Diğer taraftan, Şah İsmail'in Karakoyunlulara karşı zaferi sonucu 1378-1467 yılları arasında oluşan siyasal istikrar, azımsanamayacak kadar Türkün Anadolu'dan Azerbaycan'a gelip yerleşmelerine olanak sağlamıştır. Erdebil asıllı Şeyh Haydar'ın oğlu olan Şah İsmail'in tahtı ele geçirmesi, Ustaçlı, Şamlı, Tekeli, Varsak, Rumlu, Dulkadir, Afşar ve Kaçar gibi Türkmen boylarının destekleri sayesinde olmuştur. Şah İsmail on iki İmam Şii din anlayışına dayalı Safavi iktidarının teorisini, metotlarını ve kanunlarını geliştirmek ve böylece hâkimiyetini güçlendirmek için, Suriye ve Bahreyn'den Arap din bilginlerini getirtmiştir. Daha başından önemli bir paralel iktidar olan ve günümüze kadar gelen Şii ruhban sınıfını organize ederek, İran halklarını Şiilik etrafında toplamayı başarmıştır.¹⁴ Safavi devletinin resmî dini ilan ettiği ve Pers din adamlarının devamlı yayma faaliyetleri gösterdiği bu Şiiliğin, Anadolu Türkmenleri arasında bir çekiciliği olduğu söylenebilir. Bütün bu dönem boyunca, Safavi ve Osmanlılar arasındaki savaşların sebebi, Osmanlı Sultanlarının kendi tebaası olan Aleviler üzerindeki Şahın etkisinin artmasından korkmaları olmuştur. Ancak, İran Şahı hem Osmanlılara hem de değişik boyların başkaldırılarına karşı kullandığı Kızılbaş ordusunun en önemli kısmını Anadolu'dan gelen bu Türkmenler oluşturuyordu.¹⁵

Kaşkayı ve Afşar gibi bazı Türk boylarının İran'ın güneyine doğru göçlerini de kuşkusuz bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Ayrıca, bunların bir kısmı İran'ın doğusuna dönerek Horasan'ın

-
- 13 DE PLANHOL X. (a), "Comment se pose le problème de l'acculturation chez un peuple de pasteurs nomades ? », *Hommes et terres d'Islam*, BALLAND D. (ed.), Tome I, Ifri-Téhéran, 2000, s. 20.
- 14 PAPOLI-YAZDI M.-H., « Le contrôle de l'espace par le clergé chi'ite en Iran », *Homme et terres d'Islam*, BALLAND D. (ed.), IFRI, s. 407.
- 15 MASASHI H., *Les Châh et les Qizilbach : le système militaire safavide*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1987.

kuzeyinde Gelugah bölgesine yerleşmişlerdir.¹⁶ Eski Oğuz boylarından kendi kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürebilen tek önemli boy Afşarlardır. Özellikle Azerbaycan (Urumiye, Zencan), Güney İran (Kerman ile Bandar Abbas arasındaki bölgede) ve Horasan olmak üzere Afşarlar, İran sınırları içinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Şii mezhebinden olup, Azerbaycan Türkçesi konuşurlar.

Kaşkayiler, İran'ın en önemli Türk boylarından birini oluştururlar. Kökenlerinin değişik oğuz unsurlarından geç dönemde oluştuğunu kanıtlayan birçok gösterge vardır. Kaşkayiler, Böyük Kaşguli, Küçük Kaşguli, Amale, Daraşurlu, Farsamadan, Şişbölüki adında altı ayrı boyun birleşmesinden oluşmuştur. Merkezi yönetimin resmen tanıdığı aşiret reisleri (İlhani) ile, özerk sayılabilecek bir siyasal yapıları sayesinde XVIII yüzyılda Kaşkayiler oldukça güçlenmişlerdir. Boy teşkilatlarının « prensipte » yok edildiği 1956 yılından itibaren merkezi yönetim tarafından bir idarî yönetim olarak tanınmamalarına karşın, 1982 yılında Reisleri Hosrov Han'ın idamına kadar siyasal güçlerini korumuşlardır. Otlak alanları Şiraz'ın etrafında bulunmaktadır. Ancak, göçebelikten her geçen gün biraz daha uzaklaşan Kaşkayilerin büyük bir bölümü artık yerleşik hayata geçmiştir. Bunların önemli bir kısmı Firuzabad şehrinde yaşamaktadır.

İran'da hüküm süren son Türkler olan Kaçar hanedanları gibi, merkezi iktidarı ellerinde bulunduran bu Türk boylarının siyasal önemine tarih boyunca tanık oluyoruz. Hatta merkezi iktidarın dışında kalan Türk boylarının bile belli bir özerkliğe veya önemli haklara sahip olduklarını belirtmek gerekir. Kendilerine askeri ve ekonomik bakımdan bağımlı olan merkezi hükümetler üzerinde bu boy reislerinin güçlü etkileri bulunduğu bilinmektedir. Ülkenin aşiret erkleri ile merkezi hükümet arasında oluşan simetrik bir siyasi sistemle yönetildiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak, merkezi hükümetin aşiret erkleriyle arasında süregelen siyasi rekabet dolayısıyla devamlı tehdit altında bulunduğunu eklemek gerekir.

Gelin görün ki, boy teşkilatı, yapısı bakımından her zaman belli bir etnik kökene denk gelmediği için her hangi bir boyun yönetimini her hangi bir etnik gurubun diğer etnik guruplar üzerinde hüküm sürmesi olarak yorumlamak mümkün gözüküyor. Boysal iktidar,

merkezi iktidarın temelini oluşturduğu gibi merkezi iktidar da yeni boyosal oluşumların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Siyasi ağırlığı kendi saflarına çekmek, diğer bir deyişle, “daha iyi yönetmek için bölmek” amacıyla yönetim boyların yapıları ve statüleri üzerinde sık sık oyunlar oynamıştır. Boyların teşhiri ve yeni yeni boyların yaratılmasının özünde bunun gibi kaygılar yatmaktadır. İktidardaki boyun bu stratejisi karşısında, kendilerini savunabilmek veya merkezi iktidarı ele geçirebilmek için diğer boylar kendi aralarında işbirliği mantığına gitmişlerdir. İşte bunun gibi stratejiler, aralarında hiçbir etnik bağ bulunmayan gruplar arasında yeni boy oluşumlarının veya boy konfederasyonlarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹⁷

Siyasal iktidar tarafından oluşturulan yapay bir boy teşkilatına en iyi örneği Şahsevenler teşkil eder. Gerçekten de, bu teşkilatın, özellikle diğer boyların başkaldırılarını bastırmak için Şahın ordusuna sadakatle hizmet etmek üzere Kızılbaş Türkmenleri veya Osmanlı Sultanının baskılarından kaçan Anadolu Türkmenlerinden itibaren 1600’lü yıllarda Şah Abbas tarafından oluşturulduğu biliniyor. Safavi döneminde çok önemli bir iktidara sahip olan bu grup, bu hanedanlığın son bulmasından sonra önemini yitirmiş ve son zamanlara kadar silahlarını saklayabilmelerine karşın, artık bayağı bir boy konfederasyonu haline dönüşmüştür. Bu gurubun son önemli tarihi olayları olarak, kendilerini silahsızlandırmak isteyen Rıza Şah’a ve birinci dünya savaşı sırasında Rus ordusuna karşı vermiş oldukları savaşımı belirtmek mümkündür. Mohammed Reza Şah’ın toprak reformundan sonra askeri güçlerini tam olarak yitirmişlerdir. Sosyoekonomik gelişmeler ve otlak alanlarının giderek daralması, onları civar köylere ve hatta yakın kentlere göç edip yerleşmeye zorlamıştır. Louis Bazin’e göre, Şahsevenler arasında hâlâ var olan etnik-dilsel kimlik duygusunun nedenlerinden biri bu zafer dolu geçmişleridir.¹⁸ Ancak, bu yüce tarihten günümüze kalan tek şey, onları bölgede yerleşik hayat süren diğer Türklerden hiçbir şekilde ayırt etmeyen dil ve dinleridir.

17 AHMADI H., *Qowmiyat va qowmgerâyi dar Irân*, Nachr-e Ney, Tahrân, 1378, ss. 58-59.

18 BAZIN L., a.g.e., s. 50.

İran'da en ilginç boylardan bir diğeri ise, Kaçarlar döneminde *Kavam ol-Molk*'ün girişimiyle, farklı kökenden beş ayrı guruptan oluşturulmuş Hamse boylar konfederasyonudur. Bu boylardan biri Fars kökenli (Basari), biri Arap kökenli ve üçü Türk kökenlidir (İnanlı, Nefer, Baharlı).¹⁹ Bunların dışında, İran'da bulunan başka Türk boyları mevcuttur: 8 aşiretten oluşan ve günümüzde Batı Azerbaycan Eyaletinde bulunan Nagade şehrinde yerleşen Karapapaklar; Erdebil eyaletinde yaşayan Karadağlılar ve haklarında ayrıntılı bilgi bulunmayan Bıçakçı ve Bayatlar.

1.1.2. İran'da konuşulan diller

Önemli ölçüde çok kökenli toplum olmanın getirdiği bir sonuç olsa da, İran'ın çok dillilik özelliği sanıldığından daha karmaşıktır, zira söz konusu olan çok dillilik durumu, bazılarına göre, seksen ayrı dil ve lehçeden oluşmaktadır.²⁰ Ancak bunların önemli bir bölümü hakkında yeterince ayrıntılı bilgi yoktur. Dolayısıyla, biz de bu dillerin hangileri olduğunu ve nerelerde konuşulduklarını belirtmekle yetinmek durumundayız. Önemli dillerin sayısal konumuna özel bir alt başlık ayıracağımız için, sayımlarda yer almayan dillerin sayısal konumu hakkında *Britannica World Data* (1998)'da verilen rakamlardan yararlanacağız.²¹

İsfahan yakınlarındaki bir şehirde konuşulan Güney Kafkas dil ailesinden Gürcü dilinin bir değişkesi olan *Kartuli* dili ile Baluçistan ve Sistan'ın bazı bölgelerinde (Loutak, Hoseynâbâd, Sekuhe, Hâş) konuşulan *Barahuyi* dilini bir kenara koyacak olursak, İran'da konuşulan dilleri, Hint-Avrupa, Sami ve Türk dilleri olarak üç büyük dil ailesine ayırmak mümkündür.

İran'da konuşulan en önemli dil guruplarından biri üç ayrı alt guruba ayırabileceğimiz Hint-Avrupa dillerine ait dillerdir. İran'ın değişik yerlerinde, ancak daha çok Tahran, İsfahan, Tabriz, Hoy, Salmas ve Colfa'da 300 000 kişi tarafından konuşulan Ermenice bu

19 AHMADI H., a.g.e., s. 59.

20 ŞÂHİN M., « Aqalliyathâ'î ke dar Irân be zabânâ-ye mahalli takallom mikonand », *Âmâr dar Irân*, no :1, 1338 (1979), Edare-ye Âmâr-e Irân, s. 100.

21 *Britannica World Data*, Britannica Book of the Year 1998, s. 772.

aileye ait gurubun ilkidir. İkinci gurup, Karaj şehri yakınlarındaki Zargaran kentinde yaşayan, ancak nüfusları hakkında bir veri bulunmayan İran Çingeneleleri tarafından konuşulan *Romano* dilidir.²² Üçüncü grubu, *İrano-ariyen dillerinin* batı koluna ait *İran dilleri* oluşturur. Bu gurup genellikle, *Güney-Batı İran dilleri* ve *Kuzey-Batı İran dilleri* olarak iki ayrı alt kola bölünür. Birinci kola, Farsça'nın yanı sıra Lori, Bahtiyari, Kogiluye, Mamasani, Sivandi, Başkardi, Komzari gibi diller girer. Fars kökenli topluluğun ana dili olan Farsça, ülkenin tek resmî dili olarak, İran'da yaşayan halkların büyük çoğunluğunun iletişim dili işlevini görür. Kurmançi, Sorani ve Gorani değişkeleriyle *Kürtçe*, Kuzey-Batı İran dillerini oluşturan dillerden biridir. Çoğunlukla Kordestan eyaletinde konuşulan bu dil, aynı zamanda Batı Azerbaycan ve Horasan Eyaletlerinde de konuşulmaktadır. Bu guruba ait diğer diller ise, bu gurubun Kafkasya diyalektleri alt gurubunu oluşturan *Gilaki* ve *Mazandarani* dilleridir. Yine bu alt gurup içinde bulunan *Taleş* ve *Tat* dilleri, ülkenin Kuzey-Batı bölgesinde bazı küçük kentlerde konuşulan ancak nüfusları hakkında ayrıntılı verilerin olmadığı dillerdir. Altı ayrı değişkesi olan Baluç dili ise bu guruba giren son dildir.²³

Sami dillerini, özellikle Huzistan bölgesinde ve İran'ın güney sahil şeridinde konuşulan *Arapça* ile Urumiye, Tebriz, Tahran ve Salmas kentlerinde yaşayan Süryaniler tarafından konuşulan *Süryanice* temsil eder. Huzistan'ın Horramşehr ve Ahvaz kentlerinde konuşulan *Mandayi* dilini de bunlara eklemek gerekir.²⁴

Son olarak, İran'da konuşulan en önemli dil gruplarından birini, Azerbaycan Türkçesi, Türkmençe, Horasan Türkçesi, Halaçça gibi birçok değişkesinin bulunduğu Türk dilleri oluşturur.

22 BAGBIDI H.-R., *Mo'arrefi-ye zabânâ va guyeshâ-ye Irân*, Farhangestân-e zabân va adab-e Fârsi, Tahran, Nisan 2001, s.10.

23 WINJFUHR G.-L., ARBOR A., « Western Iranian Dialects », ss. 294-295 ve LECOQ P., « Les dialectes caspiens et les dialectes du Nord-ouest de l'Iran », s. 296-313, *Compendium Linguarum Iranicarum*, RUDIGER SCHMITT, 1989.

24 BAGBIDI H.-R., a.g.e., s.9.

1.1.2.1. İran'ın Türk dilleri

“İran Türkleri” diye adlandırdığımız topluluklar, ilk önceleri *Turan* dilleri olarak adlandırılan geniş bir dil ailesine mensup değişik dil ve değişkeleri konuşan İranlı halklardır. Bu dil ailesi aynı zamanda Korece, Japonca, Hindistan'ın Dravi dilleri ve Oppert'den bu yana Sümerceyi de içine alır. Firdovsî'nin Şahnamesinde İran'ın kuzeyinde bulunan toprakları tanımlamak için kullandığı *Turan* teriminden alınan bu sözden vazgeçen Max Müler, onun yerine *Ural-Altay* sözünü ileri sürmüş ve günümüzde söz konusu dillerin adlandırılmasında bu terimden yararlanılmaktadır. Finceyi içine alan Ural kolu ve Moğol, Tunguz, Mançu dilleri ile Türk dillerini kapsayan Altay dilleri olmak üzere Ural-Altay dilleri genel olarak iki ayrı kolda incelenir. Ayrıca, Deny'nin önerisinden beri, *Türk* terimi bütün Türk dillerini ifade ederken, Türkiye'de konuşulan Türk dili ise *Türkçe* olarak adlandırılmaktadır.²⁵ Bu genetik sınıflandırmadan bağımsız olarak, bir de dillerin yapısal özelliklerine bağlı olarak yapılan sınıflandırma vardır. Buna göre ise, “yapışkan” diller (*agglutinant*) sınıfına giren Türk dilleri, *tek heceli* diller (Çince, Tibet dili, v.b.) ve *fleksiyonel* dillerden (Hint-Avrupa ve Sami dilleri) ayrılmaktadırlar.

Birçok çalışmada Türk dillerinin sınıflandırılmasına girilmiştir²⁶ ancak hem genetik hem coğrafi hem de yapısal kıstasları göz önünde bulundurması bakımından L. Johanson'un sınıflandırmasının temel olarak alınmasının daha uygun olacağı kanısındayız.²⁷ Bu bakımdan, Türk dillerini her biri birçok alt kola ayrılan altı ayrı kolda incelemek mümkündür : *Oğuz Türkçesi* veya *Güney-Batı Türk dilleri*, *Kıpçak Türkçesi* veya *Kuzey-Batı Türk dilleri*, *Uygur Türkçesi* veya *Güney-Doğu Türk dilleri*, *Sibirya Türkçesi* veya *Kuzey-Doğu Türk dilleri*, *Çuvaşça*, *Halaçça*.

25 DENY J., *Principes de grammaire turque*, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1955, s. 13.

26 BENZING J., “Classification of the Turkic Languages”, *Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959, ss. 1-5; POPPE N., *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden, 1965, ss. 33-36; MENGES K.-H., “Classification of the Turkic Languages”, *The Turkic Languages and Peoples*, Fundamenta I, Wiesbaden 1968, ss. 60-61; TEKİN T., “A New Classification of the Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 1991, ss. 5-18.

27 JOHANSON L., “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, JOHANSON L. et CSATO E.-A. (ed.), Routledge, London-New York, 1998, s. 82.

İran Türk dilleri, XIX yüzyıldan itibaren araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. 1867 yılında, *Vambéry* bu dilleri « Kafkas ötesi Türkçe ve Hamedan ve Fars Eyaletleri Göçebeleri Türkçesi » olarak tanımlıyordu.²⁸ Ancak, İran Türk dilleri üzerine gerçek anlamda dilbilim araştırmaları, Karl Foy'un 1903-1904 yıllarında Tabriz ve Urumiye lehçeleri hakkındaki yaptığı çalışmalarla başlar. *H. Ritter*'in 1921 ile 1935 yılları arasında ve *H.S. Szapszal*'ın 1935 yılında yürüttüğü çalışmalar İran'da Azerbaycan Türk dilini konu eder. 1956 yılında, *V. Monteil*'in Zencan lehçesi üzerine yaptığı incelemeyi yayınlama fırsatı olmuştur. Bunların yanında, Halaç dili hakkında yaptığı çalışma başta olmak üzere, *Minorsky*'nin gerçekleştirdiği incelemeleri unutmamak gerekir. Ancak İran Türk dilleri incelemelerine en önemli katkıyı Doerfer'in yönettiği Göttingen araştırma ekibinin yürüttüğü çalışmalar yapmıştır.

Çoğunlukla 1968 ile 1975 yılları arasında gerçekleştirilen bu çalışmalar, İran Türk dilleri hakkındaki bilgimizi zenginleştiricidir. Böylece, İran Türk dillerini iki ayrı guruba ayırabiliyoruz : Oğuz Türk dilleri ve Halaç Türkçesi.

Türk dillerinin altı kolundan birini oluşturan Halaç Türkçesi, eski Türkçenin bazı arkaik özelliklerini koruması bakımından, Türk dillerinin incelenmesi konusunda çok önemli bir yer tutmaktadır. Türk dilleri ve İran Türk dilleri içerisindeki bağımsız konumu Halaççanın en önemli özelliklerinden biridir. Bu dilin bir diğer önemli özelliği, yapısına yabancı dillerden (Farsça ve diğer yerel diller) aktardığı çok sayıdaki dil unsurlarıdır. Diğer Türk topluluklarından kopuk bir coğrafyada Farslarla ilişki içinde yaşayan çok az sayıda bir topluluğun konuştuğu bir dil olmasının giderek Farsçanın etkisinde kalmasında kuşkusuz önemli bir rolü vardır. Gerçekten de bu dil, Tahran'ın güneyinde Arak ve Kom arasında 3000 km² büyüklüğünde bir coğrafyada yaşayan 30 000 civarında bir topluluğun anadilidir. Doerfer'e göre, yedi ayrı değişkesi bulunan bu dilin batı lehçeleri diğerlerinden oldukça farklıdır ve bu farklılık Halaçlar arasındaki anlaşılabilirlik düzeyini önemli düzeyde etkilemektedir. Dilsel nedenlerden dolayı konumları hakkındaki aşağılık duygusunun, anadillerini topluluk içi iletişim "jargonu" olarak görmelerine ve

topluluk dışı iletişimlerinde Farsçayı benimsemelerine yol açmakta olduğunu belirten Doerfer'e göre, hatta kendileri bile, dillerinin "tuhaf ve utanç verici" bir dil olduğunu ileri sürmektedirler.²⁹ Ayrıca Bazin, Halaç toplumunun iki dillilik durumunun dengesiz olduğunu ve söz yapısını büyük ölçüde kirleten Farsçanın bu dili giderek yok etmekte olduğunu ileri sürmektedir.³⁰

1.1.2.2. İran'da Oğuz Türk dilleri

Oğuz dillerinin sınıflandırılması konusunda tam bir fikir birliği oluşmamış gibi görünüyor. Radloff, Türkmence ile Kafkas, İran, Anadolu, Kırım ve Trakya'da konuşulan dilleri *Güney Türkçe* olarak adlandırırken Johanson bu gurubu üç ayrı alt guruba bölüyor. Türkçe, Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden oluşan "Batı Oğuz dilleri", Türkmence ve Horasan Türkçesinin oluşturduğu "Doğu Oğuz dilleri" ve "Güney Oğuz dilleri" olarak adlandırdığı Kaşkayı, Sungur, Aynalı ile Afganistan'daki Afşar varyantları.³¹ Doerfer ise, Oğuz dillerini beş ayrı alt guruba ayırıyor: Batı oğuz Türkçesi (Türkiye Türkçesi), Merkezi Oğuz Türkçesi (Azerbaycan Türkçesi), Kuzey-Doğu oğuz Türkçesi (Horasan Türkçesi), Kuzey-Batı Oğuz Türkçesi (Türkmen Türkçesi), Güney Oğuz Türkçesi (Kazvin'e kadar olan lehçeler).³²

Oğuz dillerinin Kuzey-Batı kolunu oluşturan Türkmencenin İran'da iki ayrı değişkesi konuşulur: birinci gurubu Teke, Yomud, Gölken, Salur, Sarık lehçeleri, standart dilden oldukça uzaklaşan ikinci gurubu ise Kopet Dağı ve Amu Derya lehçeleri oluşturur.³³ Yaklaşık 500000 kişi tarafından konuşulan İran Türkmen lehçeleri, daha çok muhafazakâr olması başta olmak üzere bazı özellikleriyle diğer Oğuz dillerinden farklılaşırlar. Ancak özellikle fonetik olmak üzere kendi aralarında küçük çaplı farklılıklar içerirler. Bunlardan en önemlisi, eski

29 DOERFER G. (a), a.g.e.. (1998), s. 276.

30 BAZIN L., a.g.e., s. 45.

31 JOHANSON L., a.g.e., s. 82.

32 DOERFER G. (b), « İran'da Türkler », *Türk Dili*, TDK, Ankara, 1987, s. 247.

33 SCHÖNIG C., "Türkmen", *The Turkic Languages*, JOHANSON L. - CSATO E.-A., (ed.) Routledge, London-New York, 1998, s. 261.

Türkçedeki uzun/kısa zıtlığını ses sistemlerinde tam olarak korumuş olmalarından dolayı, ilk hecede on altı ünlü ses sistemine sahiptirler (8 uzun, 8 kısa). Oysa ünlü ses sistemi Azerbaycan Türkçesinde 9, İstanbul Türkçesinde ise 8 ünlüden oluşur. Bu değişkeler, söz hazinelerinde bulundurdıkları arkaik unsurlar ve Özbekçeden yaptıkları alıntılar nedeniyle Azerbaycan Türkçesinden farklılaşır.³⁴

Kuzey-Doğu Oğuz Türkçesini, bazen Doğu Oğuz, bazen de Merkezî Oğuz dillerinin bir değişkisi olarak ele alınmış olan Horasan Türkçesi oluşturur. Doerfer'in çalışmaları sonucunda Oğuz dillerinin bağımsız bir kolu olarak incelenmeye başlanmış ve Merkezî Oğuz dili ile Doğu Oğuz dili arasında konumlandırılmıştır. Bu dil, Horasan bölgesinin kuzeyinde Fars ve Kürtlerle karışık bir şekilde yaşamlarını sürdüren 400 000 kişilik bir topluluk tarafından konuşulmaktadır. Altı ayrı değişkeden oluşmasına karşın(*Bojnurd, Kuçân, Guçgi, Soltânâbâd, Horus-e Olyâ ve Langar*), bunları, Batı, Kuzey-Doğu ve Güney lehçeleri olmak üzere, üç ayrı lehçe gurubuna ayırmak mümkündür.³⁵ *Bojnurd, Şirvân, Kuçân, Deregaz, Guçgi, Langar, Soltânâbâd, Horus-e Olyâ* bu dilin konuşulduğu belli başlı şehirlerdir. Doerfer, bu dilin Farsça ve Kürtçeden önemli ölçüde ödünçleme yapmış olduğunu gözlemlemiştir. Her geçen gün artmakta olan Farsça'nın etkisini birçok noktada gözlemlemek mümkündür. Böylece, sesli uyumunun bozulması süreci çok açıktır. Ayrıca Doerfer, üçüncü çoğul şahıs ekinin (/lAr/), Farsçadaki karşılığı olan /-ân/ ekine uyarlanarak /lAn/ veya /-An/ şeklini aldığını ileri sürmektedir.³⁶

1.1.2.3. Merkezî Oğuz Türkçesi (Azerbaycan Türkçesi)

Merkezî Oğuz Türkçesi, Oğuz dillerinin ikinci büyük gurubunu oluşturup İran Türk dilleri içerisinde en önemli yeri tutar. XI ve XV yüzyılları arasında geçirdiği diğer Oğuz dillerinden farklılaşma sürecinden sonra, Kafkasya bölgesinde yaşayan değişik etnik

34 BAZIN L., a.g.e., s. 46.

35 HEYET C. (a), "Horasan Türkçesi », *Türk Dünyası*, Türksöy, Ankara, 1998, ss. 21-30.

36 DOERFER G. (c), "The Suffix of the Third Person Plural of the Verb in Khorâsan Turkic", *Studia Tuecologica*, 5, Cracoviensia, 1998, ss. 111-117.

gurupların konuştuğu ortak bir dil olarak formallaşmıştır.³⁷ Dolayısıyla, önce XVII yüzyılda sözel, sonra XVIII yüzyılda yazılı olmak üzere, edebi bir formaya sahip olan bu dilin formallaşmasında Türk olmayan unsurlar önemli bir yer tutar.³⁸ Ancak, Oğuz dilleri içerisinde ayrı bir dil olarak formallaşmasında rol oynayan kendine has unsurlar, aynı dil gurubuna mensup diğer iki dil (Türkmence ve Türkçe) ile olan yüksek düzeyde karşılıklı anlaşılabilirlik özelliğini engellemez. Türkçeye daha yakın olan Azerbaycan Türkçesini, bu iki dil arasında geçiş dili olarak görmek yanlış olmaz.³⁹

Azerbaycan, Dağıstan, Kuzey Kafkasya, Gürcistan (300 000), Ermenistan (40 000), Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve İran gibi çok geniş bir alanda yaşayan 30 milyonu aşkın bir halk topluluğu tarafından konuşulmakta olduğundan önemli lehçesel farklılıklar sunmaktadır. Lehçe sınıflandırılması hâlâ tartışma konusu olsa da, Şiraliyev'e dayanarak bu dili birçok lehçe gurubuna bölebiliriz ; (1) Doğu gurubu, Baku, Şamah, Kuba, Salyan ve Lankaran lehçelerini içine alır. (2) Batı gurubu, Kazak, Gence, Karabağ Borçalı ve Ayrum lehçelerinden oluşur. (3) Kuzey gurubuna, Nuha, Zagatala, Vartışan ve Kutkeşan lehçeleri dâhil edilir. (4) Güney gurubunu ise, Nahçıvan, Ordubad, Tebriz, Erdebil, Naraşen ve Şahbuz oluşturur. Bu dört ayrı lehçe gurubuna, ayrıca (5) Kabul Afşarları, (6) Doğu Anadolu, (7) Sungur ve (8) Kuzey İran (Kerkük) lehçelerini de ilave etmek gerekir.⁴⁰

Uzun bir süre Azerbaycan Türkçesinin bir değişkesi olarak ele alınan Kaşkayı ve Aynalı lehçeleri bu gruba çok yakın olsalar da, bunları Güney Oğuz dili adı altında ayrı bir sınıfta değerlendirme eğilimi git gide yaygınlaşmaktadır.⁴¹ Bu lehçeler, Zagros dağlarının güneyinde yaşayan nüfusu yaklaşık 570 000 olan Kaşkayiler ve bu

37 CAFEROV N., *Azərbaycan Türkçesinin Milliləşmə Tarihi*, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1995, s. 10.

38 DEMİRCİZADE E.-M., *Müasir Azərbaycan Dili*, Maarif, Bakı, 1984, s. 3.

39 BAZIN L., a.g.e, s. 49.

40 ŞİRELİYEV M., *O dialektnoy osnovе azerbaydžanskogo nasyonalnogo literaturnogo yazıkı*, Voprosi dialektologiy tyorskix yazıkov, Bakı, 1958, s. 14.

41 DOERFER G. (d), « İran'daki Türk Dilleri », *Türk Dilleri Araştırma Yıllığı*, TDK, Ankara, 1969, s.

bölgenin biraz daha Kuzeyinde bulunan saha ile Kazvin arasındaki bir alanda konumlanan Aynalular tarafından konuşulmaktadır.

Bu dilin lehçelerinin birçoğu, XX yüzyıldan itibaren önemli bir yazının geliştiği Azerbaycan Cumhuriyetinde konuşulmaktadır. Baku değişkesine dayanarak standart bir dilin oluşması ve 1936 yılında Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin resmî dili unvanını kazanmasıyla birlikte, bu dil bütün toplum-dilsel işlevlerini yerine getirmektedir.

İran'da konuşulan Azerbaycan Türkçesi işte bu dört lehçe gurubunun birini teşkil ediyor. Ancak, dili konuşanların nüfusu bakımından, Azerbaycan Cumhuriyetinden daha önemlidir. Gerçekten de, Azerbaycan'da bu dikli konuşanların sayısı 7 milyon iken İran'da bunların sayısı 13 milyondan daha fazladır.⁴² İran'da bu dil özellikle kompakt bir Türk nüfusunun olduğu ülkenin Kuzey-Batı bölgesinde yaygındır. Söz konusu bölge, Batıda Türkiye, Kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyetiyle doğal sınır oluşturan Aras nehri, Güneyde Kordestan eyalet i ve Doğuda Kazvin-Gilan şeridi arasında konumlanır. Bu dili konuşan topluluk sosyal bakımdan, oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Zira Azerbaycan Türkü diye adlandırılan bu halk, Tebriz, Urumiye, Erdebil, Zencan, Kazvin, Hamedan gibi şehirlerde yaşayan kentli kitlelerin yanı sıra, bir yandan kırsal özelliklerin ağır bastığı bölgelerde yaşayan guruplar, diğer yandan da Karadağlı, Afşar, Şahseven, Kaşkayi gibi göçebe özelliklerini sürdüren topluluklardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, konuşulan dil de önemli düzeyde değişiklikler sunmaktadır.

Ne var ki, İran'da konuşulan bu dilin lehçeleri, Doerfer'in ekibinin önemli çalışmalarına rağmen yeterince incelenememiştir. Yine de, Resuloğlu'nun yaptığı kısa tanıtma çalışmasını İran Azerbaycan Türkçesi'nin değişik lehçelerini sınıflandırabilmek için önemli buluyoruz.⁴³ Yazarın zikrettiği dokuz lehçeden biz sekizini ele alıyoruz çünkü dokuzuncu sırada yer alan Halaçça Azerbaycan Türkçesinin bir lehçesi sayılamaz. Bu lehçeler sırasıyla Tebriz, Karadağ, Yamçı, Uygur,

42 BOESCHOTEN H., « The Speakers of Turkic Languages », *The Turkic Languages*, JOHANSON L.-CSATO E.-A., (ed.), Routledge, London-New York, 1998. s.13.

43 RESULOĞLU B., « Cenubi Azärbaycanda Türk lehçäläri », *Tribun*, no : 3, 1998, Solna, ss. 208-224.

Marage, Erdebil, Zencan ve Hamedan lehçeleridir. Tebriz Lehçesi, Farsçayla aşırı düzeyde karışımı ve ünlü ahenginin bozulması ile dikkat çekiyor. Ancak, coğrafi olarak İran Türk toplumunun merkezinde konumlanmasından dolayı ve tarihin bazı evrelerinde bölgenin ve ülkenin sosyal ve siyasal merkezini teşkil etmesinden ötürü, diğer lehçeler üzerindeki etkisi azımsanamaz. Bundan dolayı, bazı gözlemciler bu lehçenin ileride İran Türklerinin standart dilini temsil edeceği inancına bile kapıldılar. Bu varsayım bütün lehçeler için abartılı olsa bile yakın kentlerdeki lehçeler üzerindeki çekim gücünün önemli boyutlarda olduğunu belirtmek gerekir. Her halükarda, önemli ölçüde İran Türklerinin edebi dili yerine geçmeye devam etmektedir.⁴⁴

Doğu Azerbaycan eyaletinin Kuzey bölgesinde yaygın olan Karadağ lehçesi, Azerbaycan Türkçesinin en saf değişkesi olarak bilinir. Yamçı lehçesi ise Nahçıvan lehçesine çok yakın olmakla birlikte, Tebriz'in Kuzey-Batısında bulunan Marand kentinde konuşulan değişkedir. Kalın seslileri inceltme eğilimi bu lehçenin en önemli özelliklerindendir : *qablama>qäblämä, qapaq>qäpäq*, vb. Uygur lehçesi, kuzeyde Hoy ile güneyde Suldüz olmak üzere Batı Azerbaycan'ın güney bölgelerinde yaygındır. Marage lehçesi, Sahand dağı eteklerinde konumlanan kentlerde konuşulur. /r/ sessizinin /y/ sessizine dönüşümü en önemli özelliklerinden biridir : *gäliräm>gäliyä, sarı>sayı, ara>aya*, vb. Erdebil lehçesi Bakü lehçesine yakınlığıyla bilinir, ancak şimdiki zamanın birinci tekil şahsındaki /r/ sessizinin /y/ sessizine dönüşümü söz konusudur : *gäliräm>gäliyä* gibi. Zencan Lehçesinde, şimdiki zamanın ikinci tekil şahsındaki /s/ sessizinin düşmesi dikkat çeken en önemli unsurlardandır : *gälirsän>gälirän*. Hamedan Lehçesi, aynı isimle tanınan kent ile Kazvin kentinde yaygın bir lehçedir. Sungur Türkçesi olarak adlandırılan lehçe ise, Resuloğlu tarafından bu lehçeye dâhil ediliyor. Burada da, /s/ sessizinin şimdiki zamanın hem ikinci tekil hem de ikinci çoğul şahıslarında düştüğüne tanık oluyoruz : *gälirsän>gälirän, alırsan>alıran, gälirsiz>gäliriz, alırsız>alıriz* gibi. Ayrıca, Farsça-Türkçe iki dilliliğinin en fazla hissedildiği yerlerden biri olan bu bölgede, kentsel

44 MAHMUDOF, « Tabriz Diyalektinin Fonetik Husisiyätläri », *Ädäbiyat, Dil vâ İncäsarat*, no : 3, Bakü, 1988.

alanlarda daha bariz olmak üzere, artık Farsçanın ana dili yerine geçmeye başladığı gözlemlenmektedir.

1.1.2.4. Azerbaycan Türkçesinin adı üzerine

Söz konusu bu dilin birçok adla tanınması bazı karışıklık ve polemğe yol açmaktadır. Öyle görünüyor ki bu dilin adlandırılmasında bazen coğrafi, bazen etnik, bazen dilsel kıstaslar göz önünde bulunduruluyor. Bazen de, bunların sadece her hangi biri yeterince belirleyici görülmediğinden, aynı zamanda birkaç kıstas dikkate alınarak adlandırılıyor. Bu dile verilen adların hemen hemen hepsinin yer aldığı İslam Ansiklopedisinde yapılan tanıma göz atınca bu karışıklığı rahatça sezebiliyoruz:

«*Azeri: (Azerbaycan dili), Türk lehçesi. Azerbaycan dili, Rusya'nın Kafkas bölgesinde, Pers'in Azerbaycan Eyaletinde ve yaygın olarak Hamedan, Farsistan, Horasan ve Tahran eyaletlerinde konuşulan Türk dilinin bir lehçesidir. Azerbaycanlılar, bu dili «türki» olarak adlandırırlar.*»⁴⁵

Bu dili konuşan halkların etnik bağları göz önünde bulundurulduğunda “Türk” terimi kullanılarak dil adı oluşturulabilir. Türkçede etnik köken adına eklenen /-CA/ ekine başvurularak oluşturulan “Türkçe” terimi kullanılabilir. Bunun yanında, Farsçada yine etnik köken adına eklenen /-î/ ekinden itibaren meydana gelen “Türkî” terimi de kullanılabilir. Ayrıca, bu son terimin özellikle İran’da halk arasında, hem Türklerin kendileri, hem de Türk olmayan diğer topluluklar tarafından, sıkça kullanılmakta olduğuna tanık oluyoruz. Söz konusu dili tanımlamak için etnik ve dilsel açıdan bu terimin kullanılmasının herhangi bir sakıncası yoktur. Ancak özellikle Türkiye Türkçesinden olmak üzere diğer Türk dillerinden ayırt edebilmek için önüne coğrafi bir sıfat getirilerek, “Azerbaycan Türkçesi” veya “İran Türkçesi” ifadeleriyle adlandırıldığını da görüyoruz. Ne var ki, yukarıda belirttiğimiz gibi, İran’da konuşulan Türk dilleri oldukça çeşitlidir ve dolayısıyla her biri için özel bir adlandırma kendini dayatıyor.

Bu çerçevede, sadece coğrafyaya dayalı “Azerbaycanî” veya “Azerbaycan dili” gibi bazı terimler de ortaya atılarak kullanıma

45 Encyclopédie de l’Islam, vol. 1, A-D, « Azéri ».

girmiştir. Hatta bu son terim 1995 Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 21 maddesinde resmen yerini almış ve bu ülkenin dili “Azerbaycan Cumhuriyetinin resmî dili Azerbaycan dilidir” diye tarif edilmiştir.⁴⁶ Belirsizliği bir yana, yalnızca coğrafi yanını göz önünde tutan bu adlandırma etnik ve dilsel gerçeklerle bağdaşmıyor. Hatta sadece coğrafyayı ele alsak bile, bu dili konuşan toplulukların Azerbaycan diye adlandırılan coğrafyanın sınırlarını geniş bir şekilde aştığını görmekteyiz. Diğer taraftan, Azerbaycan Cumhuriyeti için Azerbaycan teriminin siyasî bir anlamı olsa da İran için bu söz konusu değildir. Çünkü İran’da Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan diye adlandırılan bölgeler ile bu dilin yayıldığı bölgeler tam olarak örtüşmüyor. Batı Azerbaycan bölgesinin bir kısmı Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgeyi de içine almakta ve Türklerin yaşadığı bölgenin Doğu ve Güney-Doğusu Doğu Azerbaycan bölgesinin dışında kalmaktadır. Hatta tarihte Azerbaycan olarak bilinen ve böyle adlandırılan bölgenin idarî yapılanmasındaki değişiklikleri de göz önünde tutmak gerekirse, bu tür adlandırmanın ne denli yersiz olduğu ortaya daha iyi çıkıyor. Örneğin, eskiden Azerbaycan bölgesine dâhil olan Erdebil, artık bu adla ayrı bir idarî bölge (eyalet) olmuştur.⁴⁷

Sıkça başvurulanan diğer bir adlandırma ise « Azeri » terimidir. Bazin’e göre :

*« Oryantalistlerin sıkça kullandığı Azeri terimi yalnızca coğrafi bir terimdir, çünkü bu terim günümüzde Sovyetler Birliği ve İran arasında paylaşılan İran’ın eski Azerbaycan eyaletine gönderme yapar. Bu adla tanımlanan Türkler, bu terimi ikincil planda kullanıp kendilerini sadece Türk olarak adlandırırlar. »*⁴⁸

Aynı adla anılan başka bir dil var olmasaydı, belki de bu dili adlandırmak için en uygun terimlerden birisi bu olabilirdi. Gerçekten de, İslam’ın ilk dönemleri ile XI yüzyıldan XVII yüzyıla kadar olan çağlarda Azerbaycan’ın değişik alanlarında yaygın olarak konuşulan ve özellikle Safavi döneminde başlayarak günümüzde konuşulan Türkçenin aşamalı olarak yerine geçtiği İran dillerinin bir lehçesi de bu

46 Azərbaycan Respublikasının Konstituyası, Qanun Neşriyatı, Bakı, 1997, s. 7.

47 HEYET C (b), « Azerbaycanın Adı ve Sınırları », *Avrasya Etudleri*, vol. 1, no: 2, 1994, ss. 94-101.

48 BAZIN L., a.g.e., s. 47.

ad altında belirtilmektedir. Yerel halk tarafından « Tati » olarak da adlandırılan bu lehçenin kalıntılarının Azerbaycan bölgesinin kırsal kesimindeki bazı yerleşim alanlarında hâlâ varlığına rastlamanın mümkün olduğu ileri sürülür. Keringan ve Kelasur Köyleri, Ahar'ın Koyn Köyü, Marand yakınlarında Gelinkaya, Erdebil'in Anbaran Köyü, Tarom-e Olya'nın birkaç köyü, Halhal'da Şahrud Köyü ve Ramand'ın bazı köylerinde konuşulan dilin bu dilin kalıntısı olduğu iddia edilir». ⁴⁹

Bu varsayımla ilgili olarak Dehhoda'da Azeri tanıtımı altında şunları okuyoruz :

« Azari : âzar ve Azarbâyçân ile ilgili. Azari dili, eskiden Azerbaycan'da ve günümüzde bu eyaletin ve Kafkasya'nın bazı köylerinde konuşulmakta olan eski Farsçanın bir lehçesidir ». ⁵⁰

Ayrıca,

« Āzari (Ar. al-âzariya) was the Iranian language of Azerbaijan before spread of the Turkish language, commonly called Azeri, in the region ». ⁵¹

Ancak varsayımlar, bu adla anılan bir dilin tarihte var olduğu ve günümüzde varlığını devam ettirdiğini ileri sürmekle bitmiyor. “Aynı sisteme değişik adlar vermek; onu parçalamak, değişik sistemleri aynı adla adlandırmak, onların birliğini korumak veya birliğini sağlamak içindir” der Marcellesi. ⁵² Gerçekten de buradaki adlandırmanın, günümüzde Türklerin konuştuğu dil ile bu diğer “Azari” dili arasında dilsel bir bağ kurmak suretiyle bu halkın etnik kökeninin İranlı olduğunu ileri sürmek gibi ideolojik bir işlevi vardır. Bu doğrultuda, bazı İranlı yazarlar, günümüzde Azerbaycan olarak tanınan coğrafyanın aslında birbirinden farklı iki ayrı bölge olduğunu ileri sürerler. Aras nehrinin Güneyden ayırdığı ve tarihte Aran olarak adlandırılan Azerbaycan Cumhuriyetinin günümüz topraklarında

49 ENSAFPUR Q.-R., *Târih-e tabâir va zabân-e mardom-e Azarbâyçân*, Entişarat-e Fekr-e ruz, Tahran, 1377 (1998), s. 96.

50 DEHHODÂ, *Logatnâme*, « âzari ».

51 YARSHATER E., « The Iranian Language of Azerbaijan », *Encyclopaedia Iranica*, vol. III, fas. 3, s. 238.

52 MARCELLESI J.B. (a), « Bilinguisme, diglossie, hégémonie : problèmes et tâches », *Langage*, no :61, 1981, s. 8.

eskiden beri Türk kökenli halkların yaşadığı oysa bugün İran sınırları içinde bulunan topraklarda ise Safavi dönemine kadar Fars etnik kökenden halkların yaşadıkları ve ancak bu dönemden sonra Türk dilini konuşmaya başladıkları tezini ileri sürüyorlar.⁵³ Bu tezler, Türk etnik köken yerine sonradan sadece dilsel bakımdan “Türkleşmiş” İranî kökenli bir “Azeri” etnisi görme ve böylece İran’da Türk varlığını inkâr etme eğilimine hizmet etmektedir.⁵⁴ Bu varsayımlardan yola çıkarak, İran Azerbaycan bölgesinde konuşulan Türkçenin aslında bu dilden ortaya çıkmış olduğunu göstermeye uğraşan birçok çalışma yapılmıştır.⁵⁵ Marcellesi’nin “satelizasyon” (uydulaşma) kavramıyla betimlediği durum bu tutuma yakından benzemektedir:

« Dil sistemleri, içinde bulundukları genetik ve tarihî durum ne olursa olsun, mutlaka geri dönüşü çok zor olan bir uydulaşma ilişkisi içine girerler. Uydulaşma kavramıyla betimlediğimiz vaka, baskın ideolojinin bir dil sistemi ile diğer bir dil sistemi arasında bir bağ kurarak, bu dil sistemini ötekisi ile karşılaştırıp onun « bozulmuş bir uzantısı » veya « ona bağlı bir değişkisi » olduğunu ileri sürmesi olayıdır. Aralarında akrabalık bağlarının ve hatta coğrafi temasın bulunmaması bile bu süreci engelleyici bir unsur değildir çünkü burada geçerli olan hegemonya isteğidir».⁵⁶

Haziran 2000’de Tahran’da yapılan ve bir seansının bu dili adlandırmak için uygun olan ismi bulmaya adandığı Birinci Türk Dili Dil Kongresinin çalışma toplantılarında da gözlemlediğimiz üzere bu dilin adlandırılması meselesi aynı zamanda bu dili konuşan halkın kendisinin zihnini meşgul etmektedir. Bu çerçevede öne sürülen adların sayısı oldukça çoktu: *Azeri*, *Yeni Azeri*, *Azerice*, *Azeri Türkçesi*, *Azerbaycan dili*, *Türkçe*, *Türkü*, *Türki*, *İran Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi*. Birçoğunu değişik gerekçelerle tek tek eledikten sonra, bütün dikkatler geriye kalan *İran Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi* ve *Türkçe* üzerine odaklandı. *İran Türkçesi* seçiminin gerekçeleri içerisinde bu dili diğer Türk dillerinden ayırt edebilme ve İran’da var olan diğer Türk dillerini

53 ‘ENAYATOLLAH R., *Azarbâycân va Arrân*, Irân Zamin, Tahran, 1360 (1981).

54 ENSAFPUR Q.-R., a.g.e.

55 KASRAVI S.-A., *Zabân-e Pâk: âzari yâ zabân-e Azarbâygân*, Ferdowsi, Tahran, 1379 (1990).

56 MARCELLESI J.B. (a), a.g.e., s. 9.

kapsayarak birlik oluşturma kaygısı vardı. Ancak, bu adın Kuzey ve Güney Azerbaycan arasındaki farkı artıracığı düşüncesiyle aynı zamanda *Azerbaycan Türkçesi* adı da değerlendirildi ve Kuzeyde bu dilin Azerbaycan dili olarak adlandırılması eleştirildi. Sonuçta, *İran Türkçesinin* Kuzey Azerbaycanlıların hoşuna gitmeyeceği ve *Azerbaycan Türkçesinin* İran'daki diğer Türkleri kapsamayacağı düşüncesiyle *Türkçe* adı seçildi. *Türkiye Türkçesi* veya *Anadolu Türkçesi* değil de sadece *Türkçe* adını seçen Türkiye Türkleri örnek gösterilerek, Türk dillerini konuşan başka halkların olmasının dilin adının önüne bir nitelik sıfatı koymayı gerektirmediğinin üzerine basıldı.

Bu dili adlandırmak için, herhangi bir dil ile ilişkisinin veya diğer dillerden bağımsızlığının ön planda tutulmasına göre, yukarıda sıralanan adlardan biri seçilmektedir. Oysa İran Türkçesi adı, bu ülkede konuşulan Türk dillerinin çok değişik olmasından dolayı uygun değildir. Hâlâ Azerbaycan'ın bazı yerlerinde konuşulmakta olan İranî dillerinden birini de betimlemek için kullanıldığından Azeri adının da pek tutarlı olmadığı ortaya çıkıyor. Ayrıca, Azerbaycan dili terimini Azerbaycan Cumhuriyetine ayırmak istiyoruz. Dolayısıyla, hem İran içinde hem de İran dışında sıkça kullanılan Azerbaycan Türkçesi terimi bizce bu dili adlandırmak için en uygundur. Böylece, genelde Türk dilleri ile ve diğer yandan hem İran'da konuşulan diğer Türk dilleri hem de Azerbaycan Cumhuriyetindeki dil ile olabilecek karışıklığı ortadan kaldırmak için *İran Azerbaycan Türkçesi* adının uygun olacağını düşünüyoruz.

1.1.3. Azerbaycan Türkçesinin ölçün sorunu

Merkezî oğuz Türkçesinin kökeni, V ve VIII yüzyıllarda Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan ortak Türkçeye dayanır.⁵⁷ IX ve XII yüzyıllarda edebî dil olarak ortaya çıkan Türk dili XIV yüzyılın sonlarına kadar değişik Türk halkları tarafından kullanılmıştır. Türkologların "Ortak edebî Türk dili" veya "türki" olarak nitelediği bu dil, Kutadgu Bilig, Atbe al-hakayik, Divan-ı Hükümet gibi yazılı eserlerin ortaya çıkmasında kullanılmış ve Mahmut Kaşgarlı'nın Divan-ü Lügat-it Türk kitabında tanıtılmıştır. Türk halklarının önemli bir

57 HUDİYEYEV N., *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi*, (çev.) Hoseyn Şarqi, Râstân, Taharan, 1377 (1998), s.17.

bölümü, Oğuz adıyla tanınan bir boylar konfederasyonu etrafında birleşerek Batıya göçü ve bunların Müslümanlığı kabulü, aynı zamanda yeni bir etnik-dilsel birliğin oluşmasına vesile olmuştur ki bunların dili Oğuz-Selçuk dili terimiyle adlandırılır. XI ve XII yüzyıllarda kullanımda olan bu edebî dil, özellikle önemli bir şifahî halk edebiyatının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda saraylarda, kültürel merkezlerde dinî tören ve toplantılarda da konuşma dili olarak bu dilden yararlanıldığı bilinmektedir.

XIV yüzyıldan itibaren, kuşkusuz Selçuklu Devletinin parçalanmasının bir sonucu olarak, etnik-dilsel bölünmelerle birlikte, millî ve yerel özelliklerin temel teşkil ettiği yeni dil yapıları ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Genel olarak, XV yüzyıldan önce Merkezî Oğuz Türkçesinin Arap alfabesiyle ve *nastalîk* yazı üslubunda yazılan bir edebî değişkesinin bulunduğu kabul edilir. Hasanoğlu'nun Gazeli bu dilde yazılan ilk eser olarak bilinse de Merkezî Oğuz Türkçesinin millî bir edebî dil olarak ortaya çıkmasını, XVI yüzyılın başında başkenti Tebriz olan Safavi Devletinin kurulmasıyla ilişkilendirenler çoğunluktadır. Dolayısıyla, bu dil, bir yandan Tebriz lehçesi, diğer yandan da o dönem İran'da yaygın olan klasik Fars edebiyatı (özellikle gazel) dilinden büyük ölçüde etkilenmiştir.⁵⁹ Ancak, önemli sayıda yazar, edebî dilin oluşmasıyla ilgili tarihi "eski edebiyat dönemi" olarak tanımladıkları XVII. yüzyıla kadar götürürler. Bu eski edebiyat dönemini izleyen "yeni edebiyat dönemi" ise, XIX. yüzyıl, XX. yüzyılın başı ve 1920-1930'lu yıllarlar olmak üzere üç ayrı dönem olarak tanıtılmaktadır.⁶⁰

Her ne olursa olsun, Safavi Devletinin kurulmasının dışında, bu dilin konumunu etkileyen en önemli olaylardan bir diğeri, XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuzey kesiminin Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesidir. Azerbaycan topraklarının iki ayrı bölgeye bölünmesi, artık birbirinden çok farklı iki ayrı sosyopolitik ortamda bulunan bu dilin iki ayrı değişkesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki ilgisi, Kuzey kesimin Kafkasların ekonomik ve kültürel merkezi olmasını sağlamıştır.

58 a.y., s. 57

59 a.y., s. 170.

60 a.y., s. 227.

Böylece, modern kentlerin ortaya çıkması ve petrol endüstrisinin gelişmesiyle birlikte kentsel alanların çoğalması bu topraklarda yaşayan halkın toplumsal ilişkilerinin değişmesine neden olmuştur. 1930'lu yıllarda Rus okullarının açılmasıyla, yeni reformcu fikirlerin aktarımı mümkün olmuş ve 1950'lerde bu fikirlerin hayata geçirilmesi sağlanmıştır. Bu çerçevede, en önemli ilerleme dil konusunda gerçekleştirilmiştir. Bakü lehçesi temelinde ortaya çıkan edebî dil, bu ülkenin ulusal dili olarak bütün işlevlerini yerine getirir olmuştur.

İran sınırlarında kalan Azerbaycan kesimine gelince, buradaki dilin standartlaşması ve ölçünleşmesi için gerekli olan hiçbir kurum ve siyasal destek mevcut olmamıştır. İran'da bu durumdaki Azerbaycan Türkçesi, ölçünleşmiş bir özgün yapıdan yoksun, dolayısıyla önemli işlevlerini yerine getiremez bir "yerel dil", "lehçe" veya Fransa'da bu tür diller için kullanılan terimle bir *patois*'ya dönüşmüştür.

Bizim burada incelediğimiz dil, Azerbaycan Cumhuriyetinde kullanımda olan dilin değişiklerinden biridir. Bu aynı dilin iki değişikisini konuşanlar arasında karşılıklı anlaşabilme seviyesi oldukça yüksek düzeyde olsa bile, XX. yüzyılın başlarından beri iki değişke arasında bazı lehçesel farklılıklar kendini göstermeye ve diğer alanlara genişlemeye başlamıştır.

Azerbaycan Türkçesi üzerine yapılmış bütün dilbilim çalışmaları oldukça yeni olup Pahlavi döneminden sonra yayınlanmıştır. Azınlık dillerinin incelenmesi ve idaresi ile ilgili resmî bir yapılanmanın bulunmamasından dolayı, söz konusu çalışmalar kişisel girişimler veya bazı aydın guruplarının gayri resmî atılımlarından ibarettir. İlk aşamada dil bilgisi bakımından, bu çalışmaları sırasıyla 1358 (1979), 1370 (1991) ve 1374 (1995) yıllarında yayınlanan M. E. Farzane,⁶¹ M. T. Zahtâbi⁶² ve İ. Hâdi⁶³'nin kitaplarıyla sınırlandırabiliriz. Bu çalışmalar hakkında yapılabilecek ilk gözlem, bunların esas olarak Bakü standart Türkçesine dayandıklarıdır. Gerçekten de, bu kitaplarda gösterilen kaynakların hemen hepsi Bakü'de yayınlanan kitaplardan

61 FARZANE M. E., *Mabâni Dastur-e Zabân-e Azarbâyçâni*, 2 vol., Entesârât-e Farzâne, Tahran, 1358.

62 ZEHTABI M. T. (a), *Mou'assır Âdâbi Azâri Dili*, Keyhân, Tahran, 1370 (1991).

63 HÂDİ İ., *Torki honar ast*, Ahrâr, Tabriz, 1374 (1995)

oluşmaktadır.⁶⁴ Örneğin, kaynağının « halkın konuştuğu dil » olarak belirtildiği Zahtabî'nin kitabının kaynakçasında zikredilen kaynakların büyük bir bölümü (23 kaynaktan 15'i) Azerbaycan Türkçesi üzerine yazılmış Bakü kaynaklı kitaplardır.⁶⁵ Bunların yanında, Kaşkarlı, Orhun yazıtları, Eski Türkçenin grameri gibi Ankara'da yayınlanan Türk dilleri üzerine tarihî kaynaklar yer almaktadır. Bunların içinde Azerbaycan Türkçesini ilgilendiren ve İran'da yayınlanmış yalnızca dört kaynak vardır ve bunlardan sadece biri gerçek anlamda bu dilin gramerini incelemektedir.⁶⁶ Diğerleri ise dilin tarihî yanını ve söz dağarcığını inceleyen kaynaklardır.⁶⁷

Bu çalışmalar hakkında yapılabilecek diğer bir gözlem ise, söz konusu çalışmalarda kullanılan dil ile ilgilidir; Zahtabî'nin kitabı dışında bütün kitapların Farsça yazılmış olması ilgi çekicidir. Bu durum, ya yazarlarının Farsçayı Azerbaycan Türkçesinden daha iyi bildiklerinin, ya okuyucuların Azerbaycan Türkçesinde okuma yeteneklerinin düşük olduğunu düşünmelerinin, ya da bu kitapların aslında Fars dilli kitlelere yönelik olduğunu bir göstergesi olabilir. Her halükârda, diglosik dil ilişkisi durumunu işaret eden bir tutum söz konusudur.

Bu koşullarda, İran'da yazı dili olarak kabul edilen dilin, Azerbaycan Türkçesinin herhangi bir değişkesi değil, Azerbaycan Cumhuriyetinde kullanılmakta olan ölçünleşmiş yazı dili olduğu ortadadır. Aynı dile ait bu değişkenin Güney'de de kullanılmasının pratikte herhangi bir sakıncası tabii ki yoktur. Ancak, bu dil formasının Güney toplumu arasında yayımını gerçekleştirebilecek kanalların olmaması ve daha da önemlisi uzun zamandan beri bu dilin edebî kullanımının yasak olmasından dolayı, Kuzey'den ödünçlenen bu yazı dili, İran Türkleri tarafından kitlesel anlamda özümselememiş, yalnızca çok sınırlı sayıdaki elit tabakanın kullanabildiği bir değişke olarak kalmıştır. Burada söz konusu olan dil, Azerbaycan

64 Özellikle AHUNDOV A., *Azərbaycan Dilinin Fonetikası*, Maarif, Bakı, 1984 ve DEMİRCİZADE E.M., *Mou'asır Azərbaycan Dili*, Maarif, Bakı, 1984.

65 ZEHTABİ M. T. (a), a.g.e., ss. 351-353.

66 PİRHAŞEMİ T., *Azeri Dilinin Grameri*, Tabriz, 1368 (1989).

67 HEYET C. (c), *Seyri dar târîh-e zabân va lahçehâ-ye torki*, 2. y., Tahran, 1366 (1987).

Cumhuriyetinde kullanımda olan edebî yazı diline dayanır ve dolayısıyla İran'da konuşulan Azerbaycan Türkçesinin değişiklikleriyle bazı önemli farklılıklar sunar. Zamanı geldiğinde, bu ikisi arasındaki önemli farklılıkların altını çizmeye çalışacağız.

1.1.3.1. Alfabe ve yazı kuralları

Türk dillerini yazmak için tarihte değişik alfabelerden yararlanılmıştır. Ancak, daha sonraları İslam dinini kabul eden Türklerin hemen hemen tamamı Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Azerbaycan Türkçesi de XVIII. yüzyılda bu alfabeyle yazılmıştır. Bu dilde var olan 33 ses aşağıdaki gibi yazılmıştır:

Ünlüler: /a/ : ا ; /e/ , /ä/ : ە ; /ı/ , /i/ : ی ای ; /o/ , /ö/ , /u/ , /ü/ : او و ;

Ünsüzler: /b/ : ب ; /p/ : پ ; /t/ : ت ط ; /f/ : ف ; /q/ : ق ; /s/ : ص س ; /ğ/ : غ ; /ş/ : ش ; /r/ : ر ; /j/ : ژ ; /k/ : ک ; /g/ : گ ; /c/ : ج ; /ç/ : چ ; /h/ : ح ; /l/ : ل ; /m/ : م ; /x/ : خ ; /n/ : ن ; /d/ : د ; /v/ : و ; /z/ : ض ظ ز ; /y/ : ی ; /n/ : ن .

Ancak hem Türk kökenli hem de yabancı kökenli kelimelerin ses yapısı ile yazısı arasında önemli bir değişkenlik söz konusuydu. Ayrıca, özellikle XVIII. yüzyılda başlayan ses düzeyindeki değişiklikleri yazı takip edemeyince yazıda bazı tereddütler baş göstermiştir. Bu tereddüt büyük ölçüde, Arap alfabesinin kalın ve ince seslileri ayırt etmedeki yetersizliğinden kaynaklanıyordu; o/ö ve u/ü « و » harfi, i/ı « ی » harfiyle gösteriliyordu. Yazı ve ses düzeyindeki değişkenlik ayrıca, /g/ > /y/ , /q/ > /x/ başta olmak üzere bazı ünsüzlerde görülebiliyordu. Böylece, /äyri/ , /göy/ , /yoq/ , /çix/ olarak telaffuz edilen kelimeler bazen اگری /ägril/ , گۆگ /gög/ , یوق /yoq/ , چق /çiq/ olarak yazılıyordu.

Son olarak, sessiz uyumundan kaynaklanan ses değişimi bazen yazıda aksettirilirken (اولوب /olub/) bazen aksettirilmiyordu (اولوپدور /olupdur/).⁶⁸ Diğer bir tereddüt, Farsça ve Arapçadan Azerbaycan Türkçesine her geçen gün artarak girmeye başlayan sözcüklerde görülüyordu. Gerçekten de, Türk dilinde bulunmayan Arapçaya özel bazı sesler (ص , ث , ط , ظ , ذ , ض , ع) yazıda bazen özgün hallerini korurken bazen de korumuyordu. Oysa bu sesler, konuşma esnasında Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uyum sağlıyordu. Örneğin Arapça اولاء /evvâlâ/ kelimesi bazen özgün halinde yazılıp telaffuz

68 CAFEROV N., a.g.e., s. 51.

edilirken bazen de Türkçeleşmiş haliyle اولك /ävvölän/ yazılıp telaffuz ediliyordu. Farsça bağlacı كه /ke/ için de aynı şey söz konusuydu: bu bağlacı aynı zamanda Türkçeleşmiş haliyle کی /ki/ görebildiğimiz gibi bazen de, hatta sesli uyumu kuralına uyumlu halde, /k/ olarak da görebiliyoruz (يازديکي, yazdı kı).

Böylece, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Arap alfabesini Türk dilinin özelliklerine uydurmak için çok ilginç alfabe reformu fikirleri ortaya çıkmıştır. Müslüman dünyasındaki okuryazar oranının çok düşük seviyede olması, Arap alfabesinin zorluğu ve Farsça, Türkçe gibi dillerin ses özellikleriyle uyumsuzluğu ile açıklanmıştır. İslam tarihinde *cedidizm* olarak bilinen bu reformcu akımın önderliğini Azerbaycanlı *Mirzâ Fath-Ali Akhundof* yapmıştır. Ona göre, Türkçedeki bazı sesleri belirtmek için yeterli harfin bulunmaması, *hereke* kullanılmaması, birçok sese denk gelen « kaf » (ك) harfinden kaynaklanan belirsizlik⁶⁹ ve noktalama işaretlerinin yetersizliği, Arap alfabesinin belli başlı eksikliği idi. 1863 yılında okumayı ve öğrenimi kolaylaştırmak üzere hazırladığı alfabe dönemin Osmanlı veziri Fuat Paşa'ya ve İranlı yetkililere sunmuştur. Olumlu yanıt alamayınca, daha sonra Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesini savunmuştur. Girişimi o dönem için sonuçsuz kalsa bile, bir sonraki yüzyılda çok önemli neticeleri olacaktır: hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilirken, İran, dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi, bu değişikliğe gidememiştir.

1922 ve 1923 yıllarındaki çalışmalarla, Kuzey Azerbaycan'da Latin alfabesinin kullanımına geçilmiştir. Her iki alfabenin de kullanımda olduğu 1924-1928 yılları arasındaki geçiş döneminden sonra, Ocak 1929 yılında Arap alfabesinden resmen vazgeçilmiştir. Bu gelişmenin İran Azerbaycan Türkçesi değişkesi ile Bakü değişkesi arasında lehçesel farklılıkların vurgulanması ve pekişmesi gibi önemli bir sonucu olduğu yadsınmaz. Gerçekten de, Arap alfabesinin tersine, Azerbaycan Türkçesinin tüm fonetik özelliklerini yansıtan Kuzeydeki bu Latin alfabesi, her sesi bir harfle gösterip Arapçadan alınma

69 /k/, /g/, /ğ/, /y/, /n/ olarak okunabilir.

kelimelerde var olan sesleri gösteren harfleri ise içermiyordu.⁷⁰ 1940 yılında geçilen Kiril alfabesi de yine bu özellikleri korudu.

Bu gelişmeler, söz konusu değişimleri izleyemeyen İran Azerbaycan Türkçesi için, kendisiyle bağı olan diğer dillerden uzaklaşmak, kopmak gibi önemli bir sonuç doğurmuştur. Çok ilginçtir ki, İran'daki Türk aydınların büyük bir çoğunluğu bu değişime hâlâ günümüzde bile eleştirel yaklaşmaktadırlar. Bu aydınlara göre alfabe değişimi, Türklerin kültürlerinden ve tarihlerinden kopuşunu, daha da önemlisi, yakın diller arasında meydana gelen uzaklaşmayı ifade etmektedir. Gerçekten de, dillerin ince lehçesel özelliklerini tam olarak yansıtmayan Arap alfabesi, Azerbaycan Türklerinin diğer Türk dillerinde yazılmış metinleri kolayca okuyup anlamalarına olanak sağlamaktaydı. Oysa Türkiye'de Latin, Azerbaycan'da Kiril alfabelerinin her ikisi de fonetik prensibe dayalı olduğundan ve her dilin en ince özelliklerini yazıda aksettirdiğinden, bu mümkün olmamaktadır. İ. Hâdi'ye göre:

« Türkiye'deki harf devrimi, Müslüman ve Türk dünyası için yaşamsal bir hatadır. Atatürk ve Stalin'in bu eylemlerinin sonucu olarak Türkler arasında bir duvar örülmüştür. Alfabe, birliği sağlayan bir unsur iken, Türkleri farklı kültürlerde farklı bölümlere ayıran, bunlar arasındaki bağların kopmasını sağlayan bir araca dönüşmüştür ».⁷¹

Böylece İran Azerbaycan Türkçesi, günümüzde Türk dilleri arasında Arap alfabesiyle yazılan nadir dillerden biri olarak kalmıştır. Bunun kısa dönemde değişeceğini düşünmek ise bu günkü koşullarda hayal olur. Gerçekten bunun için gerekli olan siyasal koşulların ve eğilimin olmadığı görülmektedir. İran Azerbaycan Türklerinin bazı kesimi, alfabe ve yazı konusunu Azerbaycan Türkçesinin en önemli güncel sorunu olarak görmemektedirler. Onların görüşüne göre, bu aşamada alfabe ve yazı kurallarının oluşturulması bir lükstür; bu aşamada önemli olan, hangi alfabede ve hangi yazı kurallarında olursa olsun bu dilin yazıda kullanılması öncelik taşımaktadır. Bu yöndeki bir girişimin, zaten çok sınırlı olan yazınsal kullanımı daha da azaltacağı görüşü vardır. Buna karşın, tek tür yazı kuralının olmayışının önemli

70 HUDİYEV N., a.g.e. s. 360.

71 HÂDİ L., a.g.e., s. 257.

bir sorun olduğu, İran Azerbaycan Türklerinin büyük bir bölümü tarafından paylaşılan bir görüştür. Yazarlar yazılarında farklı yazı kurallarına başvurmakla kalmayıp, aynı zamanda bu sorunu gidermek için ileri sürülen önlemler konusunda da farklı fikirlere sahiptirler.

Sorunun giderilmesi için ortaya atılan fikirlerden biri, tek çıkar yolun « fonetik alfabenin » kullanılması olduğunu savunmaktadır. *Daşqın* bu fikrin en önde gelen savunucularındandır. Buna karşın, yazarların büyük bir bölümünün düşüncesine göre, Arap alfabesinde hereke kullanımı bu sorunu çözecektir. Böyle düşünenlerden biri olan *H. Selimi*, her sesli harf için bir hereke kullanılmasını önermektedir. Ayrıca, kapalı hecelerde, yani « sän » (سن), « män » (من) gibi hecelerde olduğu gibi, « /sessiz/ + /l/ + /sessiz/ » olarak şekillenen hecelerde, ortadaki /ä/ (ا) seslisinin gösterilmemesini önermektedir. *Selimi*'ye göre bu harfin yokluğu, onun varlığını işaret edecektir. Alıntı kelimelerin ise özgün hallerinde yazılmasını savunmaktadır.⁷²

Bu konuda. *E. Raftaf*, « sesli sitemi » diye adlandırdığı üç herkelili bir sistem önermektedir. Ancak, Azerbaycan Türkçesinin alfabe ve yazı kuralları hakkında en kapsamlı düşünceli ve çalışmayı gerçekleştiren *H. Nutki* olmuştur. Yazıyı daha kolay kılmak için, sadece birinci hecede ve bu da sadece gerekli olduğunda hereke kullanımını öneren *Nutki*, ayrıca /v/: و ve /y/: ی sessizleri için de hereke kullanımını önerir.⁷³ *Nutki*'nin bu çalışması, yazarların büyük bir bölümü, özellikle de *Varlıq* dergisi yazarları tarafından benimsenmiştir.⁷⁴ 1979 yılından beri kesintisiz yayınlanan bu dergi, İran'da en yaygın dergi olduğundan *Nutki*'nin bu yazı kurallarının halk arasında yayılmasına ve benimsenmesine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Yazarların önemli bir kesimi, *Nutki*'nin yazı kurallarını zaman içerisinde aşamalı olarak benimsiyorlar gibi gözükse de, bu kuralların tam olarak normlaştığını söylemek doğru olmaz. Bir yazardan bir diğerine veya aynı yazarın bir kitabından bir diğerine bu kuralların değiştiğine tanık olabiliyoruz. Hatta bazen, aynı yazar aynı metinde bulunan aynı kelimeyi bir alttaki paragrafta değişik yazı kuralıyla

72 a.y., s. 25.

73 NUTKI H., *Yazı Qaydaları*, Varlıq, no: 9-10, Aralık-Ocak 1987, Tahrân.

74 BOSNALI S., *Le fait turc en Iran*, Yüksek Lisans Tezi 1998, INALCO, Paris.

yazabiliyor. Tabii ki bu durum hem yazan hem de okuyan için sorun yaratıyor. « Okumayı yeni öğrenmekte olan biri bu tür zorluklarla karşılaşınca, bu dilin yazmaya değil yalnızca konuşmaya yaradığını düşünmeye başlayacağını » ileri süren bir yazarın sözleri, İran Azerbaycan Türkçesinin alfabe ve yazı konusunda içinde bulunduğu karmaşık durumu gayet iyi açıklamaktadır.⁷⁵

1.1.3.1.1. *Alfabe ve yazıda birlik arayışı*

Bu günkü ortamda alfabe değişiminin olasılık dışı görüldüğüne göre, bütün düşünce ve eylemler Arap alfabesiyle yazıda ortaya çıkan bu sorunların giderilmesi ve ortak yazı kurallarının herkesçe benimsenmesinin sağlanmasına yönelmiştir. Bu doğrultuda en önemli girişim, 14 ve 15 Haziran 2000 tarihlerinde Tahran'da düzenlenen "İran Türkçesinin Yazı Birliği Dil Kongresi" çerçevesinde yapılmıştır. Söz konusu kongre, *Varlıq, Mehd-e Azadi, Novid-e Azerbaycan, Omid-e Azerbaycan, Payam-e Now, Erk, Saheb, Ava-ye Erdebil, Şems-e Tebriz, Fecr-e Azerbaycan* dergi ve gazeteleri, *Çiçekler Kuruluşu, Nesimi Medeniyet Ocağı, Mişov Kültür Derneği, Endişe-ye Now, Güney Medeniyet Ocağı* Dernekleri ile İran Türk yazar ve şairlerinin ileri gelenlerinin katılımıyla gerçekleşmiştir. 2000 yılının Nisan ayından itibaren başlatılan çalıştaylarda, Arap alfabesinden kaynaklanan sorunların tartışılması, yazı diline ne gibi normların getirilmesi ve bu normların hangi yollarla yayılması ve özümsemesi gerektiği konusunda tartışmalar yapılmıştır. Üç ay boyunca haftada bir gerçekleştirilen çalıştay toplantılarının sonucunda, gerekli kararlar oylama ile alınmıştır.

İlk karar, alfabenin adı ile ilgili olmuştur. Önerilen altı isimden (*Türk alifbası, Azerbaycan alifbası, İran Türki alifbası, Arap alifbası, İslam alifbası, Eski alifba, Ana dili alifbası*), *Türk Alifbası* üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bu seçimin nedeni olarak öne sürülen gerekçeler, büyük ölçüde İran Azerbaycan Türkçesinin tarihselleştirilmesi çerçevesinde şekillenmektedir. Gerçekten de, katılımcıların birçoğu, Türk dilleri ile Sümer dili arasındaki bağdan bahsettikten sonra, Arap alfabesi adı altında tanınan bu alfabenin aslında Sümerlerin oluşturduğu ve Arapların onlardan aldığı alfabenin geliştirilmiş halinden başka bir şey olmadığını, dolayısıyla bu alfabeyi Türk alfabesi olarak adlandırmanın

tarihsel bir alt yapısı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bir açıklama şart olduğunda, “Arap kökenli Türk alfabesi” olarak adlandırılması gerektiği de eklenmiştir.

Yazı kurallarıyla ilgili alınan kararların büyük bir bölümü, Türkçe seslilerinin yazımını ilgilendirmektedir. Buna göre, /a/ sesinin kelime başında «ا», kelime ortası ve sonunda «ا» olarak yazılması uygun görülmüştür. آتا/ata/, آذربایجان /Azərbaycan/ örneğinde olduğu gibi.

Açık /ä/ sesinin kelime başında «ا» ile ve kelime ortası ve sonunda, kendinden önceki harfle bitişirse «h» (ه) harfiyle ama kendinden önceki harfe bitişik değilse (و) harfiyle yazılması kararlaştırılmıştır. Örneğin, آلا /äl/, آیریمک /äyrimäk/, سپللمک /säpälämäk/, ده /dädä/, ننه /nänä/. İlk hecenin ortasında ve sonunda bu seslinin yazılmasına gerek olmadığı sonucuna varılmıştır. Örneğin, ترللمک /tärlämäk/, کسمک /käsäk/, سس /säś/, ده /dädä/, ننه /nänä/. İki ve çok heceli kelimelerde bu seslinin ne zaman yazılıp ne zaman yazılmadığını anlamak için iki ipucu verilmiştir: birinci hece dışında /ä/ seslisi hecenin son harfi olduğunda yazılacaktır: سرینلتمک /särinlätämäk/, سپللمک /säpälämäk/, گوزللمک /gözlämäk/. İkinci ipucuna göre, kelime ses birimine bölünür ve sadece hece /ä/ seslisi ile biterse bu sesli yazılır. Ancak, /säpälämäk/ ve /gizlämäk/ kelimelerinde /län/ tek hece, /ä/ seslisi yazılmaz. Bu durumda fetheden yararlanmaya gerek yoktur: سپللمک (سپ+للم+مک) /mänimsämäk/.

Kapalı /e/, /ev/, انلچی /elçi/, گنتمک /getmäk/, رئالیست /realist/, یی /ye/, دی /de/ örneklerinde olduğu gibi, kelime başında kesre («ا»), ortada «ن» ve sonda «ی» harfiyle gösterilir.

/i/ ve /ı/ seslileri kelime başında «ای» ortada «ی» ve sonda «ی» harfiyle gösterilir. Örnek olarak ایستک /istäk/, سیلمک /silmäk/, دلی /däli/. Bu iki sesliyi ayırt etmek için, /ı/ sesinde hereke kullanılır: ایلدیریم /ıldırım/, ایلیق /ılıq/, ایشیق /ışiq/. Ancak, hereke kullanımı yalnızca çocukların ders kitapları ile lehçe ve folklor incelemelerinde salık verilir.

/o/, /ö/, /u/, /ü/ sesleri kelime başında «او» ortada ve sonda «و» harfiyle gösterilir. Herekesiz durumda, bu sesli /u/ dur: اولدوز /ulduz/, قوش /quş/, دورو /duru/. Harfin üzerindeki «°» işareti, /o/ sesini gösterir: اوتاق /otaq/, سوروشماق /soruşmaq/, لوکوموتیو /lokomotiv/. Harfin üzerindeki «´» işareti /ö/ sesini gösterir: اولکه /ölkä/, بویوک /böyük/, بۆتو /bütvö/. Harfin üzerindeki «v» herekesi ise, bu sesin /ü/ olduğuna işaret eder: اوزوم /üzüm/, سوزگچ /süzgäç/, سۆزون دوز /sözün düz/.

Sessizlerin, karşılıkları olan harflerle yazılması, ancak /v/, /h/ ve /y/ için *hereke* kullanılmaması kararlaştırılmıştır. Örneğin و sesi için *وارلیق* /*varlıq*/, يالوارماق /*yalvarmaq*/; ه sesi için همیشه /*hâmişâ*/, باهالی /*bahalı*/, بهرام /*bâhram*/, منه /*meh*/, شنه /*şeh*/, آلاه /*Allah*/, هله /*hâlâ*/; ی sesi için یایلیق /*yaylıq*/, بایرام /*bayram*/, آی /*ay*/.

Bunun yanında, گ harfi özel bir ilgi çekmiştir. Çünkü Azerbaycan Türkçesinin bazı lehçelerinde /ğ/ sesi /y/ sesine dönüşmekte, dolayısıyla da /deyir/ ve /däyär/ sözlerinde olduğu gibi bu bazı karışıklığa neden olmaktadır. Bazı katılımcılar, bu sesin, Azerbaycan Cumhuriyetinde olduğu gibi, okunduğu gibi yazılmasını, diğerleri ise گ harfiyle yazılıp /y/ okunmasını önermiştir. Sonunda, birinci hecede ve «i» sesleri arasında گ harfiyle yazılması kararlaştırılmıştır (دگرلی /däyärli/, اگیلمز /äyilmäz/, ایگید /iyid/, چیگین /çiyin/ kelimelerinde olduğu gibi). Son olarak, kelimenin sonunda bir sesliyle temasa girdiğinde /y/ sesine dönüşen /k/ sesinin özgünlüğünü koruması için, bu sesin گ harfiyle yazılmasına karar verilmiştir ; گلمجک = گلجگیمیز /gäläcäyimiz/, میشو درنگی = درنگ /Mişow därnäyi/ örneklerinde olduğu gibi.

Arapça ve Farsçadan alınan binlerce kelimenin yazımı konusunda ise, Azerbaycan Türkçesine girmiş olanlarının bu dilin ses özelliklerine uygun biçimde yazılmaları kararlaştırılmıştır. Ancak, bir ilmî kurulun Azerbaycan Türkçesine girmiş olan alınma kelimelerin tespit edip bunların bir kitap halinde yayınlanmasına kadar, bu kelimelerin özgün hallerinde yazılması tavsiye edilmiştir. Nitekim, yalnızca Arapçadan alınan kelimelerde bulunan ح ث ذ ز ط ظ ص ظبیط /zabit/, صرف /särraf/, عالیم, /'alim/ نشر /näsr/, محمود /Mahmud/, ظالیم /zalim/, منکور /mäzkur/ gibi. Hamzeli kelimelerin de, sonunda bu harfin bulunduğu kelimeler dışında, özgün halleriyle yazılması gerekmektedir. Aynı zamanda ع sesi, her durumda gösterilecektir : مسئول /mä's'ul/, تاثیر /te'sir/, رئیس /re'is/, مأخذ /ma'xäz/, مسئله /mä's'älä/, املا /ämlä'/, انشا /änşä'/, موضوعو /mövzu'su/, مصراعسی /misra'sı/. غ harfiyle yazılan ama Azerbaycan Türkçesinde ق /q/ olarak telaffuz edilen sesin bulunduğu kelimeler, özgün haliyle yazılır: غم /qam/, غصه /qosse/, غریب /qarib/. « و » harfinin bulunduğu Farsça kelimelerde bu harfin yazımı korunur: آزادخواه /azadixah/, خواننده /Xânande/. « ia, ie, ié, io, iö, iu, iu, iy, ii »'den oluşan bileşik sesliler, ی harfiyle yazılır: ریاضیات: /riyaziyat/, سیاست /siyasät/, تسویه /tesviye/, دایم /dayim/, قیمت /qi'yämät/, خیابان

/xiyaban/. Avrupa dillerinden alınma kelimelerdeki « ae » bileşik seslisi « آو » olarak yazılır: آیروپورت /aeroport/. Arapçadan alınma « aw, av » bileşik seslileri, Azerbaycan Türkçesinde /ö/ telaffuz edilse de, و harfiyle yazılır: دولت /dövlät/, اولاد /övlad/, نوع /növl/, موضوع /mövzu/. Son olarak, teşdid sadece Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerde kullanılır: تعجب /tä'ccub/, تأسوف /tä'ssuf/.

Diğer taraftan, Farsçada bulunan Türkçe kelimeler Türkçe telaffuzu ile yazılır: بوشقاب /boşqab/, اومود /umud/, شولوق /şoluq/.

Yabancı özel isimler özgün yazı şekliyle yazılır: محمد /Mähämmäd/, تهران /Tähran/, خرمشهر /Xorramşähär/. Buna karşın, Türkçe veya Türkçeleşmiş yer adları Azerbaycan Türkçesi ses özelliklerine uygun olarak yazılır: تنوفارقان /Tofarqan/, سنيدأوا /Seyidava/, بوستانأوا /Bostanava/, عنيال /'Aynalı/, خوراسان /Xorasan/, ماراغا /Marağa/.

Alıntı deyimler, kendi dillerinde oldukları gibi yazılır: بسم الله /bismällah/, الى لاد /iläläbäd/, ماشالله /maşallah/, نعوذ بالله الى /neozobällahäla/.

Avrupa dillerinden alınma kelimeler, genelde Fransız dilindeki telaffuzlarına uygun olarak ve olabildiğince Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uydurularak yazılır: ناسيونال /nasyonal/, رنداكسيون /redaksiyon/, تيلنويزيون /televizyon/ gibi.

Ekler genelde kelimeye birleştirilerek yazılır: من+مnim /mänim/, آذربايجان+ين =آذربايجاني /Azärbaycanın/... Bulunma durum eki /-dA/ her zaman bitişik yazılır, ama ilave eki /dA/ ayrı yazılır. Dört ve daha fazla heceden oluşan kelimeler, sesli ile biten morfeimden hemen sonra bölünerek yazılır: موسيقيچيلر /musiqiçilär/, موسيقيسينين /musiqisinin/. Bir harfin üç defa yan yana gelmesi durumunda, son hece ayrı yazılır: سسسيز /sässiz/. Birleşik kelimeler bitişik yazılmaz ama aralarında boşluk bırakılmaz: آغساqqal /Aksaqal/, آغبيرچک /akbirçäk/. mI/ soru eki ortada iken bitişik ama sonda iken ayrı yazılır: وارمی /varmı/, گلدیمی /gäldimi/.

Alınan bu kararlar, Türkçe yayın yapan gazetelerde ve daha detaylı bir şekilde Varlıq dergisinde tanıtılmıştır. Görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkçesinin alfabe ve yazı kurallarının ölçünleştirilmesine yönelik oldukça ciddi bir girişim söz konusudur. Ne var ki, bu ölçünleşmiş yapının yayımını yapacak resmî bir kurumun olmaması, hedefe erişmenin önündeki en büyük engel olarak durmaktadır.

1.1.3.2. Ses bilgisi

Azerbaycan Türkçesinin ses sistemi, ortak Türkçeden, yerel lehçelerden ve uzun süreli yakın ilişkilerinden dolayı Arapça ve Farsçadan alınma özellikler içerir. Ancak, lehçeler ile edebî dilin ses yapısı arasında bazı önemli değişikliklerin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Geriye dönük bakıldığında, XIII. ve XVI. yüzyıllarda her hangi bir farkın olmadığı edebî dilin ses yapısı, XVI. yüzyıldan itibaren Safavi Devletinin merkezi olan Tebriz’de yazı dilinin gelişmesi nedeniyle, bu bölgede konuşulan lehçenin ses özelliklerinden etkilenmeye başlamıştır. O dönemde, Azerbaycan Türkçesinin ses sistemini oluşturan 24 ünsüz, Arap alfabesindeki 30 ayrı harfle gösterilmekteydi. Hatta günümüzde dahi bazı lehçelerde karşılaştığımız /n/ sesine bu dönemden sonraki yazılarda rastlanmamaktadır. Ayrıca, yine bu dönemde, bazı seslerin değişik varyantlarının birlikte kullanıldığını görmekteyiz : m>b (*män>bän*), b>p (*olub>olup*), d>t (*dudağ>tutağ*), h>q>x (*haçan>qaçan, aq>ax*), g>y (*gög>göy*). XIII. yüzyıldan itibaren karşılaşılan diğer değişiklikler a>o (*ona, ana*), i>ı (*yanağı>yanağı*) ä>i (*söyläyəcək>söyliyəcək*) ; i>ı,ö,ü (*gördi>gördü, oxudi>oxudu*) ünlüleridir. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesinin ses sisteminin XVII. yüzyıldan itibaren sabitleştiği görüşü yaygındır.⁷⁶

1.1.3.2.1. Ünlüler

8 ünlünün bulunduğu Türkçenin aksine, Azerbaycan Türkçesi ses sistemi 9 ünlüden oluşur: /a, ä, e, i, ı, u, ü, o, ö/. Ortak Türkçenin sahip olduğu, /i/ ve /ä/ arasında yer alan /e/, birçok Türk dilinde ya kaybolmuş ya da bu iki ünlüden birine uyarlanmışken, Azerbaycan Türkçesinde varlığını korumuştur. *Deny* bu sesi, « karışık ünlü » (voyelle mixte) terimiyle adlandırır.⁷⁷

Buna göre, Azerbaycan Türkçesinin ünlüleri üç ayrı telaffuz kıstasına, yani seslerin kalınlık, düzlük ve genişliğine göre sınıflandırılabilir. Kalınlık kıstasına göre, dört kalın ünlü (/a, ı, o, u/), beş ince ünlüye (/e, ä, i, ö, ü/) karşılık gelir. Düzlük kıstasına göre, /a, ä, e, ı, i/ ünlüleri düz, /o, ö, u, ü/ ünlüleri ise yuvarlak olarak sınıflandırılır. Ünlüleri sınıflandırmada ele alınan diğer bir kıstas, bunların genişlik

76 HUDİYEV N., a.g.e., s. 174.

77 DENY J., *Principes de grammaire turque*, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1955, s. 58.

derecesidir. Buna göre, geniş ünlüler /a, ä, o, ö/ ve dar ünlüler /ı, i, u, ü/ seslerinden oluşur. Ancak bu kıstasa göre, yukarıdaki iki kategorinin arasında konumlanan /e/ ünlüsü «yarı dar» olarak ayrı bir kategori oluşturur.⁷⁸ Bunların dışında görülen /â, ê, î, ô/ uzun ünlüleri yalnızca Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde vardır. Azerbaycan Türkçesindeki ünlüleri bir tabloda aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

T1. Azerbaycan Türkçesinde ünlüler

Ünlüler	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	ä	e i	ö	ü

Kelime ve ek içersinde bu ünlülerin konumu, ünlü uyumu kuralına göre şekillenir ve Deny bu kuralı şöyle tanımlar :

*«Türk dillerinde her kelime, her ek ve her ek gurubu, ilerici ünlü uyumu kuralına tabidir. Buna göre, her ünlü kendinden önce gelen hecedeki ünlünün özelliklerine uyum sağlar. Bu uyum, bütün ünlüler için derinlik temelinde, ayrıca uyum sağlayacak ünlü açıksa, genişlik temelinde gerçekleşir».*⁷⁹

Burada söz konusu olan, kalınlık ve genişlik özelliğiyle ilgili olan iki ayrı uyum kuralıdır. Birinci kurala göre, kelimenin ve eklerinin bütün ünlüleri ilk ünlünün özelliğine kalınlık bakımından uyum sağlar. Yani, ilk ünlü ince ise onu izleyen bütün ünlüler de ince, ama kalınsa diğerlerinin de kalın özelliğe geçmesi gerekir. Azerbaycan Türkçesi bu kurala, yabancı dillerden alınmış kelimeler dışında, genel de uymaktadır. Ancak bu dilin birçok lehçesinde ünlü uyumunun kısmen bozulduğu görülür. Bu bozulmaya en iyi örneği, mastar eki ünlüsünün kalınlaşması oluşturur. Bazı lehçelerde fiil kökü ünlüsünün ince olmasına karşın, mastar eki ünlüsünün her zaman kalın olduğu görülür: *gälmaq, getmaq* gibi. Ayrı oluşum, gelecek zaman eklerinde (*gäläcağam, gedäcağam*); şart kipi eklerinde (*gälsax, getsax*) ve olmak fiilinin eklerinde (*täbrizliyux*) görülebilir.

78 FARZÂNE M. E., a.g.e., ss. 37-38.

79 DENY J., a.g.e. s. 61-62.

İkinci kural, bütün ünlülerin ilk ünlünün düzlük özelliğine uyum sağlamasından ibarettir. Yani, ilk ünlü düz ise onu izleyen bütün ünlülerin düz, yuvarlak ise bunların hepsinin yuvarlak olması gerekir. Azerbaycan Türkçesinde, özellikle konuşma dilinde, ikinci kurala istisna oluşturan durumlar mevcuttur. İlk olgu, ekli kelimelerin bazı konumlarında ünlülerin yuvarlaklaşması eğilimi ile ilgilidir. Ünlüsü düz olan kelime kökünün son sesi ünsüz olunca, ikinci tekil şahıs iyelik eki /I/, yalın, bulunma ve çıkış hallerinde yuvarlaklaşır. Buna örnek olarak *qardaşun, älin; qardaşunda, älinde; qardaşundan, äлиндän* kelimeleri verilebilir. Ayrıca kelime kökünün sonunda bulunan düz ünlü, yukarıda bahsedilen durum ekleri önünde yuvarlaklaşır: *nänön-anon, nänöndä-anonda, nänöndan-anondan* gibi. Buna benzer bir olguyu, köken bildiren -II ekinde görmekteyiz. *Baharlu, Osanlu, Kengerlü* kelimelerinde olduğu gibi, bu ekin ünlüsü her durumda yuvarlaklaşır.

Kural olarak, Azerbaycan Türkçesinde /o/, /ö/ ünlüleri kelimenin sadece ilk hecesinde bulunur. Ancak sınırlı da olsa, /o/ ünlüsünü kelimenin ikinci hecesinde görmek mümkündür. *Alov, buzov, qaşov, buxov* kelimelerinde olduğu gibi, bu ünlüler her zaman /v/ ünsüzünün önünde yer alır.

1.1.3.2.2. Ünsüzler

Azerbaycan Türkçesinde otuz bir ünsüz ses mevcuttur. Ancak bunlardan yirmi üç tanesi yalnızca Azerbaycan Türkçesine özgü seslerdir: /b/ (ب), /p/ (پ), /t/ (ت), /s/ (س), /c/ (ج), /ç/ (چ), /x/ (خ), /d/ (د), /z/ (ذ), /r/ (ر), /j/ (ژ), /ş/ (ش), /f/ (ف), /q/ (ق), /k/ (ك), /g/ (گ), /ğ-y/ (غ), /l/ (ل), /m/ (م), /n/ (ن), /v/ (و), /h/ (ه), /y/ (ی).

/h/ (ح), /t/ (ط), /s/ (ص, ث), /z/ (ذ, ظ, ض), /ʔ/ (ع, ع) olmak üzere diğer sekiz ünsüzün varlığı, Farsça ve Arapça başta olmak üzere, yabancı dillerden alınma kelimelerin varlığıyla ilişkilidir. Bu alınma kelimeler alınmış oldukları dillerde yazıldıkları gibi yazılmaya devam edilmiştir. Buna karşın, bu seslerin telaffuzları konusundaki tereddüt devam etmektedir. Bu seslerin telaffuzları bazen özgün şekliyle yapılırken bazen de Azerbaycan Türkçesi ses sistemine uyarlanarak yapılmaktadır. Dolayısıyla, ع dışındaki seslerin Azerbaycan Türkçesine entegrasyonu söz konusu değildir.

Bu ünsüzleri, tonsuz (p, t, ç, q, k, f, s, ş, x), tonlu (b, d, c, ğ, g, v, z, j, h) ve akıcı (m, n, r, l, y) olmak üzere üç ayrı gruba ayırabiliriz.

Diğer Oğuz dillerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesi de kelime başında tonlu ünsüzleri tercih eder. Ancak, bu durumda Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesinden daha ilerici olduğu görülür (*taş>daş, tutsak>dudsaq*). Bazen, Türkçenin tonlu ünsüz tercih ettiği yerde Azerbaycan Türkçesinin tonsuz ünsüze eğilimli olduğu da görülür. Bu eğilim özellikle damak ünsüzleri /k/</g/ (*küç<güç, köç<göç, kimi<gibi*) ve dudak ünsüzleri /p/</b/ (*pozmaq<bozmak*) için geçerlidir. Buna karşın, Türkçede /b/ ünsüzüne dönüşen dudak ünsüzü /m/ konusunda Azerbaycan Türkçesinin daha tutucu olduğu görülür: *män>ben, min>bin*. Aynı zamanda, /k/ damak ünsüzünün kelime başında tonlulaşması görülür (*karga>garga*). Azerbaycan Türkçesinin özelliklerinden bir diğeri de, kelime başında bulunan /y/ ünsüzünün /i/, /ı/, /u/ dar ünlülerinden önce gelince düşmesidir: (*yiğit>igit, yıl>il, yüz>üz, yılan>ılan...*).

Genel kural olarak, Azerbaycan Türkçesinde kelime sonundaki ünsüz tonsuzlaşır: /b/>/p/, /d/>/t/, /c/>/ç/, /g/>/k/. Ancak bazen bunlardan bazılarının (özellikle /d/ ve /b/) tonlu özelliklerini korudukları görülür: *yiğit>igid, avrat>arvad, bulut>bulud, kitap>kitab, geçip>geçib*.

Ünsüz dönüşümü ile ilgili olarak, bazı ünsüzlerin kelimeyi oluşturan ünlülerin kalınlık değerine göre özellik değiştirdiği görülmektedir. Bu durumda, ünlü uyumunun ünsüzler üzerine etkisi söz konusudur. Gerçekten de, Türkçenin tersine, Azerbaycan Türkçesi ince ünlüler ile kalın ünlülerden oluşan kelimelerdeki ünsüzlerin değişimi özelliğini korumuştur. İnce ünlüler ile yalnızca /k/, /g/, /ğ-y/ ünsüzleri (*tek, kel, gäl, eğ(y)ri*); kalın ünlüler ile yalnızca /q/, /x/, /ğ/ ünsüzleri bir arada olabilir (*taq-, qal-, ağrı, oxu-*).

Diğer bir kural, ekin ünsüzlerinin kelime veya fiilin zıt karakterli ünsüzlerinin özelliklerine uymasıdır. *Deny* bu olayı, « ünsüz uyuşması » olarak tanımlar.⁸⁰ Bir kaç istisna dışında Azerbaycan Türkçesi bu kurala uyar. Bu istisnalar arasında, /c/ ve /d/ ünsüzlerinin tonsuz ünsüzlerle temaslarında tonlu karakterlerini korumalarıdır. Oysa Türkiye Türkçesinde bu ünsüzler tonsuzlaşır: *getdikcä<gittikçe, yakınlaştıqca<yakınlaştıkça, gäläcäkdä<gelecekte, olacaqdır<olacaktır, etdiyim<ettiğim...*

Diğer taraftan, meslek sıfatı türeten /-CI/ eki, bütün durumlarda tonsuz karakterini korur: *yazıcı, çörekçi, dilçi, dağçı, odunçu*.

Yazıda dikkate alınmamakla birlikte, ağız akıcı /l/ ünsüzünün burun akıcı /n/ ünsüzü ile temasında burunsallaşması, Azerbaycan Türkçesinin önemli özelliklerinden biridir : *onlar>onnar, atanla>atannan*.

/r/ ünsüzünün /p/ ve /m/ ünsüzü ile temasında oluşan metatez, Azerbaycan Türkçesine özgü bir diğer önemli olgudur: *topraq>torpaq, yapraq>yarpaq, yumruq>yurmuq...*

Yaygın olan bir fikre göre, « ünlü uyuşmasının bozulması Azerbaycan Türkçesinin bir özelliğidir » ve « bu özellik, bu dilin Türk olmayan bir halk tarafından sonradan benimsenmiş olduğunu gösteren bir belirtidir ». Oysa bu oldukça sınırlı bir olay olup, bu dilin yalnızca bazı değişkelerinde kısmen görülmektedir. Bu konuda kesin bir ifade kullanmak bu aşamada oldukça zordur. Ancak böyle bir olayın Farsçanın etkisinden kaynaklandığını düşünmek daha uygundur.

1.1.3.3. Azerbaycan Türkçesinin şekil bilgisi

Azerbaycan Türkçesinde, sözcüğün en önemli iki kategorisi isim ve fiildir. Bu kategorilerin şekil biçimi, fiil ekleri ve ad ekleri olmak üzere iki ayrı ekleme yönteminden ibarettir. Diğer Oğuz dillerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde fiil iki ayrı kısımdan meydana gelir ; fiil kökü ve mastar eki /-mAQ/. Ancak, diğerlerinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde mastar ekinin ünlüsü, özellikle Tebriz lehçesinde, incelleme eğilimi gösterir. Fiil çekimi için, zaman ve şahıs eklerini fiilin köküne eklemek yeterli olmaktadır. Ancak soru eki /-mİ/, « dili geçmiş zaman » dışında zaman ve şahıs eklerinin arasına girdiği Türkiye Türkçesinin tersine, her zaman en sona gelir. (TT. *Gidiyor musun, gidecek misin* = İAT. *gedirsenmi, gedeceksenmi*). Aslında, özellikle konuşma dilinde, bu soru eki kullanılmamaktadır. Büyük bir olasılıkla Farsçanın etkisiyle, bu ek yerini son hece üzerine yapılan vurguya bırakmış durumdadır.

Diğer taraftan, Azerbaycan Türkçesinde sahip olmak ve olmamak fikrini ifade eden “var” ve “yok” sözcüklerinin ilginç bir kullanımı göze çarpmaktadır. Türk dillerinde bu fikir, sahip olunan nesneye iyelik şahıs eklerinin ilave edilip, ardına « var » ve « yok » sözcüklerinin getirilmesiyle anlatılır: *kitabım var / kitabım yok*. Oysa, İran Azerbaycan Türkçesinde bu fikri ifade etmek için, iyelik şahıs eki sahip

olunan nesneye değil, « var » ve « yok » sözcüklerine yüklenir ve /dlr/ takısı ilave edilir : *kitab varımdır / kitab yoğumdur*. Bu yapı, aynı fikri ifade etmeye yarayan Farsça *dâştan* fiilinin kullanımına oldukça benzemektedir (*ketâb dâram / ketâb nadâram*). Dolayısıyla, bu yapının İran Azerbaycan Türkçesindeki varlığını, Farsçanın etkisiyle açıklamak yanlış olmaz.

Çoğul eki, şahıs eki ve durum eki olmak üzere Azerbaycan Türkçesinin temel isim çekim ekleri Türkçedekilerle aynıdır. Ancak bazı durumlarda Türkçeden farklı olgular vardır. İlk önce ismin altı hâli olduğunu hatırlayalım.

Birinci hâl, ismin yalın hâlidir: *at, ana*.

Yükleme (aküzatif) hâli eki /-(n)I/: *atı, ananı*

İlgi (genitif) hâli eki /-(n)In/: *atın, ananın*

Yönelme (direktif) hâli eki /-(y)E/: *ata, anaya*

Bulunma (lokatif) hâli eki: /-dE/: *atda, anada*

Çıkma (ablatif) hâli eki /-dEn/: *atdan, anadan*

Yükleme durum ekinin birleştirici ünsüzü, Türkiye Türkçesinde /y/ iken Azerbaycan Türkçesinin edebî değişkesinde /n/ ünsüzüdür. Bundan dolayı, ikinci tekil şahıs iyelik ekiyle birlikte kullanıldığında, bu bazı karışıklığa yol açmaktadır. Şöyle ki, yükleme durumundaki isim ile ikinci şahıs iyelik ekli isimlerin yükleme yükleme yapıları aynıdır: *atanı gördüm* tümlecı, hem “babayı gördüm” hem de “babanı gördüm” anlamındadır. Aynı karışıklık, Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi, ikinci şahıs iyelik ekli ismin ilgi durum eki alması durumunda da geçerlidir. Çünkü bu durumda da birleştirici ünsüzü olarak /n/ ünsüzünden yararlanılır. Dolayısıyla, *atanın ävi* tümlecı, “babanın evi” ve “(senin) babanın evi” anlamına gelmektedir. Son olarak, benzer soruna, ikinci ve üçüncü tekil şahıs iyelik eklerine sahip isme yönelme durumu eki yüklenince karşılaşılır. Bu durumda, *uşağına vârdim* tümlecı hem Azerbaycan Türkçesinde hem Türkiye Türkçesinde « (onun) çocuğına verdim » veya « (senin) çocuğına verdim » anlamlarına gelir.

Bu karışıklık, Azerbaycan Türkçesinin birçok değişkesinde, /-v-/ ünsüzüne başvurularak giderilmektedir. *Şiraliyev*’in şahıs eki olarak

tanımladığı bu ünsüzü,⁸¹ ikinci tekil şahıstaki ismin birleştirici ünsüzü olarak ele almak daha doğru olabilir. Gerçekten de, ikinci tekil şahıs iyelik eki olarak /-n/ ekini koruyan bu lehçeler (“baban” için *ata* değil *atan* kullanılır), ismin yükleme, ilgi ve yönelme durumlarında bu eki /-v/ ünsüzüne dönüştürürler. Böylece, *ata*v *gördüm* (babanı gördüm) ile *ata*n *gördüm* (babayı gördüm), *ata*v*n* *ävi* (senin babanın evi) ile *ata*n*n* *ävi* (babanın evi), *atava* *vârdım* (babana verdim) ile *atana* *vârdım* (babaya verdim) tümleçleri zıtlık oluştururlar. Yukarıda bahsedilen karışıklığı giderme gibi bir işlevi olan bu zıtlığı edebî dilde yazılmış bazı kitaplarda görmek mümkün olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesine özgü olduğu sanılan bu yapının korunması gerektiğini savunan gramer kitaplarına da rastlamak mümkündür.⁸²

Son olarak, yükleme durum ekinin bazı konumlarda düşmesi, Azerbaycan Türkçesinde karşılaşılan ilginç bir olaydır. *Cənub işçiləri öz təsirini(i) göstərdiyi kimi* ve *dilimizin incəliklərin(i) toplamağa başladım* cümlelerinde olduğu gibi, bu durum ekinin, özellikle konuşma dilinde düştüğü görülür.

1.1.3.4. Azerbaycan Türkçesinin söz yapısı

Türk dillerinin kelime hazinesi, bu dilleri konuşan halkların Müslüman olmadan önceki dönemlerde büyük ölçüde Türk kökenli kelimelerden ibaretti. Oysa günümüz İran Azerbaycan Türkçesinin sözcük yapısı, bu alt yapıya tarih boyunca gelip yerleşen büyük bir oranda yabancı kelime içerir. Yabancı kelimelerin en önemli miktarını, İslam dinine geçtikten sonra Arap ve Fars halklarıyla bir arada yaşamaya başlamalarıyla birlikte bu halkların dillerinden alınan sözcükler oluşturur. Arapçadan alınma kelimelerin büyük çoğunluğunun Farsça üzerinden Türkçeye geçtiğini, dolayısıyla bu kelimelerin genellikle Farsçalaşmış hâlleriyle Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır.⁸³ Bundan dolayı bu alıntı kelimeleri Arap-Fars

81 SHIRALIYEV M. A., « Sur l'origine de l'affixe personnel v dans les dialectes de la langue azerbaïdjanaise », *Etudes Asiatiques*, 1961, XIII, ss. 119-121.

82 ZEHTABI M.T. (a), a.g.e, s. 101.

83 SCHÖNIG C., “Azerbaïdjanian”, *The Turkic Languages*, JOHANSON L. ve CSATO E. A., Routledge, London-New York, 1998. s. 260.

kelimeleri olarak değerlendirmek gerekir. Yüzyıllardan beri ilişki durumunda bulunduğu Tat, Taleş ve Kürtçe gibi yerel lehçe ve diller de Azerbaycan Türkçesinin kelime hazinesini besleyen diller olmuşlardır. Son olarak, XIX. yüzyıldan itibaren, özellikle ilmî alanda Avrupa dillerinden aldığı kelimeler, Azerbaycan edebî Türkçesinin kelime hazinesini büyük ölçüde zenginleştirmişlerdir.⁸⁴

Oğuz Türklerinin halk edebiyatının en önemli kaynaklarından biri olan Dede Korkut Kitabının sözcük yapısını, %75 oranında Oğuz Türkçesinden sözcükler oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin %23 oranında Arap-Fars kökenli ve yalnızca %2 oranında Azerbaycan Türkçesi kökenli olduğu görülür.⁸⁵ Bu veriler, Arap-Fars kökenli unsurların, Azerbaycan Türkçesi diye adlandırdığımız dilin oluşmasından çok daha öncelerinde Türk diline girmeye başladığını göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinin ilk yazılı kaynağı olarak bilinen Hasanoğlu'nun gazelindeki Arap-Fars kökenli kelimelerin oranı daha yüksektir. 98 sözcükten oluşan bu gazel, 38 Türk kökenli sözcük içerirken (%36), 60 tane Arap-Fars kökenli sözcük barındırmaktadır (%64).⁸⁶

Özellikle klasik şiirle yazı dilinin gelişmesiyle birlikte, Azerbaycan Türkçesindeki Arap-Fars kökenli sözcükler büyük oranda artmıştır. Ancak, bu dillerden gelen alıntı sözcüklerin oranı şaire ve türe göre değişmektedir. Bu bağlamda, Arap ve Fars dillerinden kelime ödünç alımı gazel ve mesnevi türlerinde daha fazla iken, halk edebiyatı türlerinde daha çok Türkçe kelimelerin baskın olduğu görülür. Buna göre, *Fuzulî*'nin on gazelinden oluşan sözcük yapısında %34 oranında Türkçe sözcük varken, bunun %66'sını Arap-Fars kökenli sözcükler işgal eder. Buna karşın, *Nesimi*'deki Türkçe kelimelerin oranı %68'lara varırken, Arap-Fars kökenli kelimelerin oranı %32 dolaylarında kalır. Bununla birlikte, *Hatâyi*'nin gazellerindeki oran her iki grup için %50'dir. Oysa mesnevilerindeki oran, Türkçe için %51,5, Arapça ve

84 ZEHTABI M.T. (b), *Tarkib-e Loğavi-e Zabân-e Azari-e Adabi-e Mo'aser*, Sa'dî, Tabriz, 1371 (1992), s. 12.

85 HUDIYEF N., a.g.e., ss. 65-79.

86 a.y., ss. 135-140.

Farsça için 48,5 düzeyindedir. Folklor eserlerindeki (*koşma, geraylı, bayatı*) sözcüklerin ise %61,3'ü Türkçe, %38,6'sı Arap-Fars kökenlidir.⁸⁷

XIX. yüzyılda, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesiyle birlikte, her iki bölgede konuşulan bu dilin iki değişkesinin sözcük yapılarında, bulundukları bölgenin özellikleri doğrultusunda, farklı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Özellikle sosyalist devriminden sonra Kuzey kesimdeki sosyopolitik ortam bu dilin ölçünleşmesi için uygun hale gelmiştir. Bu ölçünleşme süreci, aynı zamanda sözcük düzeyinde de gerçekleştiği için, zaten belli bir oranda yaygın işlevleri olan edebî dilin söz yapısı, bir yandan Rus ve Avrupa dillerinden aktarılan terimler, diğer taraftan bu dilin elverdiği ölçüde türetilen yeni ilmî terimlerle zenginleştirilmiştir. Bu çerçevede, Rusçadan yapılan çeviriler büyük rol oynamıştır.

Oysa kullanım alanının sadece şiirle sınırlı olduğu Güney kesimdeki edebî dilin önemli bir yazı geleneği yoktur. Böyle bir toplumsal ve dilsel bağlamda, XX. yüzyıl başlarında dillerini edebî alanda kullanmak isteyen İranlı Türklerin sahip oldukları sözcük kaynakları sadece tarihin onlara sundukları kadarıyla sınırlıydı; yani etnik karakterli ve klasik şiire özgü sözcükler. Dolayısıyla, İran Azerbaycan Türkçesinin yirminci yüzyıl tarihinin ilk döneminde klasik şiire özgü sözcüklerin yoğun bir kullanımı olmuştur. Yani, Kuzeyde artık arkaik olarak görünen kelimeler, Güneyde önemli bir ifade çerçevesi bulmuştur. 1950 yıllarından başlayarak yayınlanmaya başlanan folklor eserleri sayesinde, halk edebiyatına özgü kelimeler yeniden dile girmeye ve işlerlik kazanmaya başlamıştır. Yine aynı dönemlerde, özellikle *Şehriyar*'ın şiirleriyle (*Haydar Babaya Selam* başta olmak üzere) etnik temeldeki sözcüklerin gelişmesine tanık olunur. 1980'li yılların başında İran Azerbaycan Türkçesinin edebî kullanımının gelişmesi ve genişlemesine olanak sağlayan İslam Devrimi, bu dilin sözcük hazinesinin gelişimini etkileyen önemli faktörlerden biri olmuştur. Devrim ve onu izleyen yeni siyasal düzende oluşan ortam çerçevesinde ortaya çıkan terimler bu dilin sözcük hazinesini zenginleştirmiştir.⁸⁸

87 a.y., ss. 191-197.

88 a.y., s. 404.

Azerbaycan'ın bölünmesiyle meydana gelen Kuzey ve Güney kesim arasındaki farklılık, bu bölgelerin kelime yapılarına da hissedilir düzeyde yansımıştır. Kuzey kesimde önemli oranlarda Rusçadan alıntı yapılırken, İran Azerbaycan Türkçesi Farsçanın etkisi altında kalmıştır. Ancak, Rusçadan alıntılar daha çok ilmî alanla ilgili sözcüklerden ibaret iken Farsçadan alıntılar bütün alanları kapsamaktadır.⁸⁹ Bunun yanında, Kuzeydeki sözcük yapısının belli oranda standartlaşmasına karşın, Güneyde bu sürecin henüz başında olduğunu belirtmek gerekir.

İslam Devriminden beri İran Türkleri tarafından gerçekleştirilen birçok çalışma bu eğilimi doğrulamaktadır. Bu eğilimin anadile karşı bir özgüven sağlamak, yani Azerbaycan Türkçesinin sözcük yapısının Farsçanınkinden daha zengin olmasa bile en az onunki kadar zengin olduğuna inanma ve inandırma amacını güden bir girişimle başladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda C. Heyet, Azerbaycan Türkçesi ve Farsçanın kelime yapısını karşılaştırdığı bir çalışmada, « bu dilin her türlü edebî türün yaratılması ve bütün yeni fikirlerin ifadesi için gerekli olan sisteme sahip olmadığı » görüşünü çürütmeye çalışmaktadır.⁹⁰ Farsçada karşılığı olmayan 1750 Türkçe sözcük sıralayan Heyet, kalıplaşmış önyargılı düşüncelerin tersine, « İran Azerbaycan Türkçesinin Farsçadan daha zengin ve işlevsel bir sözcük yapısına sahip olduğunu » ileri sürmektedir.⁹¹

Bir sonraki aşama, edebî dilin sözcük yapısının zenginleştirilmesi için atılan adımlardır. Tarihsel ve folklorik eserlerden hareketle eski sözcüklerin güncelleştirilmesi ve değişik yerel lehçe ve halk dilindeki sözcüklerin edebî dile kazandırılması bu çerçevede atılan adımların başında gelir. Bu konuda başvuru olan diğer bir önemli kaynak, standartlaşmış bir edebî üsluba sahip olan, Azerbaycan Türkçesi başta olmak üzere, komşu Türk dilleridir. Son olarak başvuru olan bir diğer yöntem, var olan kelimelerden yeni kelimeler türetmektir.⁹²

89 a y., s. 410.

90 HEYET C. (d), *Moqâyesatol logateyn*, Varlıq, Tahran, 1362 (1983), s. 6.

91 a.y., ss. 34-78.

92 ZEHTÂBÎ M. T. (b), a.g.e.

Önerilen yeni sözcüklerin yayımı gazete, kitap ve sözlükler aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu sözcükler ilk aşamada, karşılıkları parantez içinde verilen eski sözcüklerle birlikte kullanılmıştır. Ayrıca, *Varlıq* dergisinin yaptığı gibi, bazı yayınlar, bu sözcüklerin anlamını metnin sonuna koydukları « sözlük » kısmında vermektedirler.

Yeni sözcüklerin yayımı açısından sözlük yazımı ve yayını önemli bir rol oynamaktadır. İslam Cumhuriyeti öncesi var olan tek sözlük, 1794 ile 1809 yılları arasında *Nadir Şah*'ın kâtibî *Mirzâ Mehdi Estarâbâdi* tarafından yazılmış Farsça-Türkçe *Sangalâx* sözlüğüdür.⁹³ Ancak İslam Cumhuriyeti döneminde yazılan sözlüklerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bunların ilki, *Orucov*'un Bakü'de yayınlanmış olan açıklamalı sözlüğünün *Behzad Bahzadi* tarafından Arap alfabesinde Tahran'da yayınladığı sözlüktür.⁹⁴ Bunun yanında, *İsmail Hadi*'nin etimolojik sözlüğü⁹⁵ ve *A. Hoseynzade*'nin Latin alfabesi ile yayınladığı sözlük⁹⁶ gibi, ilginç sözlük çalışmaları da gün yüzüne çıkmaktadır.

Önemli çalışma ve uğraşlara karşın, İran Azerbaycan Türkçesinin sözcük yapısının sürekli değişim içinde olduğu ve hâlâ standart bir yapıya kavuşmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyetindeki edebî dilin gelişimini yakından izleyen ve sürekli kendini ona uyarlayan İran Azerbaycan Türkçesinin sözcük yapısı ile bu Cumhuriyette konuşulan dilin sözcük yapısı arasında çok önemli bir farktan bahsetmek doğru olmaz.⁹⁷ Ancak, bir yandan Türk dillerinden diğer taraftan Avrupa dillerinden alınan sözcüklerle değiştirilen Arap-Fars kökenli sözcüklerin etkinliğinin kısmen önü alınsa da, İran Azerbaycan Türkçesinin sözcük yapısının en önemli özelliği yabancı sözcüklerin çokluğudur.⁹⁸ Bu durumun İran

93 ESTARABADI Mirzâ Mahdi Hân, *Sangalâx : farhang-e torki be fârsi az sade-ye davâzdahom-e hecri*, Rowşan Kiyâvi, Naşr-e Markaz, Tahran, 1374 (1995).

94 BEHZADI B., *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, Tahran, 1376 (1997).

95 HADI İ. (b), *Farhang-e torki-ye nowin: Ta'mmolâti dar 'ar-se-ye rişenâsi (torki-fârsi)*, Ahrâr-e Tabriz, 1379 (2001).

96 HOSEYNZADE A., *Farhang-e Torki, Yârân*, Tabriz, 1992.

97 HOSEYNZADE A., a.g.e., ss. 407-408.

98 BOSNALI S. (c), "Patrimoine linguistique en situation de contact: le cas du turc d'Azerbaïdjan en Iran", *Contact des langues dans l'espace arabo-turco-persan*, IFRI, Téhéran-Paris, 2003, ss.97-108 ;

Azerbaycan Türkçesinin konumu üzerinde önemli bir etkisi vardır çünkü birçok yazarın bu dili *pidjin* veya *kreol* gibi karışık bir dil veya Farsçanın uydusu bir lehçe olarak görmesindeki en önemli nedenlerden birini oluşturur.

« Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Türkçe, Azerice, Moğolca ve Arapçanın karışımından oluşmuş bir dildir. Sadece %20 ile %30 oranında Türkçe sözcük içerir. Sözcüklerinin %60-%70'e yakınının Farsça ya da İran dillerinden geliyor olması bu lehçenin ne denli Farsçaya yakın olduğunu ve onunla özdeşleşebileceğini açık bir şekilde gösterir. »⁹⁹

Homayounpour'un yukarıdaki sözlerinde ifade edilen düşünceye bir ayrıntı getirmek gerekir. Çünkü bu dilde bulunan Farsça sözcüklerin varlığı, bu iki dili bir biriyle özdeşleştirmek için yeterli kıstas değildir. Bu sözcüklerin çokluğunun en önemli nedeni, bu iki dil arasında var olan bağımlılık ve egemenlik ilişkisidir. Bir dilin başka bir dille özdeşleşmesi ile bağımsız bir yapıya sahip olmaması başka şeylerdir. İran Azerbaycan Türkçesinin içinde bulunduğu bu özgün durum, bu dilin bağımsız bir yapıdan yoksun olmasıyla yakından ilgilidir. Bu dilin ölçünleşmiş bir yapıya kavuşmasının bağımsız bir şekilde oluşmadığını hatırlamak gerekir. Bu durum, Türk halklarının kendine özgü tarihsel şartları, Azerbaycan Türklerinin özel durumları ve İran Azerbaycan Türklerinin içinde bulundukları sosyopolitik koşullar ile yakından ilgili olan çok karmaşık bir sürecin ürünüdür.

1.1.4. Azerbaycan Türkçesinin aktarım sorunu

İran Azerbaycan Türkçesinin ölçünleşmiş bir dil yapısına sahip olduğu kabul edilse bile, bu yapının standartlaştığını ileri sürmek oldukça zor gibi görünüyor. Gerçekten de, bir dilin saygın yapısının standartlaşabilmesi için, bu dilin söz konusu yapısının yayılmasını ve dil topluluğunun önemli bir kısmı tarafından özümsemesini sağlayacak kurumların var olması gerekir. Oysa İran Azerbaycan Türkçesi bunun gibi kurumlardan yoksundur. İslam Cumhuriyetinden

BOSNALI S. (d), "Emprunt lexical en turc azéri d'Iran", *Contact des langues II: Les mots voyageurs et l'Orient*, BOZDEMİR M, BOSNALI S. (ed.), Presse Universitaire de Boğaziçi, İstanbul, 2006, ss. 227-238.

beri önemli bir gelişme sağlayan kitap ve gazete yayımlarının edebî dil olarak bilinen yapının yayılmasında önemli bir rol oynamakta olduğu doğrudur. 2002 yılına kadar yayımlanmış kitap sayısının 250, gazete ve dergi sayısının ise 35'in üzerinde olması, İran şartlarında azımsanmamalıdır. Ayrıca, işitsel ve görsel medyanın da kapılarını Azerbaycan Türkçesine araladığını belirtmek gerekir. Şimdilik sadece günde bir kaç saatlik radyo ile haftada iki saatlik televizyon yayınından ibaret olan bu girişim, edebî dil yapısının yayılması için kullanılabilirdi. Ancak ne var ki, bu yayınlarda kullanılan yapının, İran Azerbaycan Türkçesinin Farsçayla en fazla karışmış yerel değişkeleri olduğunu ileri süren İranlı Türkler, bu yayına o kadar da sıcak bakmamaktadırlar. Bu durumda, yerel değişkeler, basında kullanılan ve ileride standart dil yerine geçebilecek olan edebî dil ile rekabete girmektedir. Yani, İran Türklerinin yerel değişkeleri edebî değişke etrafında birleşmeyi hedefleyen çabaları ile yerel değişke çeşitliliğini ön planda tutan devletin girişimleri çatışmaktadır. Ayrıca, İran Azerbaycan Türkçesinin eğitim ve öğretimi mümkün olmadığından, yayınlanan kitap ve yazılı basına erişebilenlerin sayısı oldukça kısıtlıdır. Dolayısıyla, yayın ve basının ölçünleşmiş dil yapısının aktarılmasındaki rolü de sınırlıdır.

Ölçünleşmiş yapının yoğun ve sistematik bir biçimde aktarımının sağlandığı kurumların başında, kuşkusuz okul gelmektedir. Oysa bütün İran tarihi boyunca İran Azerbaycan Türkçesi yalnızca bir defa, 1945 yılında *Pişavari* hükümeti kurulduğunda resmî dil statüsüne kavuştuğu zaman, okullarda öğretilme fırsatı bulmuştur. Bu çerçevede yedi cilt olmak üzere *Anadili* başlığıyla yayınlanan bir metodun dili, bu dönemde uygulanan öğretimin dili olmuştur. Ancak, bu deneyim çok kısa süreli olmuştur çünkü özerk hükümetin kuruluşundan bir yıl sonra sona ermesiyle birlikte bu önemli etkinlik de son bulmuştur. Bu girişimin dışında, İran Azerbaycan Türkçesinin resmî kanallardan öğretimi bir daha hiç mümkün olmamıştır. Azerbaycan Türkçesinin öğretimi şöyle dursun, ilerleyen dönemlerde okulların kapıları bu dile kesinlikle kapanmış ve hatta yanlışlıkla ağızlarından Türkçe bir sözcük kaçırın çocuklar bu okullarda yaptırma uğratılmışlardır.

İslam Cumhuriyeti döneminde yerel dillere sağlanan görece serbestlik sayesinde, resmî ve yarı resmî kurumlarda, kültür derneklerinde veya bazı bireysel girişimler çerçevesinde bu dilin öğretimine yönelik gelişmeler olmuştur. İran Azerbaycan Türkçesinin

öğretimi, bu dili öğrenmek isteyen öğrencilerin isteği üzerine bazı üniversitelerde konulan « zorunlu olmayan » dil ve edebiyat dersleri çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bu istekte bulunanların ve bu derslere katılanların hemen hemen hepsinin Türk asıllı öğrenciler olması ilginçtir. Dolayısıyla, söz konusu üniversiteler, Tahran'daki bir kaç üniversite dışında, daha çok Türklerin çoğunlukta olduğu kentlerdedir. Bunun yanında, bazı Türk asıllı öğretmenlerin ilk ve ortaokullardaki bazı derslerde, öğrencilerin Farsçayı yeterli düzeyde bilmediklerini öne sürerek Azerbaycan Türkçesini kullanma eğilimleri olduklarını gözlemlediğimizi belirtmek gerekir. Ancak, bu çok yaygın bir uygulama değildir.

Azerbaycan Türkçesinin öğretimi aynı zamanda sayıları giderek artan derneklerde yapılabilmektedir. *Nesimi Medeniyet Ocağı*, *Çiçekler Quruluşu*, *Mişow Kültür Derneği*, *Güney Medeniyet Ocağı*, bunların en önemlilerindendir.

Son olarak, yayınlanan Azerbaycan Türkçesi öğrenme metotları sayesinde bu dili kendi kendine öğrenmek de mümkün olmaktadır. Bu metotların en eskisi, iki kasetiyle birlikte satılmakta olan *Bahçeban'ın Gelin Türkçe Danışağ* kitabıdır.¹⁰⁰ *M. Hamaney'in Mokâlemât : ruzmare-ye torki-fârsi* kitabı, günlük konuşma diline daha fazla önem vermesi bakımından, ilginç çalışmalardan biridir.¹⁰¹ İki ciltten oluşan *İ. Rafteraf*'ın metodu, en son yayınlanan kitap olduğundan yeni yazı kurallarına uyarak yazılmıştır.¹⁰² Ancak günlük konuşma dilini temel alan bu metotlarda kullanılan dil ile gramer kitaplarında betimlenen dil arasında bazı ayrılıklar göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak, İran Azerbaycan Türkçesinin belirli bir ölçünlü yapıya kavuşmuş olabileceği var sayılsa bile, bu ölçünlü yapının standartlaştığını söylemek oldukça zordur. Çünkü bu yapının aktarımını ve kitle tarafından özümsemesini sağlayacak hiç bir kurum mevcut değildir. Tam tersine, İran makamlarının, değişik bölgesel dil değişkeleri ile ölçünleşme yolundaki bu yapı arasında bir rekabet

100 BAQÇEBAN S., *Gelin Türkçe Danışağ/ biâyid torki harf bezanım*, Tahran, 1360 1981.

101 HAMENEYİ 'A. M., *Mokâlemât : ruzmare-ye torki-fârsi*, Tirang, Tabriz, 1360 (1981).

102 RAFRAF E., *Anadil: Azerbaycanca Derslik*, Morg-e Amin, Tahran, 1377 (1998); *Türk Dili: Ders Ocağı*, Morg-e Amin, Tahran, 1378 (1999).

ortamı oluşturmaya yönelik bir eğilimleri olduğu görülmektedir. Oysa devletin her hangi bir yatırımı olmadan bu dilin standartlaşması oldukça zordur.

1.2. TOPLUM-DİLSEL VE SİYASAL ÇERÇEVE

Değişke çeşitliliği, ölçünleşmiş bir dil yapısından yoksunluğu, dolayısıyla bazı alanlarda işlevsel olabilmek için kendisiyle siyasal ve tarihsel bağları olan dillere bağımlılığı gibi unsurlar, İran Azerbaycan Türkçesinin konumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak bir dilin konumunu belirleyen unsurlar bunlarla sınırlı değildir. Gerçekten de, *De Robillard'*ın belirttiği gibi, bir dilin konumunun aynı zamanda, o dili konuşanların topluluk içerisindeki konumu ile yakından ilişkisi vardır.¹⁰³ Dolayısıyla, İran Azerbaycan Türkçesinin konumunu belirlemek için, bu dile yasal ve anayasal metinlerin açıkça öngördüğü konumun yanı sıra, İran Azerbaycan Türklerinin İran toplumu içindeki sosyal ve siyasal konumlarının da incelenmesi gerekmektedir.

İran Azerbaycan Türkçesi, tarih boyunca değişik konumlara sahip olmuştur. Dilin konumundaki bu değişimlerin İran Azerbaycan Türklerinin konumlarında meydana gelen değişikliklerle ilişkisi olduğu kuşku götürmez. Bu bakımdan, üç ayrı dönem kendini gösterir. Bölgenin Türkleşmesinden XVIII. yüzyıla kadar olan birinci dönem, bu dili konuşan toplulukların sosyopolitik anlamda baskın olduğu ve bu siyasal egemenliğin dillerinin konumuna belli oranda yansıdığı bir dönemdir. Bu durum, izleyen yüzyıllarda aşamalı olarak Türklerin aleyhine değişmekte olsa da, bu ilk dönem XX. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir. Pahlavi rejiminin hüküm sürdüğü ikinci dönem, siyasal egemenliklerini tamamen kaybeden Türklerin, toplumsal konumlarının köklü bir değişime uğradığı dönem olarak belirtilebilir. Gerçekten de, bundan böyle, bu topluluğun dilsel ve kültürel özellikleri bir tehlike olarak algılanmaya ve etnik gurup olarak varlıkları yadsınmaya başlar. Bu arada, İran Azerbaycan Türk dilinin tarihinde ilk defa olarak resmî dil statüsüne kavuştuğu kısa süreli Pişevari dönemini bu ikinci dönem çerçevesinde ele almak gerekir.

İslam Cumhuriyeti çerçevesinde ele alınacak olan son dönem ise, etnik ve dilsel unsurların anayasal düzeyde tanınmasının bu dilin

konumunu geliştirememesine karşın, varlığını sürdürebilmesine olanak sağlaması açısından ilk iki dönemden biraz daha farklıdır.

1.2.1. Fars dilinin egemenliği

Türkler İran'a gelmeden önce, İran'ın dilsel durumunun iki değişikliki bir yapıda olduğu bilinmektedir. Gerçekten bu dönemde İran topraklarında bir dilin iki değişikliği ilişki içindedir. Birincisi *Sasaniler* zamanında ölçünleşmiş ve resmî, dinî, idarî, edebî dil işlevlerini karşılayan Orta Farsçadır. Diğeri, sarayda ve başkentte kullanılan konuşma dili işlevinin yanı sıra bütün İmparatorluk topraklarında ortak konuşma dili işlevini de gören Dari dilidir.

Arap istilasıyla Arapçanın din ve bilim dili olarak İran'da önemli bir işlev edinmesine karşın, bunun Farsçanın gelişmesine herhangi bir engel oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Hatta *Lazard*'ın savına göre, Arap egemenliği, İran dünyasının birliğinin oluşmasına ve Farsçanın gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁰⁴ Gerçekten de, Farsçanın bütün İran dünyasında medeniyet dili olarak tüm işlevlerini yerine getirmesi, X. yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve İran dünyasının tek edebî dili olarak kendini dayatması daha sonraları gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi, ilerleyen yüzyıllarda Farsçanın saray dili, yönetim dili ve edebiyat dili olarak kullanımı İran coğrafyasını aşarak, Gaznevilerle Hindistan'a, Samanilerle Orta Asya'ya ve Selçuklularla Anadolu'ya kadar yayılmıştır.

Türklerin İran'a gelip yerleşmeleri ve hatta bu ülkenin yönetimini ele geçirmeleri, yukarıda sözü edilen toplum-dilsel durumun kökten değişmesine neden olmamıştır. Doğal olarak İran'ın önemli bir Türkleşme sürecine girdiği doğru olsa bile, özellikle Anadolu'nun Türkleşme süreciyle karşılaştırıldığında, bu Türkleşmenin oldukça sınırlı kaldığı söylenebilir. Buna karşın, yerleşik Türklerin yaşadığı veya Türk yöneticilerin idaresinde bulunan sahalarda edebiyat ve güzel konuşma dili olarak Farsçanın yayılması sürmüştür. Bu ikilem, iki toplum-dilsel gözlemle açıklanabilir. İlk olarak, Farsça şiirdeki işlevi sayesinde edebî dil statüsünün yanı sıra, yüzyıllarca geleneksel bürokrat sınıfı (*mirza*) kentli Farslar oluşturduğu için diplomasi ve yazı dili statüsünü de korumuştur. Gerçekten Farsçanın devlet dili

gelenegini sürdüren bu *mirzalar*, Farsçanın egemenliğinin kalıcılığını sağlamışlardır. Diğer taraftan, İran coğrafyasının değişik yerlerinde dağılmış değişik dilleri konuşan halkların önemli bir bölümü, kendi dillerinde sözlü edebiyatlarını sürdürürken, yazılı edebiyat konusunda Farsçayı benimsemişlerdir.¹⁰⁵

İran Türk şairlerinin önemli bir kesiminin şiirlerini Farsça yazdığı herkes tarafından bilinir. Hatta, birçok sayıda kaside ve gazele imza atan *Katran Tebrizi* (1012-1088) ve *Nizami Gencevi* (1141-1209) gibi şairler, edebiyat ocakları kurarak kendilerinden sonraki kuşaklara örnek olmuşlardır. *Gencevi*'nin *Hamse* ve *Ferhad ile Şirin* gibi eserleri, bütün İran ve Türk dünyasında yankı bulmuştur. Farsçayı mükemmel bir şekilde kullanan bu şair, bütün Azerbaycanlı şairleri etkilemiştir. *Gencevi*'yi, XIII. ve XIV. yüzyıllarda ortaya çıkan diğer şairler izlemişlerdir. Ancak yazılı edebiyatta Türkçe kullanımı bu çağlarda oldukça sınırlıdır. Bu çağlardan kaldığı sanılan sadece bir kaç Türkçe şiir vardır. Bunlardan biri, *Sa'di*'nin *Golestân bi't-Türki*'sinde bulunan *Hasanoğlu* imzalı *Şeyh İzzeddin Pur Hasan Asfara'ini*'nin (1261) bir şiiridir. Aynı imzayı taşıyan bir şiir daha bulunmaktadır ama bu şiirin dili ile birinci şiirin dilinin aynı dil olup olmadığı tartışılmaktadır. Çünkü bu şiir, Anadolu Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini ayırt etmeye olanak sağlamayan o dönemde Anadolu Türkçesi için kullanılan alfabeyle yazılmıştır.¹⁰⁶ Bununla birlikte, birinci şiir, Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ilk şiir olarak değerlendirilir.¹⁰⁷

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Türklerin içinde bulundukları toplumsal ve siyasal koşulların değişmesi, Azerbaycan Türkçesinin edebiyat dili olarak kullanımına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan topraklarında Safavi Devletinin ortaya çıkması ve bu devletin dinsel niteliği, Azerbaycan Türkçesinin ortak *oğuz-selçuk* dilinden ayrışan

105 PERRY J.-R. (a), « Comparative perspectives on language planning in Iran and Tajikistan », *Languages and Culture of Turkic Peoples*, Stachowski Marek (ed.), Krakow, Studia Turcologica Cracoviensia, 5, 1998, ss. 154-155.

106 FLEMMING B., « Ein Gazel von Hasan Oğlu », *Bilimsel Bildiriler*, TDK, 1972, ss. 335-341.

107 HEYET C. (e), « Azerbaycanın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü », *Yeni Türkiye*, no: 16, 1997, s.1650.

bağımsız bir ulusal dil olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. *Şah İsmail* ve *Şah Tahmasb* dönemlerinin Azerbaycan Türkçesinin altın devri olduğu görüşü yaygındır. Gerçekten de bu dönem için, « Pers'in ortak konuşma dili Farsçadır, Türkçe ise saray dilidir »¹⁰⁸ ve « o dönemde Türkçe, Safavi Sarayının resmi dili, din dili ve idare dilidir »¹⁰⁹ denilmektedir. Ayrıca :

« *Pers Sarayında yalnızca Türkçe konuşulur... Niçin Farsça değil de Türkçe konuşulduğuna gelince ; Çünkü Türkçe, Pers'i işgal eden değişik Türk ve Tatar hanedanlarının dilidir ve çünkü genelde sadece Sarayda konuşulan bu dil, bu hanedanları halktan ayırır ve onlara belli bir saygınlık, ayrıcalık kazandırır. Bu hanedanlar oldukça muzaffer oldukları için de bu ayrıcalığı her fırsatta korumaya özen gösterirler* ». ¹¹⁰

Azerbaycan Türkçesinin edebi kullanımı işte böyle bir bağlamda kendini gösterir ve zamanla, şiir başta olmak üzere, yaygınlaşır. *Şah İsmail*'in kendi, *Hatayi* adı altında aşk ve doğa lirik şiirleri yazarak, Azerbaycan Türk dünyasının en önemli şairleri arasına girmiştir. Aynı dönemlerde şaheseri olarak bilinen *Şikayetnameyi* yazan Fuzuli (1498-1556), Türk ve Fars dünyasının en tanınmış şairlerinin başında yerini almıştır.

Bununla birlikte, Azerbaycan Türkçesinin edebî dil olarak kullanılmaya başlaması, Farsçanın kullanımının terk edilmesi anlamına gelmemektedir. Tam tersine, şairlerin önemli bir bölümü, hatta Türklerin yüksek konuma eriştikleri gelecek yüzyıllarda bile Farsça yazmaya devam etmişlerdir. Bu yüksek siyasal konum, *Zendi* dönemi dışında (1747-1779), İran'ın XX. yüzyıla kadar Türkler tarafından yönetilmesinden kaynaklanır. Son Türk hanedanı olan *Kaçarlar* döneminin ilk şahları Türk olmakla birlikte, tahta geçecek şehzadeler Azerbaycan'ın valileri olup burada yetişmişlerdir. *Nasrettin Şah*'ın kendisi, tahta çıkmak için Azerbaycan'dan geldiğinde « Farsçayı çok az

108 RAPHAEL DU MANS, *Estât de la Perse en 1660*, publié par CH. Schefer, Paris, Ecole Nationale des Langues Orientales, 1890, s. 134.

109 HOUMAYOUNPOUR P., a.g.e., s. 16.

110 DE THEVENOT J., *Suite du voyage de Levant dans laquelle...il est traité de la Perse...*, par Monsieur de ..., seconde partie, Paris, 1674, s. 170.

bilmekte ve bu dili Türk şivesiyle konuşabilmekteydi ».¹¹¹ Toplum düzeyinde de durum aynıydı. Çünkü Türkler askerî kademelerde en önemli yerleri tutmaktaydı. İsfahan ve Şiraz garnizonları Türklerden oluşmakta, Şahın özel koruma ordusu da tümüyle Türklerden kurulmaktaydı. Türklerin yüksek siyasi konumları, o dönemde İran'ı ziyaret eden gezginler tarafından da belirtilmektedir. *Gobineau*'ya göre, « Türklerin diğer vatandaşlarına nazaran daha homojen olmaları, onlara kayda değer ölçülerde avantaj ve tartışılmaz bir yüksek konum sağlamaktadır ».¹¹²

Ancak *Hanway*, dil durumunu, « the Turkish language is the most common in Persia », ¹¹³ sözleriyle betimlese bile ve askerîye ve Saray gibi bazı alanlarda sadece Azerbaycan Türkçesinin kullanılmış olmasına karşın, bu dilin Safavi döneminde yakaladığı gelişme sürecinin daha sonraları sürdürdüğünü ileri sürmek mümkün gözüküyor. Hatta Azerbaycan Türkçesinin konumunun giderek düştüğüne tanık olunmaktadır. Bu dilin konumunun düşüşü, Fars unsurunun güçlenmesinin ilk izlerinin görüldüğü *Zendi* döneminden itibaren Türklerin siyasi konumlarının giderek kötüleşmeye başlamasıyla ilgilidir. Fars kökenli subayların düzenlediği sanılan bir operasyon sonucu *Nadir Şah*'ın ölümünü, *De Planhol*, « ilk Türk karşıtı tepki » olarak yorumlar.¹¹⁴ Bununla birlikte, *Kaçarlar* zamanında devletin merkeziyetçi bir yapıya bürünmesi, devletin merkezini Farsça ağırlıklı kültürel merkeze dönüştürmüş ve Farsça yönündeki dilsel ve edebî eğilimleri güçlendirmiştir.

Hüseyin'in ölümü anısına yazılmış şiirlerden oluşan *taziyeler*, kaynağı Türk ağıtları olan *mersiye* ve bir tür komedi olan *mudhiye* türleriyle Azerbaycan Türk edebiyatı, XIX. yüzyıla kadar Farsçanın

111 POPLAK, *Persien. Das Land und seine Bewohner*, vol. I, Leipzig, Brockhaus, 1865, s.18.

112 GOBINEAU, 1923 II, s. 21

113 HANWAY J., *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea, with a journal of travels... into Persia*, I, Dublin, 1754, s. 298.

114 DE PLANHOL X. (b), « Le fait turc en Iran : quelques jalons », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, CNRS, Paris, 1988, s.124.

etkisi ve baskısı altında kalmıştır.¹¹⁵ Buna karşın, XVIII. yüzyılın ortalarında, özellikle halk edebiyatı türünden (destan, masal ve aşık şiirleri) mütevası bir Azerbaycan Türk edebiyatının varlığından söz edilebilir. Bu dönemde yazıya geçirilen Dede Korkut, Köroğlu, Aslı ile Kerem, Sarı Aşık, Aşık Abbas Tufarkanlı, Molla Nasrettin gibi folklor kaynakları, Azerbaycan yazılı edebiyatının yeniden ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamışlardır.¹¹⁶ Klasik ve folklorik türlerin karışımından oluşan *Vakıf* şiiri, ayrıca bu dönemde önemli bir iz bırakmıştır. Onu örnek alan Türk şairleri, bu türü XIX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüşlerdir.

Rusya'nın Gülistan (1823) ve Türkmençay (1828) anlaşmaları ile Azerbaycan'ın Kuzey kısmını ilhak etmesiyle birlikte, Güney'de kalan Türklerin konumlarının kötüye doğru gitmeye başladığı görülür. Bundan böyle, İran denetiminde kalan Güney Azerbaycan'da edebiyat bir daralma sürecine girerken, Kuzey Azerbaycan'da oluşan koşullar her türlü kültürel zenginleşme ve değişimine uygun hale gelmiştir. Bu ortamda, *Mirza Fath-Ali Ahundof*'un öncülüğünü yaptığı yeni edebiyat türlerinin ortaya çıkması ve bu eserlerde kullanılan halk dili temel alınarak Azerbaycan Türkçesinin ölçünleşmesi mümkün olmuştur. Azerbaycan klasik edebiyatının sosyal ve günlük yaşama karşı kayıtsız kaldığı görüşünden yola çıkan *Ahundof*, klasik edebiyata sırt çevirerek edebiyatın sosyal yaşamın hizmetinde olmasına ve en önemlisi halkın ulaşabileceği biçimde olmasına önem vermiştir. O zamana değin İslam dünyasında hiç bir yeri olmayan modern tiyatroyu bunun için en iyi yol olarak görmüş ve 1850 ile 1856 yılları arasında altı ayrı eser yaratmıştır (*Temsilat-ı Kabutân Mirzâ Fath Ali Ahundzâde*). Çağın toplumsal olaylarının, töre ve geleneklerinin gerçekçi bir gözlemlemesi olan bu eserler, Rusça ve Farsça dâhil olmak üzere birçok dilde çevrilmiştir. Tiyatro yazınının *Molière*'in eserlerinin çevirileri ve taziyelerden ibaret

115 BOMBACI A., « Les lettres turques en Perse et dans l'Azerbaïdjan caucasien aux XVIII-XIX e siècle », (çev.) MELICOF I., *Histoire de la littérature turque*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1968, ss. 217-220.

116 CAFEROV N., a.g.e., s. 13.

olduğu İran'da, bu eserler büyük yankı uyandırmıştır.¹¹⁷ Arapça ve Farsça bilen çok az sayıda bir guruba hitap eden Azerbaycan edebiyatı, böylece bütün Azerbaycan Türkünün erişimine açılmıştır. 1857 yılında *Aldanmış Kevatip* adlı romanını yayınlayan *Ahundof*, Avrupa ölçütlerinde Azerbaycan Türkçesindeki ilk romana da imzasını atmıştır.¹¹⁸ Bunun dışında, *Ahundof*, hayali iki prens arasında mektuplar (*Kamâl od-dowle Mektupları*) ve çağının önemli kişiliklerine yazdığı mektuplardan oluşan yeni bir yazın türü daha yaratmıştır. Azerbaycan Türkçesinde yazılan bu eserler de, daha sonra hem Rusçaya hem de Farsçaya çevrilmiştir.¹¹⁹ Kuzeyde oluşan bütün dilsel ve yazınsal gelişmelerin Güney Azerbaycan'da yakından izlenmesine karşın, siyasal farklılığın ortaya çıktığı bu dönem, aynı zamanda iki toplum arasında toplum-dilsel farklılaşma dönemi olarak da betimlenebilir.

XX. yüzyıla değin İran'ın siyasal düzeninde, en azından yasal temelde, etnik köken her hangi bir rol oynamıştır. Ulusal kimliğin temelinde din unsuru ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla hükümdar herhangi bir etnik gurubun değil daha çok Şii Müslüman toplumunun temsilcisi ve koruyucusu olarak görülmüştür. Bir diğer deyişle, ulusal kimlik, etnik ya da dil kıstaslarına göre değil, daha çok ideolojik kıstasa göre, yani Müslüman/Gayri-Müslüman, Şii/Sünni karşıtlığı temelinde şekillenmiştir.¹²⁰ Etnik kökenin hiçbir hukuksal temeli ve hiçbir siyasal rolü olmadığı için, Fars dili XX. yüzyıl öncesi mutlak bir ulusal imge olarak görülmemiştir. 1501 ile 1925 yılları arasında İran'ı yöneten iki büyük hanedan olan *Safaviler* ve *Kaçarlar* Türk kökenli iken, Farsça bu ülke dışında, Hindistan, Afganistan gibi ülkelerin yanı sıra, Osmanlı sarayında da, kullanılmıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan Türkçesinin sarayda, edebiyatta, dinde kullanımına getirilmiş her hangi bir yasal

117 « Azerbaycan Türk Edebiyatı », *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, vol. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, ss.133-179.

118 "Nezm ve Nesr Hakkında", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, vol. III, ss. 236-237.

119 ALGAR H., « Ahundzâde, M.F.A », *İslam Ansiklopedisi*, vol. II, s.186.

120 RICHARD Y., " Du nationalisme à l'islamisme: dimensions de l'identité ethnique en Iran", *Le fait ethnique en Iran*, CNRS, Paris, 1988, s. 268.

kısıtlama yokken Farsçanın sahip olduğu geleneksel konum, bu dilin formel alanlarda kullanımını şartlandırmıştır.

İran'ın toplum-dilsel durumunun iki değişikliki bir yapıda olduğu, XX. yüzyılın başlarında İran'da konuşulan dillerin konumlarını mükemmel bir şekilde betimleyen *Muhammed Emin Resulzâde*'nin şu sözleriyle anlaşılmaktadır:

« Bütün İran'da tedrisat hep Farisîdir; yazıp okumak Farisî öğrenmeden ibaret; okuyup yazabilen Türkçeyi müşkülâtle okur. Hususî ve ticaret mektupları da hep Farisîcedir. [...] Hülasa Arapça nasıl bir lisan-ı dinî ise Farisîce de o derece bir selahiyet ve nüfuza ha'iz lisan-ı tahrirdir. Türkçe konuşulur, Türkçe nutuk edilir, Türkçe va'azlar söylenir. Fakat yazıya gelince hep Farisî kesilir. »¹²¹

Sonuç olarak, Türklerin sahip olduğu toplumsal ve siyasal egemenlik, dillerinin durumuna yansımamıştır. Azerbaycan Türkçesinin Türk halkının ve saray erbabının iletişim dili olduğu, Farsçanın ise toplumlar arası iletişim, edebiyat, diplomasi gibi daha saygın işlevlere sahip olduğu iki değişikliki yapı hep var olmuştur. Bu iki değişikliki yapının ayrıca yazınsal iki farklılık boyutu da vardır. Gerçekten bir tarafta özellikle klasik edebiyatta kullanılan Farsça, diğer tarafta halk edebiyatında başvurulan Azerbaycan Türkçesi kullanımı, yazınsal iki değişikliki duruma işaret etmektedir.

1.2.2. Milliyetçilik akımlarında dilin önemi

Orta Çağın sonlarından itibaren Avrupa toplumlarında kendini gösteren dinî duyguların önemini yitirme süreci, artık dinin değil dilin ulusal imge olduğu bir kimlik bilincinin oluşmasını beraberinde getirmiştir. *Bizim gibi konuşan bizden biridir* yaklaşımının ön plana çıktığı bu dönemde vatandaşlık kıstası olarak kullanılan artık dil topluluğudur. XIX. yüzyılda Almanya'nın kurulması ve İtalya'nın birleşmesi, ulusun dil kıstası ve ortak bir dil duygusu çerçevesinde yapılması sürecinin bir sonucudur.¹²²

Ancak ulus-devlet tasarısı olan devletlerin, çok dilli yapılarına karşın sistemlerini genellikle tek dil temeli üzerine kurma eğilimleri

121 RESULZADE M.E., *İran Türkleri*, T.D.A.V., İstanbul, 1993, s. 31.

122 MACKEY W. F., *Bilinguisme et contact des langues*, Paris, Klincksieck, 1976, s. 70.

daha yaygın olmuştur. Bu tasarımı gerçekleştirme yolunda iki ayrı modele başvurulmuştur. Kökeni Fransız Devrimine dayanan ve *asimilasyon* olarak adlandırılan birinci modelin, uygulanması bazı toplumsal kargaşaya yol açtığı için, *çatışmacı* niteliği ön plana çıkmıştır. İlişki durumundaki dil topluluklarının önemli düzeyde uzlaşısına dayalı olduğu için çok daha rahat uygulanabilen diğer model, toplumsal ayrışım temeline dayanır. Ancak bu modeli « ilişki » olarak adlandırmak mümkün değildir, çünkü *Cichon*'un da belirttiği gibi, bu ortamda dillerin ilişkisi söz konusu olamaz.¹²³ Bu son model, dilin ulusal ruhun bir yansıması olarak algılandığı Almanya'nın XIX. yüzyıldaki ulus-devlet anlayışının bir sonucudur. Burada dil, ulusun kaynağı ve kanıtıdır. Ne başka bir dille rekabete (tek ulusal dil), ne de yapısal sapmaya (dil ölçüsüne saplantı düzeyinde saygı) hoşgörüsü olmayan bu dil birliği ideolojisi, ulus-devlet oluşumunu desteklerken aynı zamanda onun oluşumuyla birlikte kendi oluşumunu da gerçekleştirir.¹²⁴

1.2.2.1. Türklük bilincinin oluşumunda dilin önemi

Bu fikirler hem çok dilli devletlerde azınlık durumunda yaşayan toplulukları hem de imparatorlukların çöküşünden sonra ortaya çıkan ve hiç olmazsa bağımsızlıklarının bir imgesi olarak, kendilerine özgü bir ulusal dile sahip olma ihtiyacı duyan yeni ulusları etkilemiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap ve Türk devletlerinde olduğu gibi, bu tür örnekler Müslüman ülkeler başta olmak üzere birçok bölgede görülmektedir.

Dini duyguların Müslüman toplumlarda yitirmeye başlanması, İslam dünyasının Batı dünyası karşısındaki geri kalmışlığının nedenleri çerçevesinde yürütülen analizlerle birlikte başlamıştır. Bu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat döneminde, İran'da ve Rusya Müslümanları arasında ise XIX. yüzyılın sonlarına doğru filizlenmiştir. Kafkas Türklerinden *Fath Ali Ahunzade*, « Türk ve İran halklarına

123 CICHON P., « Contact vs Conflit », *Plurilinguisme : contact ou conflit de langues*, BOYER H. (ed.), Paris, L'Harmattan, 1997, s. 48.

124 BRANCA-ROSOF S., « Les imaginaires des langues », *Sociolinguistique; territoire et objets*, BOYER H. (ed), Delachaux et Niestlé, Lausanne, 1996, s. 88.

yabancı bir inanç » ve « Türk-İran dünyası üzerinde Arap kültürünün egemenliğinin bir aracı » olarak gördüğü İslam'ı, bu geri kalmışlığın en önemli nedeni olarak gören düşünürlerden biridir. Bu düşünceye göre, refaha kavuşmak için İslam ve Araplardan gelen her şeyden kurtulmak gerekmektedir. Bu bağlamda İranlıların eski dini olan zertüştlük inancının bile güncelleştirilmesi söz konusu olmuştur. Bu konuda, İran Zertüştlerini Destekleme Derneği başkanı *Manak Limci Antaria*'ya yazdığı bir mektupta, « ülkemiz, yabancı inançları devam ettirenlerden kurtulacak ve eski adaletin yeniden teşkiliyle, bir gül bahçesine dönüşecek » gibi ifadeler kullanmıştır. Aşırı bir Arap düşmanı olan *Ahundzade*, Kaçar prensi *Celeddin Mirza*'ya yazdığı bir mektupta şöyle der : « halkımızı, adil ve muzaffer egemenliğimizi, onu yok eden Arapların iğrenç geleneklerinin baskısından kurtarmak için verdiğimiz bu mücadelede bize katılacak bir adam yok mudur ? ».¹²⁵ İslam dünyasında okuma ve yazma oranının çok düşük düzeyde olmasını, bir yandan Arap alfabesinin zorluğuna, diğer yandan bu alfabenin Farsça ve Türk dillerine uyumsuzluğuna bağlayan *Ahundzade*, her şeyden önce bir Alfabe reformu yapılması gerektiğine inanıyordu. Daha sonraları, bu düşüncesini daha da aşırıya götürerek, Arap alfabesinin Latin Alfabeti ile değiştirilmesini savunmuştur. İslam karşıtı gibi algılanan bu fikir ve girişimler Kuzey Azerbaycan'da belli bir yankı bulduysa da, dinî duyguların her zaman çok kuvvetli olduğu Güney Azerbaycan'daki etkileri oldukça sınırlı kalmıştır.

« Türk birliği » düşüncesi, *II Abdülhamit*'in Batının saldırıları karşısında Müslüman halkların birliğini sağlayarak Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını önlemek amacıyla oluşturduğu « İslam birliği » düşüncesinden ortaya çıkmıştır. *Cemalettin Afgani* bu fikirlere sahip çıkmış ve bunları Rusya ve İran Türkleri arasında yaymıştır. Güçlü bir yansıma bulamayınca, daha sonraları, « Pantürkçü » ve « Turancı » olarak bilinen bütün Türk dünyasının birleşmesini hedefleyen bir ideolojiye dönüşmüştür. *Jön Türkler* adı altında tanınan bir gurup Osmanlı entelektüeli tarafından canlandırılmasına karşın, « Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak » olarak formüle edilen bu

125 « Hasan Bey Ardabi'ye Mektup », *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, vol. III, ss.238-

ideolojinin fikir babalığı, aslında Kürt kökenli olan *Ziya Gökalp*'e aittir.¹²⁶ Ne kadar ilginçtir ki bu fikirler savunucularını daha çok Osmanlı toprakları dışında bulmuştur.

Kırım Tatarı olan *İsmail Gaspiralı*, orijinal düşünceleriyle sadece Tatarları değil aynı zamanda bütün Türk dünyasını etkilemiştir. 1871-1872 yıllarında Paris'te yaşarken Batı'yı keşfeden ve İstanbul'da *Jön Türklerle* ilişki içinde olan *Gaspiralı*, Kırım'a döndükten sonra Türklük ve İslamın tanınması için savaşım vermiştir. *Afgani*'nin Batı'nın yayılmacı politikaları karşısında Müslüman halkların birliğini öngören fikrinin tersine, *Gaspiralı* düşüncesini üç çerçeveye oturtmuştur : Batı ve Doğu'nun gelişmesi için Rusya ile işbirliği, eğitim sisteminde yenilik (usul-ü cedit), « dilde, fikirde, işte birlik » sloganı çerçevesinde Türk dünyasının birliğinin sağlanaması. Türk toplumunun edebiyata erişimini engelleyen Arap alfabesinin yanında, Müslümanların eski inanç sistemi içinde körleşmesi olarak ifade ettikleri İslam aleminin geri kalmışlığı karşısında savaşım vermek için, Rusya Türk aydınları *Ceditizm* akımı etrafında bir araya gelmiştir. Bu akım, « dogmacılık ve karanlığın sebebi olan körükörüne itaat olarak gördükleri *taklit* » mecburiyetine karşı çıkarak fikir serbestliğine dönülmesini savunmuştur. *Gaspiralı*, fikirlerini yaymak amacıyla, ilk sayısı 10 Nisan 1883 de yayınlanan Türkçe-Rusça iki dilli *Tercümanı/Perevadtjik* gazetesini çıkarmıştır. 1905 ten sonra sadece Türk dilinde çıkan bu gazetenin Rusça adı da kaybolmuştur. Eski Türkçe, Osmanlı Türkçesi ve Tatar Türkçesi karışımı bir dilde yazılan bu gazeteyi Türklerin önemli bir bölümü rahat bir şekilde anlayabilmekteydi. « Rusya Türk halklarının tek bir millet olarak birleşmesi, lehçe ve dil farklılıklarının ortadan kaldırılması, Arapça eğitiminin sona erdirilmesi, inançta yenilenme ve Batı'dan daha fazla esinlenme », gazetenin işlediği en önemli konular arasındadır. Ancak, 1905 yılından itibaren, dilinin anlaşılmasız olduğunu ileri süren bazı Tatar çevreleri, bu gazeteyi "Türk despotizmine hizmet eden reaksiyoner ve monarşist bir yayın" olarak görerek eleştirmeye başlamışlardır. 1907 yılında yerel dillerde basın, yayın özgürlüğü nedeniyle gazete sayısının artması ile bu gazete eski önemini yitirmiştir.

Bu fikrin yayılmasında çok büyük katkısı olan diğer bir kişi, İstanbul'da askerî öğrenimini yaptıktan sonra, 1899 yılında Paris'e gidip Siyasal Bilimler alanında öğrenim gören, yine Rusya Tatarlarından *Yusuf Akçura*'dır (1876-1935). Paris yıllarında *Jön Türklerle* tanışmış ve Paris'te onların yayınladığı *Şura-yı Ümmet* ve *Meşveret* gazetelerinde birçok yazısı yayımlanmıştır. 1904 yılında yayınlanan en önemli eserlerinden biri olan *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabında, « Turancılık, İslamcılık ve Osmanlıcılık » konularını incelemiştir. *Akçura*, Osmanlı İmparatorluğunun Orta Asya ile ilgilenmesi, yani Turancılığın, İmparatorluğa etnik ve coğrafi yenilenmenin yanında, ona Beyaz Avrupa ve Sarı Asya arasında tampon oluşturacak Türk dünyasında liderlik rolü sağlayacağını düşünmekteydi. XX. yüzyılın ilk yıllarında Rusya Müslümanlarının siyasal savaşımının öncülüğünü yaptıktan sonra Türkiye'ye gelmiş ve orada *Türk Yurdu* (1911) gazetesinin yayınına ve *Türk Ocakları Derneğinin* kurulmasına (1912) katkı sağlamıştır. 1925 yılına kadar etkin olarak Kemalist politikalara katıldıktan sonra, ömrünün geri kalan kısmını öğretim ve tarihe adanmıştır. Osmanlı Devletinin parçalanması sonucundan ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyetinin bu fikirlerin sentezinden ibaret olduğunu ileri sürenler vardır. M. Bozdemir'in ifade ettiği gibi, burada söz konusu olan, « çok uluslu, çok dinli ve çok dilli bir İmparatorluktan, modern, cumhuriyetçi ama otoriter, laik ve batıcı ama etnikmerkeziyetçi ve özellikle tek dilli bir ulus-devlete geçiştir ». ¹²⁷

XX. yüzyılın başlarında, İran Türkleri arasında dinî kimlik duygusu karşısında dilsel kimlik duygusunun belirmeye başlaması, hem Rusya Türkleri arasında hem de Osmanlı İmparatorluğunda şekillenmiş bu fikirlerin benimsenmesiyle ilgilidir. İran Azerbaycan Türkleri ile dilsel, tarihsel ve kültürel bağları olan Kafkas Azerbaycan Türkleri, bu fikirlerin akışını sağlamak için sahip oldukları bu kanalları değerlendirebilmişlerdir. *Sabir*'in satirik şiirleri, *Golizade*'nin yayınladığı *Molla Nasreddin* gazetesi ve İranlı Türklerin İstanbul'da yayınladıkları *Ahar* gazetesi, bu fikirlerin İran'da yayılmasında önemli roller

127 BOZDEMİR M. "D'une langue impériale à une langue nationale : vicissitudes d'une politique volontariste en Turquie", *Langues et Pouvoirs*, CHAKER S. (ed.), Publications Langues'O, 1998, s. 139.

oynamışlardır. Ayrıca, 1911 yılında, ulus kavramında dil ve din unsurlarını bir arada tutan *Musavvat Partisinin* kurulması, bu sürece olumlu katkı sağlamıştır.

1.2.2.2. “Azerbaycan sorununda” dilin rolü

Bu fikirler, İran Türklerinin sosyopolitik konumlarında belli bir düşüşün başladığı sıralar, özellikle *Sattar Han* ve *Bager Han*’ın meşrutiyetçi akımı çerçevesinde ifadesini bulmuştur. Bilindiği gibi bu akım, 1906 yılında Meşrutiyetin kabulüyle sonuçlanan bir devrimle sonuçlanmıştır. Ancak, bu anayasada ülkenin etnik yapısına hiçbir gönderi yapılmamıştır. Sadece, 7 Ekim 1907 tarihli ek kanunun sekizinci maddesinde “Pers Krallığı halklarının kanun karşısında eşit olduğu” belirtilmiştir.¹²⁸ İzleyen yıllarda, Azerbaycan toplumunda daha önemli bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akım geleceğin demokratik İran’ında özerk bir konumu olan Azerbaycan Cumhuriyetini açıkça talep etmektedir. “İslam Birliği” adını taşıyan bu akımın öncülüğünü, 1909-1911 yılları arasında ikinci meclis üyesi ve Meşrutiyet Devriminin etkin dinî liderlerinden biri olan *Hiyabani* yürütmüştür. Nisan 1920 tarihinde Tahran ile tüm ilişkisini kestikten sonra, Haziran 1920 tarihinde, Türkçe yaptığı konuşması ile Azerbaycan Özerk Cumhuriyetini *Azadistan* adıyla resmen ilan etmiştir. Ancak bu Cumhuriyet, Eylül 1920 tarihinde Tahran hükümeti ordularının Tebriz’e girmesi ve *Hiyabani*’yi öldürmesiyle son bulmuştur.

İkinci Dünya savaşı sırasında, diğer etnik bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da, tarihçilerin “Azerbaycan meselesi” olarak adlandırdığı bir dizi olaylar baş göstermiştir. 1941 yılında Azerbaycan’ın ittifak ülkeleri tarafından işgali, merkezi hükümetin bölge üzerindeki kontrolünü azaltırken, Sovyetler Birliği’nin siyasal etkinliklerini artırmasına olanak sağlamıştır. Bu siyasal tasarının yaşama geçirilmesi doğrultusunda, Azerbaycan Cumhuriyeti’nden binlerce kişinin İran’a geldiği belirtilir. Kafkas bölgesi din sorumlusu Şeyhülislam *Ahund Aqa Alizade*’nin Mayıs 1945’te İran’a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında birçok camide yaptığı Türkçe dinî vaazların İran Türklerinin dilsel kimlik bilincinin oluşmasında çok önemli rol

128 VERCELLIN G., “Le fait ethnique dans les politiques des États iranien et afghan”, *Le fait ethnique en Iran et Afghanistan*, s. 222

oynamıştır.¹²⁹ Bu etkinliklerin sonucu olarak, Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık talepleri giderek dile getirilmeye başlamıştır. İlk defa komünist yandaşlarının 1944 yılında düzenlediği bir gösteri sırasında açıkça “Azerbaycan ulusu”, onun özerklik hakkı ve “kendine özgü dilinden” bahsedilmiştir.

Bu kısa dönem içerisinde yayınlanan gazete ve kitaplar sayesinde İran Azerbaycan Türkçesi belli bir ifade özgürlüğü şansı bulmuştur. Gerçekten de, *Satar Han* hareketinden bu yana, İran Türkleri ilk defa bu dönemde ana dillerinde kitap, gazete ve broşür yayınlatabilmişlerdir. Urumiye’de *Azad-e Millet*, Zencan’da *Azar*, Tebriz’de *Vatan Yolunda* gazeteleri yayınlanmıştır. *Vatan Yolunda* gazetesi, 10 000 baskıyı geçmiştir. Ancak, en önemli yayın organı, ilk sayısı 5 Eylül 1945’te *Resul Reza* denetiminde aylık çıkan *Azerbaycan* dergisidir. Bu gazetenin iki yıl içinde yayınlanan on yedi sayısında, hem Kuzey hem de Güney Azerbaycan’ın sosyal, siyasal ve yazınsal yaşantısını konu edinen yazılar yayınlanmıştır. Sovyet yardımıyla yayınlanmasına karşın, bu gazete Bolşeviklerin beklentilerinden kısa sürede uzaklaşmış, Azerbaycan’ın geçmişi ve geleceğini ilgilendiren meseleler hakkında ulusçu bir söylem takınmıştır. Sloganı “tek millet ve tek halkıyla Azerbaycan bölünmez bir bütündür” olan gazete, daha sonraları, *Pişavari* hareketi ve onun meclisinin resmi organına dönüşmüştür. 5 Eylül’deki ilk sayısında yayınlanan *Pişavari*’nin üç yazısından birinde dil meselesine değinilmektedir:

« Özgürce yaratılmış kendi edebiyatımız, kendi gazete ve kitaplarımız sayesinde halkımızın refaha kavuşmasını sağlamalıyız. [...] Düşmanlarımızın temelsiz söylentileri ve yalanlarının tersine, dilimiz çok zengindir ve oldukça yeterlidir. Dilimizin kökeni halkımızın damarları ve kalplerindedir. Bu dil, annelerimizin sütü, soluduğumuz ülkemizin okşayıcı havasıyla bizim içimize işlemiştir. Ona iftira atanlar, kökensiz ve kanunsuz bir lehçe olduğunu ileri sürenler bizim gerçek düşmanlarımızdır ».¹³⁰

Diğer taraftan, çok kısa süre içinde otuz iki cilt kitap Arap alfabesinde yayınlanmış (368 000 baskı) ve Türk toplumuna

129 a.y., s. 220.

130 *Azarbâycân*, Tabriz, 5 Eylül 1945.

dağıtılmıştır. Ayrıca, Tebriz’de dört yüz atmış öğrencinin kaydolduğu Türk dilinde eğitim başlatılmıştır. Ancak, eski başbakanlardan *Mohammed Sa’ed* bu okulları « Sovyet merkezleri » olarak nitelendirmiştir.¹³¹ En önemli adım, 1941 yılına kadar on yıl boyunca tutuklu kalan *Ajir* gazetesinin yazı işleri sorumlusu *Mir Cafer Pişavari*’nin 3 Eylül 1945 tarihinde *Azerbaycan Demokrat Partisini* kurmasıyla atılmıştır. Partinin kuruluşunu ilan etmek ve partinin tanıtımını yapmak için Azerbaycan Türkçesinde yazılmış afişler Azerbaycan bölgesindeki tüm şehirlerin duvarlarına asılmıştır. Bu vesileyle, dört buçuk milyon Azerbaycanlının çilesinin gerçek sorumlularının merkezî hükümet ve yönetici sınıfın olduğu açıklanmış ve bölgede demokrasi ve özgürlüğün yokluğu eleştirilmiştir. İran Devleti içinde idarî ve kültürel özerkliğin yanı sıra, Türk dilinin Azerbaycan’ın resmî dili olması, yüksek sesle talep edilmeye başlanmıştır.¹³² Ayrıca, bu afişte şöyle ifadeler yer almıştır:

« Tarihte özgürlüğün savunucusu olarak bilinen Azerbaycan, artık Tahran hükümetinin baskısı ve zulmü altında kalmaz. Geçmişte parlak bir uygarlığa sahip iken, bugün suskunluk içinde kalmaz. Azerbaycan halkının güzel bir ana dili vardır; okullarında ve idarelerinde bu dili kullanmak gerekir. Azerbaycan’ı sanayileştirmek ve vatanımızın zenginliklerinin ona ait olması gerekir. »¹³³

20 Kasım, İran’da Azerbaycan Türkçesi için en önemli tarihlerden biridir; Tebriz’de bir sinema salonunda toplanan Azerbaycan millî Kongresi sırasında yaptığı konuşmasında *Pişavari*, eğitim ve tarım alanlarında reformların zorunluluğuna değinmiş ve Azerbaycan Türkçesinin okullarda eğitilmesinin derhal başlatılmasını istemiştir.¹³⁴ Üç gün sonra, yedi maddeden oluşan Partinin talep ve projeleri *Azerbaycan* gazetesinde ilan edilmiştir. Buna göre, « İran’ın bağımsızlığı

131 HESENLI C. (a), « Tebriz : Ocak-Mart 1945 », *Türk Dünyası Araştırmaları*, no : 120, Haziran 1999, s.212.

132 HOUMAYOUNPOUR P., a.g.e. s. 55.

133 HESENLI C. (b), « Moskova’nun kararları ve Güney Azerbaycan », *Türk Dünyası Araştırmaları*, no: 121, Ağustos 1999, s. 304.

134 HOUMAYOUNPOUR P., a.g.e., s.66.

ve bütünlüğü » tarınmakla birlikte, « Azerbaycan milletinin » kendi kendini yönetme hakkının bulunduğu belirtilmiştir. Bu ilanın altıncı maddesi, *Pişavari* hükümetinin dil politikasına değinmektedir:

« Azerbaycan halkı için ana dilinin özel bir yeri vardır. Yabancı bir dilin dayatılması, Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel gelişmesi önündeki en büyük engel ve bu ülkenin uygarlığının gerilemesinin ana nedenidir. Bu kötü tarihi durumdan kurtulmak için, Kongre, Milli Komiteye çok kısa süre içinde tüm idarelerde Türkçe kullanımına ve bütün okullarda Türk dilinde öğretime geçilmesi için gerekli çalışmaları başlatmasını emreder ».

Pişavari ile Merkezi hükümet temsilcisi *Muzaffer Firuze* arasında geçen uzun görüşmeler sonucunda, 13 Haziran'da bir anlaşma imzalanmıştır. On beş maddelik bu anlaşmayla *Pişavari* hükümeti dil alanında taleplerinden bazılarını, özellikle on iki ve on üçüncü maddelerle, elde etmiştir. Gerçekten de, on ikinci maddede, bölgenin resmî dili olarak Farsça ve Azerbaycan Türkçesi kabul edilmiş ve ilk ve ortaokullarda bu iki dilin öğretimi öngörülmüştür. Ayrıca, on üçüncü madde ile yerel hükümet, Azerbaycan'da yaşayan Kürt, Ermeni ve Asurîlerin beşinci sınıfın sonuna kadar kendi ana dillerinde eğitimine olanak sağlamıştır.

Solcuların desteklediği ancak merkez sağ ve milliyetçilerin eleştirdiği bu anlaşma, ancak Merkezî hükümet ordularının Tabriz'e girip *Demokrat Parti* ve Demokratik hareketin varlığına son verdikleri 13 Aralık'a kadar hayatta kalabilmiştir. Bu olaydan sonra, *Pişavari* idam cezasına çarptırılırken, diğer yöneticiler ise sürgüne gönderilmiştir. Bunun yanında, hem İranlı sol basın hem de yabancı basın, yargısız infaz ve tutuklamaların çok sık rastladığını öne sürmüştür. Bu olayları konu edinen kitabında Amerikalı W. O. Douglas, "hayvanların gaspı, evlerin yağmalanması, köylülerin sakallarının yakılması, kız ve kadınlara tecavüz" gibi yerli halkın maruz kaldığı çok sayıda kötü davranışlara yer verir.¹³⁵ 1947-1949 yıllarının köylüler için açlık ve yoksulluk yılları olduğu da bilinen bir olaydır.

Bu dönemde meydana gelen olayları, yalnızca dış güçlerin manipülasyonu çerçevesinde ele almak oldukça güç gözüküyor. Hem bu

olayların ortaya çıkması aşamasında hem de İran Türklerinin dil bilincine erişmeleri bakımından, dilin belirleyici bir rol oynadığı gerçek anlamda bir ulusal projenin ortaya konulması söz konusudur. Birçok sayıda Türkçe kitap, gazete, okul kitabının yayınlanması, Türkçenin yerel hükümetin resmî dili olarak kullanılması gelecek için bir deneyim, umut ve altyapı oluşturmuştur. Bu çerçevede hazırlanan altı ciltlik Türkçe öğrenme okul kitabı (Ana dil), Türkçe öğrenmek isteyenlerin hâlâ günümüzde bile başvurduğu bir kitaptır.

1.2.2.3. İran “ulus-devlet” projesinde Fars milliyetçiliği ve Türkçe

Türk milliyetçiliği ile aynı dönemlerde ortaya çıkan İranlılık temeline dayalı milliyetçi söylem, *Reza Han*’ın ihtilali ile 1921 yılında kurulan *Pahlavi Hanedanlığı* çerçevesinde ifade alanı bulur. Bu söylem, İslam ve her türlü etnik gönderimi, modern bir ulus-devlet projesi önündeki en önemli engel, dili ise, etnik kimlik ve ulusal bağın imgesi olarak tanımlar. Almanya ve İtalya’yı izlenilmesi gereken iki örnek olarak gösteren *Mahmud Afşar*, 1925 yılında *Ayande* gazetesinde yazdığı bir makalede bu söylemi şöyle dillendirir:

« Bizim toplumsal idealimiz İran’ın ulusal birliğini korumak ve sağlamlaştırmaktır. [...] İran’ın ulusal birliğinden kastımız, günümüz İran sınırları içerisinde yaşayan insanların siyasal, etnik ve sosyal birliğidir. [...] Bu ülkenin bütün yerel topluluklarını tek biçim haline getiremezsek, yani bunları tam anlamıyla İranlaştıramazsak, karanlık bir gelecek bizi bekliyor. »¹³⁶

İran’daki son Türk hanedanı olan *Kaçarlardan*, başkaldıran guruplardan ve İran üzerindeki imtiyazlarını korumak isteyen yabancı güçlerden kurtulur kurtulmaz, 12 Aralık 1925 tarihinde kendini *Şahanşah* ilan ettiren *Reza Han*, devletin merkezileştirilmesi ve toplumun modernleştirilmesini öngören projesini uygulamaya koymuştur. 1935 yılında, o zamana kadar *Pers* olarak tanınan ülkesinin adını *İran* olarak değiştirmiştir. *Vercellin*’in belirttiği gibi, böyle bir girişimin siyasal nedeni, ismen ve kanunen tek bir İran halkının olduğunun merkezî yönetim tarafından benimsenmesidir.¹³⁷ Gerçekte İran’da bir etnik birlik olmadığına göre, buradaki etnik gurupların herhangi birini temel

136 ABRAHAMIAN E., *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982, ss. 124-125.

137 VERCELLIN G., a.g.e., s. 226.

olarak bir ulusal kimlik oluşturmak gerekirdi; bu durumda da Fars etnik unsuru seçilmiştir. Bundan sonra, etnik olgunun yadsınması, yani, dinî azınlıklar (Ermeni, Yahudi, Hristiyan ve Baha'î) dışındaki etnik azınlıkların varlığının inkârı ve haklarının toptan reddi, resmî bir siyasal tutum olmuştur.¹³⁸ 1920 ile 1940 yılları arasındaki dönem, kültür aktarımında bir araç olan dilin öneminin vurgulandığı ilk dil politikasına tanık olmuştur. Farsçanın ölçünleştirilmesi, standartlaştırılması ve yayılması için özel bir kurum (*Farhangestân-e zabân va adab-e fârsi*) kurulmuştur. Ayrıca Farsçayı yabancı sözcüklerden arındırarak saf bir dil haline getirmek bu kurumun en önemli işlevlerinden biri olmuştur. Fars olmayan halklar arasında Farsçaya saygınlık kazandırmaya çalışan ideolojinin en iyi örneği, modern Farsçanın ilk kısa hikâyeler derlemesi olan *Farsi şeker ast'*ın 1921'de *Mohammad Ali Camâlzâde* tarafından yayımıdır.¹³⁹ Yerel dillerin kullanımını yasaklayıp resmî dilin yayımını artırarak Farsçanın bütün ülkede yayılmasına önem verilen bu dönemde, Türkçe önemli ölçüde daralmaya başlamıştır. Bu tarihler arasında Türkçe yayın neredeyse hiç yoktur. Ancak, bu halkların içinde bulundukları ayrımcı ve baskıcı koşullar, onların bu koşulları hakkında bilinçlenmelerine uygun bir ortam, ayrıca İran'ı kontrolleri altına almak isteyen güçlere de bu azınlıkları manipüle etmek için bir bahane oluşturmıştır.

1940'lı yıllarda işte böyle bir siyasal bağlamda ortaya çıkan « Azerbaycan meselesi », merkezi hükümetin her gün biraz daha kuşkuyla yaklaştığı Azerbaycanlıların kimliklerini ifade etmelerine izin vermeyen ve onlara karşı çok daha baskıcı politikaların uygulamasına neden olmuştur. *Nehzad-e Melli* ve *Mohammed Mossadık*'ın yönetimindeki *Cephe-ye Melli* hareketleri çerçevesinde her türlü etnik çağrışımı reddederek ulusal bir kimlik talebi etrafında oluşan « İran milliyetçiliğinin » bu dönemde gelişmeye başlaması, Türk karşıtlığı fikirlerini de körüklemiştir. Diğer taraftan, hükümetin uyguladığı sıkı sosyal, kültürel ve ekonomik siyasetler, toplumun köklü değişimine yol açmış ve bu dönüşümler azınlıkların toplum ve dilsel yapılarını önemli ölçülerde etkilemiştir. Özellikle « 1962 Beyaz Devrimi »

138 a.y., s. 227.

139 PERRY R.P., a.g.e., s. 156.

çerçevesinde gerçekleştirilen, Fars olmayan toplulukların sosyal ve ekonomik düzeylerine müdahale, göçmen toplulukların yerleşik hayata geçirilmesi, aşiret yapılarının bozulması, tarımın düzenlenmesi gibi reformlar, gerçekte büyük ölçüde Fars olmayan toplulukların asimilasyonuna yarayan uygulamalar olmuştur. Söz konusu uygulamaların getirdiği sosyal ve kültürel dönüşümler, bu toplulukların yoğun bir biçimde Tahran başta olmak üzere, büyük kentlere göçünü doğurmuştur. Bu kentin iş gücünün çoğunluğunu oluşturan, inşaat şantiyelerinde eğitimsiz, bakımsız ve zor şartlarda yaşayan bu göçmen Türk topluluğunun Tahran toplumundaki imajı, daha çok kentin güneyindeki fakir mahallelerde yığılmaya başladıkları bu dönemde, en kötü seviyeye ulaşmıştır.¹⁴⁰ Bu Türklerin birçoğu artık günümüzde toplumun orta sınıfını oluşturmalarına karşın, bu dönemde oluşan kötü imaj kalıcılaştırılmıştır. *De Plahnol'*ün ifade ettiği gibi, « Türkler artık, biraz bön ve gülünç bir azınlık konumlarına kalıcı olarak döndürülmüşlerdir ».¹⁴¹

Batılılaşmış kentli Fars kültürünün aktarım aracı olarak görülen Farsçanın dayatılması, etnik dillerin kullanımının yasaklanması ve Farsça öğretiminin yaygınlaştırılması ile daha etkin hale getirilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesinin kullanımı yeniden yasaklanarak, kitaplar yakılmış, şair ve yazarlar tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiştir.¹⁴² Söz konusu dönemlerde İran'da bulunan V. Monteil, « Bakü'nün onlar için yayımladığı kitapların dışında Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan hiç bir kitabın bulunmadığını » yazmaktadır.¹⁴³ Ancak, bizim elde edebildiğimiz kaynaklara göre, atmışlı yıllarda 58 cilt kitabın yayınlandığı görülmektedir. Dolayısıyla, Türkçe yayımların kaçak olarak devam ettiği söylenebilir. Bu yayımlar arasında, destanların sayıca büyük önem teşkil ettiği görülmektedir: *Şah İsmail 1-2, Aslı ve Kerem, şık Garip 1-2, Leyla ve Macnun, Yusuf ve Züleyha, Bin Bir Gece, Köroğlu, Çehel Tuti, Odlu Kılınç, Amir Arslan, Dozd-e*

140 DE PLANHOL X. (b), a.g.e., s. 124.

141 a.y., s.127.

142 HEYET C. (f), "20'inci Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı", Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985op. cit., s. 125.

143 MONTEIL V., « Sur le dialecte turc de l'Azerbâïjân iranien », *Journal Asiatique*, 1956, s. 3.

Bağdad, Bahram-e Gur, Rüstemname, Hosyn Kord, Qamarolzaman, Mekr-e Zanan, Haqveriyef'in Hikayeleri, Celil Mohammed Hikayeleri, Havarnama, Şiruye, Mosibname, İskendername, Sa'labiye, Muhtarnama, Sarraf, Şurezar gibi doğu kültürünün önemli destanları, Azerbaycan Türkçesinde bu dönemde yayımlanmıştır. Bunlara, birçok defa yayımlanan *Molla Nasredin Fıkraları* ve *Hophopname*'yi ilave etmek mümkündür. Hemen ardından, klasik şiirler gelir: *Vahid, Ali Tebrizi, Mirza Ali Mocez, Şehriyar, Omar Hayam* ve *Gulizade*'nin şiirlerinin yanı sıra, *Şahneme, Hideci Divanı, Gelinler Bezeği, Gökkuşağı Rengarenk* başlığı altında yayımlanmış şiir kitapları da vardır. Ayrıca, ağıtları andıran 12 ciltlik *Noheler*'in yanı sıra, *Türkçe Teraneler* ve *İstikbal Teraneleri* olarak yayımlanmış birçok halk türküleri, bu dönemdeki yayınlar arasında önemli yer tutmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan Türk dili hakkında bu dönemde yayımlandığı söylenen *Türkçe Sarf ve Nahv ve Öğreniş (Hodamuz)* başlıklı iki kitabı biz bulamadık.¹⁴⁴

A. *Tebrizi*, aylarca tutuklu kalması pahasına, bu eserlerin yayımında önemli bir rol oynamıştır. Yayınladığı başlıca eserler arasında, *Aslı ile Kerem, Şah İsmail, Ali Tebrizi'nin Gazelleri* başlığı altında topladığı kendi şiirleri, 1959'da Arap harflerine dönüştürdüğü *Vahid*'in şiirleri bulunmaktadır. Bu dönemdeki yasakları delerek, Azerbaycan Türkçesindeki şaheseri *Haydar Babaya Selam*'ı yaratan *Şehriyar*, en önemli şairlerden biridir.¹⁴⁵ Aynı dönemde şiirlerini yayınlayabilen diğer bir şair ise, *Sahand* olmuştur ve aşağıdaki şiirde görüleceği gibi, İran'daki bu baskıcı tutumu eleştirmekten çekinmemiştir:

Talimä sän baq !
 Düşüncälärim yasaq,
 Duygularım yasaq,
 Geçmişimdän söz açmağım yasaq,
 Gäläcäğimdän danışmağım yasaq
 Ata ve balamın adın çäkmağım yasaq
 Anamdan ad aparmağım yasaq.
 Bilirsän?
 Anadan doğulanda bilä,

144 TABRIZI A., *Şâh Esmayil*, 2. y., Ferdowsi, Tabriz, 1955.

145 HEYET C. (f), a.g.e., s. 127.

Özüm bilmiyâ, bilmiyâ,
Dil açıpda danuştırım dildä,
Danuşmağımda yasaqmış, yasaq.

Bu olumsuz şartlara karşın, *Pahlevi* döneminin sonlarına doğru İran'ın dil durumu hakkında yapılan bilimsel çalışmalar, hatta geleneksel coğrafyasının dışında bile Azerbaycan Türkçesinin sahip olduğu canlılığa dikkat çekmektedirler. Bu canlılık o denli yüksek boyutlarda gösterilmektedir ki, geleneksel olarak Taleş dil bölgesi olan Taleş coğrafyası üzerine çalışmalar yapan *M. Bazin*, bu bölgenin kuzey kesimindeki kültürel ilişkilere ayrıca bir bölüm ayırarak, "bölgenin Türkleşmesine" değinmektedir. Söz konusu çalışma, Farsçanın yanı sıra Azerbaycan Türkçesinin bu bölgede önemli ölçüde yayılarak, bölgenin dilsel durumunun Taleşçe/Türkçe/Farsça üç dilliliğe doğru ilerlediğini göstermektedir.¹⁴⁶ Öyle görünüyor ki, Azerbaycan Türkçesinin olumsuz genel siyasal koşullara rağmen bazı bölgelerde canlılığını korumasını sağlayan başka bazı dinamikler söz konusudur.

1.2.3. İslam Cumhuriyetinde dil politikası ve Türklerin yeri

İran'ın etnik sorununa, XX. yüzyılın ilk yarısında bu ülkenin siyasal yaşamını elinde bulunduran milliyetçi akımdan çok daha farklı yaklaşan siyasal akımlar da vardır. Bunlardan ilki, Sovyetler tarafından manipüle edildiği kuşkusuna rağmen, İran'ın etnik zenginliğini daha çok göz önünde bulundurarak, değişik etnik kökenden halkların kültürel haklarını talep eden *Tudeh Partisinin* temsil ettiği sol görüştür. *Bazargan*, *Motahhari*, *Al-e Ahmad*, *Şariati* gibi aydınların canlandırdığı İslamcı hareket ise, bir etnik kimlik yerine, yabancı ve zalim Batı materyalizmi karşısında İslamî bir kimlik talebindedirler.¹⁴⁷ 70'li yıllarda, işte bu üç ayrı gurubun çatışmasına tanık olunmuştur. Sol militanların da katıldığı, hatta bazı gözlemcilere göre bunların gerçekleştirdiği 1978 devrimi sonucunda, Milliyetçi cephe bu çatışmadan çok şey kaybederek yenik çıkan taraf olmuştur. Azınlıkların bu devrime karşı önemli bir muhalefeti olmamıştır. Tam tersine

146 BAZIN M. (a), *Le Tâlech : une région ethnique au Nord de l'Iran*, Tome II, Institut Français d'Iranologie de Téhéran - Bibliothèque Iranienne, Editions ADPF, Paris, 1980, ss. 189-201.

147 RICHARD Y., a.g.e., ss. 272-273.

olayların Tebriz'den başladığı bilinir. Dolayısıyla, İslam Cumhuriyetinin etnik kökenler ve onların kültürlerine yaklaşımının çok daha farklı olması beklenir.

Gerçekten de, bu ifadeyi haklı çıkaracak belirtilerin anayasal bağlamda yeri vardır. İran İslam Cumhuriyetinin resmî dini İslam'ın Şii mezhebidir. Ancak, Anayasanın on ikinci maddesi, İslam'ın diğer mezheplerine özgürlük ve özerklik tanır. Ayrıca, dinî azınlıklar (Zertuştluk, Yahudilik ve Hristiyanlık) açıkça tanınarak, on üçüncü madde ile onlara da özgürlük ve özerklik verilir. İslam Cumhuriyeti, din gibi, İran'ın çok etnik kökenli yapısını da tanır. Ancak, burada ki tanıma, dindeki gibi açıkça değildir, üstü örtülüdür, zira Anayasanın ilgili on dokuzuncu maddesinde, hiç bir etnik köken ismine yer verilmez: « Etnik kökeni ne olursa olsun, bütün İran vatandaşları eşit haklara sahiptirler. Cilt rengi, ırk, dil, vb. unsurlar bir ayrıcalık nedeni olamaz », denmektedir.

Burada söz konusu olan, yeniden bütün Müslüman toplulukları bir araya getirip onlara aynı vatandaşlık haklarını veren, ancak Müslüman olmayan halkları azınlık konumunda tutan İslamî anlayışa geri dönüştür. Bu bağlamda, İran Azerbaycan Türklerinin "İran milletine" aitlikleri bir yanda Müslüman diğer yandan Şii olmalarından dolayı çifte meşruiyet kazanmaktadır. Gerçekten de, İran milletine (ümmet demek daha doğru olurdu) katılımı İslam'ın belirleyici rolü olduğundan, Azerbaycan Türklerini bir azınlık olarak görmek zordur; zaten azınlık olarak yalnızca dinî azınlıklar, yani Müslüman olmayan topluluklar tanımlanmaktadır. Ayrıca, Farsların büyük bir çoğunluğu gibi Azerbaycanlıların da Şii mezhebine mensup olmaları, bu iki gurubun, Sünni mezhebe bağlı diğer topluluklar karşısında ezici çoğunlukta bir bütün olmalarını sağlar. Diğer yandan, Azerbaycan toplumunun hem ülkenin sosyal ve ekonomik yaşamına yüksek düzeylerde katılımı, hem de, *Pehlevi* dönemi dışında tarih boyunca, İran'ın siyasal hayatında söz sahibi olageldiği göz önünde bulundurulursa, bu topluluk içersinde kendilerinin bir azınlık olduğu bilincinin varlığı tartışma götürür. Bu bağlamda Azerbaycan Türklerinin duygusu, daha çok Fars kökenli vatandaşları ile eşit konumda bulunduklarıdır. Ayrıca, bu eşitlik duygusu, İran nüfusundaki sayısal konumları ile de güçlenmektedir. İran Türkleri hakkındaki soru karşısında en sık karşılaşılan yanıtlardan ikisi

şöyledir : « İran Türkiye’den sonra en kalabalık Türk nüfusuna sahip ülkedir » veya « İran nüfusunun %40’ı Türk, %40’ı Fars, gerisi ise diğer etnik guruplardan oluşur ». Bu yanıtlar, Türklerden geldikleri için, ilk başta inanılmaz, belki biraz abartılı gelebilir. Ancak, güvenilebilir bazı kaynaklar, Türk oranının ülkenin toplam nüfusunun %30’a vardığını belirtmekte, dolayısıyla, bu söylentilerin tamamen yanlış olmadığını gösterir niteliktedir. Sonuç olarak, Azerbaycan Türklerinin İran nüfusunda önemli bir yer teşkil ettiği kesindir. Bundan dolayı da, sayısal kıstas temelinde, onları bir «etnik azınlık» olarak betimlemek sorunsallaşıyor.¹⁴⁸

Ancak anayasanın tanıdığı bu eşit vatandaşlık haklarının kesinlikle etnik özelliklerin ifadesi bağlamında verilen haklar anlamına gelmediğini belirtmekte yarar vardır. Bu açıdan bakıldığında, aksine Fars etnik toplumunun konumunu güçlendiren eşitsizliğin anayasal bir kural ve siyasal bir uygulama olduğu açıktır. Şiiliğin resmî din olarak belirlenmesi, uygulamada bir taraftan Sünni Kürt, Türkmen ve Baluçların, diğer taraftan, molla eğitimi için belli bir kuruma sahip olmayan Şii toplulukların kültürlerine karşı Fars kültürünü besleyen bir unsurdur. Böylece, tek molla yetiştirme merkezi olan Kum şehri, İran’ın Farslaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Eşitsizlik, anayasanın 15. maddesinde konumu ve işlevleri belirlenen diller konusunda çok daha açıktır:

« İran halklarının resmî ve ortak dili ve ayrıca alfabesi Farsçadır. Resmî belgeler, mektuplar, metinler ve okul kitapları bu dilde ve bu alfabe ile yazılmalıdır. Ancak, yerel ve etnik dillerin basın ve yayın organlarında Farsçanın yanında kullanımı ve bu gurupların edebiyatlarının okullarda öğretimi serbesttir. »

İlk bakışta, İslam Cumhuriyetinin yerel ve etnik dillerin konumları bakımından önemli ilerlemeler getirdiği görülmektedir. Gerçekten de, İran’ın çok dilli yapısı resmen tanınmakta ve Farsçanın dışındaki dillerin bazı alanlardaki kullanımına görece bir serbestlik getirilmektedir. Pehlevi rejiminin başından beri yürürlükte olan baskıcı ve yasakçı politikaların kalktığını ve ilk defa İran’da yerel dillerin

148 BOSNALI S., « İran Türklerinin Dil ve Toplumsal Kimliği », *Türk Dili*, TDK, Haziran 2001, ss.

varlıklarına yasal bir çerçevede değinildiğine tanık olunmaktadır. Dolayısıyla, bu olumlu tutumun azınlık dillerinin daralma sürecini büyük ölçüde yavaşlatacağı sanılabilir. Bunun yanında, son yıllarda ortaya çıkan « liberal siyaset » ve « uygarlıklar uzlaşması » gibi siyasal tutumlar, bu dillerin daha dinamik bir konum elde etmelerine olumlu bir zemin hazırlamıştır. Ancak aynı maddeyi dillerin konumu ve işlevleri açısından sınıflandırmak amacıyla okuyunca, aslında eşitsizliğin ön plana çıktığını görmek mümkündür. Söz konusu diller, ilk önce « resmî dil » (Farsça) ve « yerel veya etnik diller » olmak üzere iki ayrı gurupta sınıflandırılmaktadır. Bunun yanında, 16. maddede « Kur'an, İslam bilimi ve eğitimi dili » olarak özel bir statü verilen Arapça, bu iki gurup arasında ayrı bir konuma sahiptir. Ayrıca, bu dilin lise sonuna kadar bütün okulların bütün sınıflarında öğretimi öngörülmektedir.¹⁴⁹

Anayasal olarak resmî dil ve yerel dilleri birbirinden ayıran İslam rejimi, uyguladığı politikalarla Farsçanın bütün İran topraklarında yayılmasına katkı sağlamaktadır. Çünkü devletin resmî dili olan Farsça, saygın bir ölçün edinmek ve bu ölçünün bütün toplum içinde yayımı ve benimsenmesi için gerekli bütün siyasal ve ekonomik araçlara sahiptir. Diğer taraftan, devlet yerel dillere sadece sınırlı işlevler tanımakta ve bu işlevler Farsçanın yanında kullanılma koşuluna bağlanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu diller, diğer iletişim alanlarındaki işlevlerden yoksun kılınmaktadır. Demek oluyor ki, yasal bakımdan, bir tarafta devletin desteğini alan ve bütün iletişim alanlarında işlev bulan « baskın dil », Farsça, diğer tarafta ise, devletin desteğinden ve bazı önemli alanlardaki işlevlerinden yoksun « bastırılmış diller » bulunmaktadır. Böyle bir durumun, bu diller açısından olumsuz bir ortam yarattığı açıkça görülmektedir.

İslam Cumhuriyetinin ilk yıllarında, Kürt, Türkmen, Arap ve Fars Aşiretleri içerisinde daha sonra silahlı çatışmalara dönüşen muhalefetler belirmiştir. Ancak daha çok ayrılıkçı bir yapısı olan 1979 ve 1985 arasındaki Kürt hareketinin dışındakilerin ortaya çıkış nedenleri ve yapıları çok daha farklıdır. 1979 Mayıs'ında Gonbed-e Kabus'da meydana gelen silahlı çatışmanın özünde, *Reza Şah*'ın 1962

Tarım reformları sırasında Türkmenlerin ellerinden alınan toprakların geri verilmesi talebi yatmaktadır. Kaşkayi Hanı tarafından yürütülen gerilla mücadelesi de, aynı dönemlerde ellerinden alınmış olan toprak ve otlaklarının geri alınmasına yöneliktir. İslam Cumhuriyeti bu başkaldırıları şiddetli bir askerî baskıyla ortadan kaldırmıştır. 1982 yılında *Hosrov Han Kaşkayi*'nin *Firuzabad*'da kurşuna dizilmesi, İran'da kurumsal etnik yönetimin sonunun bir sembolü olarak görülür. Ayrıca, 80-88 İran-İrak savaşı sırasında, Huzistan Arap aşiretlerinin, etnik kartı değil de İran ulus kartını oynamaları bu bağlamda anlamlıdır. Dolayısıyla, İslam Cumhuriyetinin, *Pehlevi* Hanedanlığının başarısızlıkla sonuçlanan ulus-devlet projesini tamamlamayı başardığını ileri süren *Hourcade*'ın görüşü dikkate değer bir görüştür.¹⁵⁰

1.2.3.1. İran'da Türk İmajı Üzerine

Azerbaycan Türkleri diğer İranlı halklar tarafından « ciddi, çalışkan, samimi, konuksever ve dostluklarına güvenilir » olarak görülseler de, özellikle Tahran'daki Fars vatandaşları arasında olumsuz bir imaja sahiptirler; burada Türklere karşı farklılık, küçümseme, hor görme ve sürekli karşıtlık duyguları daha baskındır.¹⁵¹ Dolayısıyla, « biraz saf, yaban, kültürsüz ve yaşam incelikleri olmayan insanlar » olarak değerlendirirler. Belli bir eğitim almamış, Farsçayı iyi konuşamayan veya hiç konuşamayan Azerbaycan Türklerinin ellili yıllardan itibaren kırsal kesimden Tahran'a yoğun göçleri ve başkentin fakir mahallerinde guruplaşmaları bu olumsuz imajın oluşmasındaki en önemli nedenlerindendir. Tahran'daki Türklerin önemli bir bölümü zamanla belli bir sosyal düzeye ulaştıktan sonra (hatta bazıları Tahran'ın üst sınıfı arasına girmişlerdir), bu sosyal durumu Türklerden daha sonraları göçe başlayan Kürtler ve Afganistanlılar daha iyi temsil etmektedirler. Ancak, tarih içerisinde oluşan bu kötü imaj hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Tahran'daki günlük konuşmalardan bu olumsuz imajı kolayca sezmek mümkündür; *Torki* veya *Torke* diye ünlemleri bir şeyi anlamakta

150 HOURCADE B. (a), « Ethnie, nation et citoyenneté en Iran », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, DIGARD J. P. (ed.) CNRS, Paris, 1988, s. 172.

151 HOUMAYOUNPOUR P., a.g.e., s. 46.

güçlük çeken veya içinde bulunduğu durumu anlayamayan insanlar için söylenen bir hakaret olarak kullanılır. Buna paralel olarak kullanılan *hari* ! ünlemi « eşek » anlamına gelmekle birlikte Türkler için kullanılan küçültücü bir söz halini almıştır.

Bunun yanında, Azerbaycan Türkleri hakkında anlatılan çok sayıda fıkralardaki (Jok-e Torki) Azerbaycanlı tipler, Türkiye'deki Laz tiplerinden daha çok Fransa'daki Belçikalı tiplerine benzer. Tahranlı gençlerin (hatta Türk gençlerinin bile) eğlenmek, gülmek için anlattıkları bu fıkralardaki Azerbaycan Türkü «bön, enayi, şaşkın, aptal » durumundadır. Bu fıkraların Türk bölgesinin çok uzaklarındaki bölgelerde bile yaygın olarak anlatıldığı görülmektedir. Örneğin Şiraz'da, bir taksi şoförünün Azerbaycan Türkleri hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istediğimizde, olumsuz düşüncelerini söyledikten sonra, buna benzer bir fıkrayı anlatarak bizim gülmemizi bekliyor: «Kıbrıs savaşı sırasında, Rıza Şah yüz Türk göndermiş, onların yerine on eşek getirtmiş». De Planhol haklı olarak, Tahran'daki Azerbaycan Türkünün imajını XIX yüzyılda Madrid'deki Galili ve Paris'teki Auvergnalı imajlarına benzetiyor.¹⁵²

Günümüz İran'ında, bireylerinin modern toplum içinde erimekten başka seçenekleri olmadığı, etnik gurup ve aşiretlerin sosyal ve kültürel çevrelerinin hızlı bir dönüşümünün yaşandığı bir süreç yaşanmaktadır. Bu durumda, sorulması gereken soru şudur; yerleşik hayata geçen bir Türk, dil başta olmak üzere kültürel kimliğini korumak için gerekli araç ve alt yapıya sahip midir yoksa kaçınılmaz olarak baskın modern toplumla tam bir özdeşleşme mi söz konusu olacaktır? Diğer bir deyişle, yerleşik hayata geçen bir Türk, modern toplumda Türk olarak kalabilir mi yoksa bu toplumun baskın gurubunun kültürel değerlerini benimsemek zorunda mı kalır? Bu durumda, ortaya çıkan diğer önemli soru da, bu modern toplumun baskın kültürel unsurunun hangisi olduğudur: Farsça?

1.3. DİLLER İLİŞKİSİNİN SOSYO-KÜLTÜREL ÇERÇEVESİ

Coğrafi açıdan bakıldığında İran'ın etnik çeşitliliği kolayca algılanabilir. İlk bakışta, günümüz İran coğrafyasının etnik çizgilerle iki önemli birime bölünmüş olduğu göze çarpar. Bir tarafta Fars kökenli halkların yaşadığı kentlerin yoğunlaştığı « merkez bölgesi», diğer tarafta Fars olmayan etnik gurupların yaşadığı ve M. Bazin'in « etnik bölgeler » kavramıyla adlandırdığı « çevre bölgeler».¹⁵² Ancak bu iki ayrı coğrafi yapının birçok bölgesinde değişik etnik guruplar birbirlerine karışmış durumdadır. Ülke coğrafyası ve nüfusunun neredeyse yarısını teşkil eden Fars dilli sahayı oluşturan « merkez », hem büyüklüğü hem de kentselliğin ön planda olması nedeniyle bir « etnik bölge » olarak adlandırılamaz.¹⁵³ Etnik-dilsel bakımdan İran dillerinden Taleş, Gilak ve Tat lehçelerinin konuşulduğu Gilan ve Mazandaran eyaletlerini içine alan Kuzey bölgesi ile bu bölge arasında bir yakınlık söz konusudur. Ancak kentsel niteliği bakımından Kuzey bölgesinden farklılaşır.

Diğer büyük coğrafi yapı, Fars kökenli « merkezi » çevreleyen ve Fars olmayan halkların yaşadığı « etnik bölgelerden » oluşur. Bu yapının en önemli bölümünü, geleneksel olarak Azerbaycan olarak adlandırılan fakat günümüzde birçok idarî bölgeye (ostan) bölünmüş olan İran'ın Kuzey-batısındaki Türk dilli bölgeler oluşturur. İdarî merkezi Urumiye olan Batı Azerbaycan, Tebriz'in idarî merkezini oluşturduğu Doğu Azerbaycan ve Erdebil bölgelerini Azerbaycan Türk dili sahası olarak nitelemek mümkündür. Ancak İran Azerbaycan Türk dili sahası, adı geçen bu üç ayrı idarî bölge ile sınırlı değildir. Bu dil sahası, Zencan, Hamedan ve Gazvin'i de içine alacak biçimde, Batı'ya doğru Tahran'a kadar ve Gilan başta olmak üzere Kuzey'e doğru Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgeleri içine almaktadır. Diğer taraftan bu üç bölgede yalnızca Azerbaycan Türkleri yaşamamaktadır. Batı

152 BAZIN M. (b), « La région, cette inconnue...Réflexions sur l'identité régionale dans le monde turco-iranien », *Hommes et terres d'Islam, Mélanges offerts à Xavier de Planhol*, BALLAND D. (ed.), Tome II, IFRI, Téhéran, 2000, s. 350.

153 a.y., s. 350.

Azerbaycan idarî bölgesinin Güney ve Güney-batı kısmında, özellikle İran Kürtleri için imgesel bir önemi olan Mahabad kentini de içine alacak biçimde, Kürt nüfusu yoğundur. Ayrıca, Batı Azerbaycan'da Ermeni, Süryani kökenli halkların yanı sıra, Doğu Azerbaycan'da da İranî kökenden halklar dağınık olarak yaşamaktadır. Her şeye karşın, alan büyüklüğü, nüfus yoğunluğu ve özellikle bölge halkının tarih boyunca İran Devlet merkezine yaptığı katkılar nedeniyle, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bu bölge, Fars dilli bölge karşısında önemli bir denge unsuru oluşturur.¹⁵⁴ Büyük oranda Şii olan Azerbaycan Türk toplumunun, Kuzey'de Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları ve Batı'da Türkiye vatandaşları (özellikle Kars, Iğdır) ile lehçesel ve mezhepsel bağları bulunmaktadır.

Diğer taraftan, Bazin'in « aşiret etnik bölgeleri » diye adlandırdığı Kürt, Arap, Lor, Bahtiyari ve Balucların yaşadığı bölgeler, Güney-batıdan Güney-doğuya doğru uzanan bir yay gibi Merkezi kuşatır. Bu bölgelerin bazıları, Baluçistan-Sistan, Lorestan, Kordistan gibi, idarî birimlere (Ostan) denk düşer, bazıları ise düşmez. Coğrafyanın yanında, Sünni olan Kürt, Arap ve Baluclar, Merkeze göre bir de mezhepsel alanda farklılık gösterirler. Ayrıca sınır bölgelerinde yaşayan bu üç etnik gurubun, İran sınırlarının öbür yakasında yaşayan halklarla etnik bağları vardır.

Fars dilli merkezden önemli bir kültürel farklılıkla ayrılan diğer bölge, boy teşkilatı geleneği olan, Türk dilli ve Sünni Türkmenlerin yaşadığı Kuzey-doğu bölgesidir. Daha öncekilerde olduğu gibi, Türkmenler de, aynı kökenden gelen ve aynı dilin konuşulduğu Türkmenistan Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan bir sınır topluluğudur. Ancak, bir « Türkmen bozkırından » bahsedilebilse bile, bir « Türkmen bölgesinden » bahsetmek artık zor gibi görünüyor. Çünkü asırlardır süren göç ve uygulanan zorunlu yer değiştirme politikaları sonucu, bu bölgede yaşayan halklar önemli ölçüde karışmıştır. *Papoli-Yazdi*'ye göre, İran toplumunu oluşturan bütün etnik kökenden halklar (Arap, Kürt,

Baluç, Lor, Türk, Türkmen, Fars), bugün Horasan'ın kuzeyinde bulunmaktadır.¹⁵⁵

İran'da dağılmış diğer etnik ve aşiret guruplarının yaşadığı başka alanlar için (Şiraz'da Kaşkayiler ve Tahran'ın güneyinde Qom, Save, Erak şehirleri arasında yaşayan Halaçlar gibi) özgün bir bölgeden bahsetmek zordur. Örneğin, Türk dilli Kaşkayiler, Fars bölgesine geldiklerinde orada yaşayan halkları yok etmeden ya da onların göçüne neden olmadan, Fars ve diğer gurupların arasına yerleşmişlerdir. Dolayısıyla, bu bölgeler Fars coğrafyasının bir uzantısı olarak ele alınmaktadır.

Coğrafi bakımdan, İran Azerbaycan Türkçesi, her ne kadar bazı bölgelerde diğer dil sahalarıyla iç içe geçmiş durumda ise de, genel olarak kendine özgü bir dil sahasına sahiptir. Ayrıca bu dil sahası, aynı dili veya yakın bir dili konuşan ülkelerle sınırdaş durumdadır. Azerbaycan Türklerinin bu coğrafi konumunun, dillerinin konumu üzerinde olumlu bir etkisi olduğu düşünülebilir.

1.3.1. Dillerin demografik durumu

Dillerin konumunu etkileyen önemli unsurlardan bir diğeri de, bu dilleri konuşan halkların genel nüfustaki oranlarıdır. Diğer bir deyişle, bir dilin toplum-dilsel konumu o dili konuşan halkın nüfusunun sayısal konumuyla orantılıdır. Bu kuralın İran için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak konuşucu nüfusu çok az olduğu için veya diğer dillerle çok yakın bağları olan lehçeler söz konusu olduğu için, İran'da konuşulan dillerin birçoğu hakkında sayısal veriler bulunmamaktadır. Diğer taraftan, İran'da var olan bu verilere kolayca erişebilmek mümkün olmamaktadır. Bu çalışma çerçevesinde İran Millî İstatistik Merkezi nezdinde yapılan birçok girişim sonucu 1956 sayımlarının verilerine erişilebilmiştir. Ancak 1993 sayımlarının verilerine, bazı İranlı araştırmacıların aksine, ulaşılammıştır.¹⁵⁶ Buradan alınan bilgilere göre, 1996 sayımı da yerel diller hakkında

155 PAPOLI-YAZDI, M. H., *Le nomadisme dans le Nord du Khorâssân*, IFRI, Paris-Téhéran, 1991, s.

34.

156 AMANİ M., « Kârbord-e zabânâ-ye mahallî dar Îrân », *Nâme-ye Olum-e Ectimâ'î*, no :12, Tahran Üniversitesi, Tahran, 1998, ss. 33-50.

sorular içermekteydi. Ancak bir kaç kentte sayım yapıldıktan sonra, « önemli olmayan nedenler yüzünden » bu sorular sayımdan çıkarılmıştır.

Yerel dillerin demografik durumu konusunda ilk önemli kaynak, İran'ın en önemli dokuz yerel dilini göz önünde bulunduran 1956 sayımlarıdır.¹⁵⁷

T2. İran'da konuşulan yerel diller (1956)

Yerel diller	Konuşan nüfus	Yerel dillerde oran	Ulusal nüfusta oran
Azer. Türkçesi	3 910 000	42,2	20,6
Gilak	1 160 000	12,5	6,1
Lor	1 080 000	11,7	5,6
Kürtçe	1 060 000	11,4	5,5
Mâzandarâni	920 000	9,9	4,8
Baluçça	430 000	4,6	2,2
Arapça	380 000	4,1	2
Türkmençe	330 000	3,6	1,7
Ermenice ¹⁵⁸	115 000	1,2	0,6
Toplam	9 270 000	100	49
Diğer	9 685 000	-	51
Ulusal toplam	18 955 000	-	100

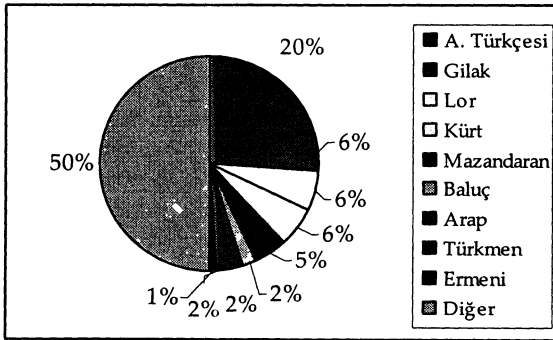
1959 yılında yayınlanan bu verilere göre, ülkenin toplam nüfusu 18 955 000 iken, yerel dilleri konuşan toplulukların sayısı 9 270 000 kişiyi bulmaktadır. Toplam nüfusun %51'ini oluşturan Fars dilli topluluk, hem tek olarak hem de bütün olarak ele alındıklarında diğer dil topluluklarına karşı bir çoğunluk oluşturmaktadır. Ancak, bu nüfus sayımında yer almayan dilleri konuşan nüfus ile Fars dilli nüfusu ayırt etmek mümkün değildir. Dolayısıyla, Fars dilli toplulukla birlikte geri kalan dillerin nüfusu da “diğer” başlığı altında yer almaktadır. Bu veri de göz önünde bulundurulduğunda yerel dillerin ülke nüfusundaki yerinin önemi daha açık olarak ortaya çıkmaktadır.

157 *Amâr dar Irân*, Edare-ye Amâr-e Irân, no :1, 1338/1959.

158 Müslüman olmayan topluluklar Ermenilerle birlikte gösterilmiştir.

1956 yılında 3 910 000 kişilik bir nüfusla, toplam nüfusun %21'ini oluşturan Azerbaycan Türkçesi, Farsçanın ardından en önemli ikinci dil olarak görünmektedir. Hepsı İran dilleri ailesinden olan *Gilak*, *Lor*, *Kürt* ve *Mâzandarâni* dillerini konuşan toplulukların nüfusları birbirlerine çok yakındır. Bununla birlikte, nüfusu 1 600 000 olan Gilak dilini konuşan topluluk, ülke nüfusunun %6,1'ini teşkil ederek, Lor dilini konuşanların önünde üçüncü sırada yer almaktadır. 1 080 000 kişilik bir nüfusa sahip olan Lorlar, ulusal nüfusun %5,6'sını oluşturmaktadır. Beşinci sırayı ise, 1 060 000 kişinin konuştuğu ve toplam nüfusun %5,5'ini oluşturan Kürtçe almaktadır. Hemen ardından, 9 200 000 nüfuslu Mazandarani dili gelmektedir ki bu dili konuşanların ülke nüfusundaki oranı %4,8 dolaylarındadır. Baluç, Arap ve Türkmen dillerini konuşan halkların nüfusları ise sırasıyla 430 000, 380 000 ve 330 000 olup ülke nüfusundaki oranları yine sırasıyla %2,2, %2 ve %1,7 olarak görünmektedir. Son olarak, Hristiyan azınlık dillerini (Ermenice ve Süryanice) 115 000 kişi konuşmaktadır ve bu ikisinin oranı %0,6'dır. Türk dillerini konuşan toplulukların nüfus bakımından toplumun önemli bir kesimini oluşturdukları açıkça görülmektedir.

G1. İran'da dillerin oranı (1956)

Türk dilleri, diğer azınlık dilleri içinde ayrıca değerlendirildiğinde, bu dillerin konumunun önemi çok daha açık olarak ortaya çıkmaktadır. Türkmenler ile Azerbaycan Türkleri, 4 240 000 kişilik bir nüfusla azınlık dillerini konuşan nüfusun %46'sını oluşturmaktadır. Ayrıca, Türkmen Türkleri ve Azerbaycan Türkleri dışında kalan Türk dilli toplulukların nüfusu hakkında herhangi bir

bilgi yoktur. İran'da birçok değişkesi bulunan Türk dilini konuşan toplulukları betimlemek için genel olarak « Türk » kelimesi kullanılır. Ancak, aralarında var olan dilsel, etnik, sosyolojik ve coğrafi farklılıklar göz önünde bulundurularak Türk diye adlandırılan bu topluluklar, bazen farklı guruplar olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla, bu sayımda, Halaç, Horasan Türkleri, Kerman Afşarları, Qaşkayı ve Kacar Türkleri gibi gurupların Azerbaycan Türkçesi veya Türkmen Türkçesi nüfusuna dâhil edilip edilmediği bilinmemektedir.

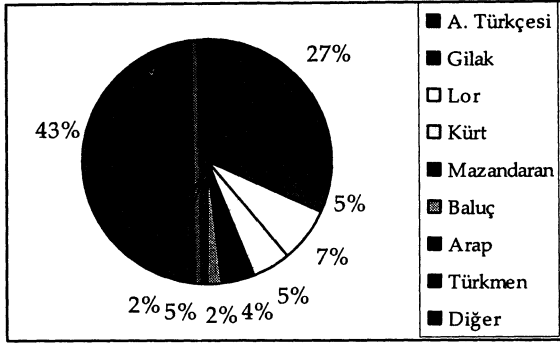
İran'daki dillerin nüfusuyla ilgili ikinci bir kaynak, 1993 nüfus sayımıdır. Bu sayımda, konuşulan yerel dillerin yanı sıra, Farsça konuşabilme yetisi de araştırılmıştır. Ancak bu sayım yalnızca sekiz yerel dili ele almakta, « diğer » başlığı altında da Farsça ile birlikte göz önünde bulundurulmayan bütün diğer dilleri kapsamaktadır.

T3 Yerel dillerin nüfusu (1993)

Yerel diller	Nüfus	Yerel diller içindeki oran (%)	Toplam nüfusta oranı (%)
Az. Türkçesi	15 516 000	48	27
Gilak	2 608 000	8	5
Lor	3 912 000	12	7
Kürtçe	3 162 000	10	5
Mazandarani	2 184 000	7	4
Baluç	1 108 000	3	2
Arapça	2 998 000	9	5
Türkmençe	1 108 000	3	2
Yerel diller	32 596 000	100	57
Diğer	24 929 000		43
Ülke nüfusu	57 525 000	-	100

1993 yılında İran nüfusu 57 525 000 iken, yerel dilleri konuşan halkların nüfusunun 32 596 000, Farsça konuşan halkın nüfusunun ise 24 929 000 kişi olduğu görülür. %43'lük bir oranla Farsça konuşan nüfus, ayrı-ayrı ele alındığında her bir yerel dili konuşan nüfusa karşı çoğunluk konumunu devam ettirmektedir. Ancak toplam nüfusun %57'sini oluşturan yerel diller nüfusu karşısında bu konumunu yitirmiştir.

G2. 1993'te konuşulan dillerin oranı

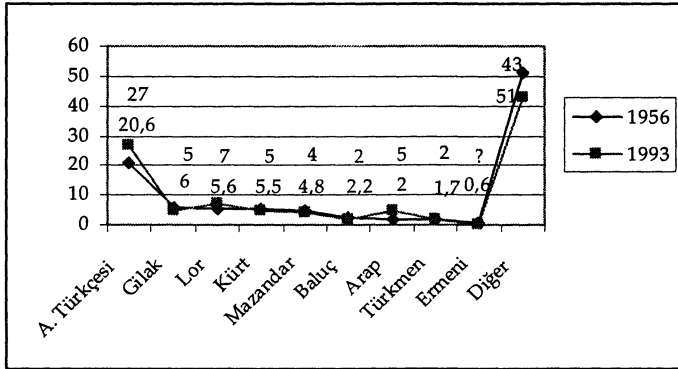

1956 yılında bu iki topluluk arasındaki oran 51/49 olduğuna göre, yerel dilleri konuşan nüfusun Farsçaya göre %8 daha fazla büyüdüğü görülmektedir. Diğer bir deyişle, 1965 ve 1993 yılları arasında İran toplumunun genel nüfus artışı %3,04 oranında, yerel dilleri konuşan toplumun nüfus artışı ise %3,45 olarak gerçekleşmiştir. Bu büyüme bütün yerel diller için aynı oranda gerçekleşmemiştir. Arapça konuşan nüfus, 1993 yılında ilginç bir biçimde 2 184 000 kişiye ulaşarak, toplam nüfusun %5'ini oluşturmuş ve yedinci sıradan dördüncü sıraya yükselmiştir. Aynı şekilde, Azerbaycan Türk nüfusunun önemli bir ölçüde artarak 15 516 000 kişiye ulaştığı görülmektedir. Böylece, ülke nüfusundaki %27'lik oranı ile Farsçadan sonra en fazla konuşulan ikinci dil konumunu korumuştur. Türkmen nüfusunun ülke nüfusundaki oranının %0,3 artmasına rağmen, bu iki Türk dilini konuşan nüfusun yerel dil topluluklarındaki oranı %51'e yükselmiştir.

Nüfusları 3 912 000 kişiye ulaşan Lorların artışı da küçümsenemeyecek kadar önemlidir. Bu artış onları %7'lik bir oranla toplam nüfus içinde, Gilakların önünde, üçüncü sıraya yükseltmiştir. Gilak dilli nüfusun önüne geçen bir diğer topluluk da Kürtlerdir. 1956 yılında 1 060 000 kişilik nüfusla dördüncü sırada yer alan Kürt dilli nüfus, 1993 yılında ülke nüfusundaki payının %5,5'ten %5'e düşmesine karşın, 3 162 000'e ulaşmıştır. Oysa 1956 yılında 1 448 000 olan Gilak nüfusu 1993'te 2 608 000'e yükselerek ülke nüfusundaki oranı %6,1'den %5'e düşmüştür. Nüfus konumunda bir düşüş gözlenen diğer bir dil de, %0,8'lik bir gerilemeyle, Mazandarani dilidir. Nüfuslarının 920

000'den 2 184 000'e yükselmesine karşın, beşinci sıradan altıncı sıraya gerilemişlerdir. Baluç dili ülke nüfustaki oranını belli bir ölçüde koruyabilmiş (%2,2'den %2'ye gerilemiştir), ancak bu onun nüfus sıralamasındaki konumunu korumasını sağlamamıştır. Nitekim 1993'te Türkmençe ile yedinci sırayı paylaştığı görülmektedir.

G3. Dillerin demografik gelişimi (1956-1993)

1.3.1.1. Yerel dil topluluklarında doğurganlık

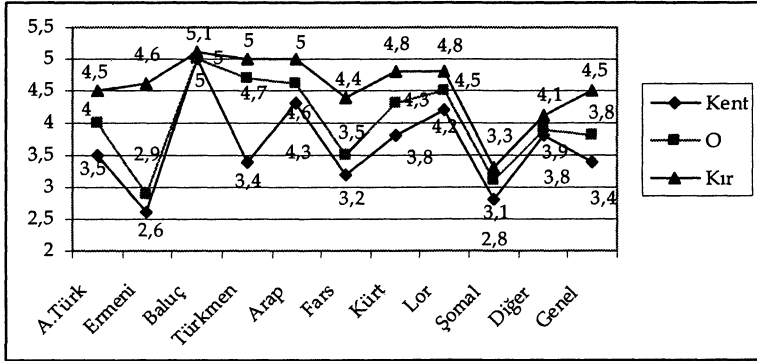
Yerel dil topluluklarının genel nüfusunun Fars dilli nüfusa göre daha fazla artması, doğurganlık düzeyi ile ilişkili olabilir. Gerçekten de, 1991 yılında, bütün dillerin temsil edildiği 49 558 anneden oluşan bir deney gurubuyla yapılmış olan anketin sonuçlarına göre, Ermeni (2,9) ve Şomali (Mazandarani-Gilaki) (3,1) halklarından sonra en düşük doğurganlık düzeyi, Fars dilli toplulukta görülmektedir (3,5).¹⁵⁹ Buna karşın, bu iki topluluk dışında kalan tüm yerel dil topluluklarının doğurganlık düzeyi, 3,8 düzeyinde olan ulusal ortalamanın üzerindedir. En yüksek doğurganlık, Baluç (5), Türkmen (4,7) ve Arap (4,7) topluluklarına aittir. Ülke ortalamasının üzerinde olan diğer topluluklar, Lorlar (4,5) ve Kürtlerdir (4,3). Ülke ortalamasına en yakın doğurganlık ise, 4 kişiyle, nüfusu en fazla artan topluluk olan Azerbaycan Türklerindedir.

T4. Yerel dil topluluklarında doğurganlık

Ana dili	Ortalama	Kentsel alan	Kırsal alan
A. Türk	4.0	3.5	4.5
Ermeni	2.9	2.6	4.6
Baluç	5.0	5.0	5.1
Türkmen	4.7	3.4	5.0
Arap	4.6	4.3	5.0
Fars	3.5	3.2	4.4
Kürt	4.3	3.8	4.8
Lor	4.5	4.2	4.8
Şomali	3.1	2.8	3.3
Diğer	3.9	3.8	4.1
Ülke ortalaması	3.8	3.4	4.5

Yerel dil topluluklarının nüfusunun Fars dilli nüfusa göre daha fazla artmasını doğurganlık oranlarındaki farkla açıklamak mümkün gözüküyor. Çünkü doğurganlığın en yüksek olduğu topluluklar ile nüfusu en fazla artan topluluklar arasında kesin bir ilişki bulunmamaktadır. Örneğin, doğurganlık düzeyi en yüksek olan Baluçların, ülke nüfusundaki oranları bakımından konum kaybettikleri görülmektedir. Bu bakımdan, doğurganlığı etnik temelden daha çok kentleşmeyle ilişkilendirmek daha doğru olacaktır. Gerçekten de, Baluç, Arap ve Lorlar dışında, kentsel alandaki doğurganlığın genel ülke ortalamasının altında ve kırsal alandaki doğurganlığın ise, Şomali dışında, ülke ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Kentsel alandaki doğurganlıkla (3,4) kırsal alandaki doğurganlık (4,5) arasında 1,1 düzeyinde bir fark söz konusudur. Fars toplumu ile Türk toplumunun karşılaştırılması bu gerçeği daha iyi göstermektedir. Genelde, Azerbaycan Türkleri (4) ile Fars toplumunun doğurganlık düzeyleri arasında 0,5 düzeyinde bir fark vardır. Oysa bu fark, kentsel alanda 0,3 kırsal alanda ise 0,1 olarak gerçekleşmektedir. Buna karşın, doğurganlığın yüksek olduğu kırsal alanların, Fars olmayan toplulukların yaşadığı coğrafyayla örtüştüğü gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

G4. Ana dile göre doğurganlık

Dolayısıyla, bu iki sayımda ortaya çıkan nüfus farkını sadece doğurganlıkla açıklamak mümkün görünmüyor. Bu farkın büyük bir oranda, « yerel dil konuşucusu » kavramının tanımından kaynaklandığı sanılmaktadır. 1956 sayımında bu kavram şöyle tanımlanır:

« Her hangi bir kişi, aile ortamında olduğu kadar iş ortamındaki günlük konuşmasında da yerel dilden %80'nin üzerinde yararlanıyorsa, bu kişi o dilin konuşucusudur. Örneğin, hem Farsçayı hem Türkçeyi çok iyi bilen bir Tebrizlinin iş yerindeki günlük konuşması %20'den az Farsça içeriyorsa, bu kişi « Azerbaycan Türkçesi konuşucusu », bunun üzerinde bir oranda ise « Farsça konuşucusu » olarak değerlendirilmiştir ». ¹⁶⁰

Burada, bu dili konuşabilen veya konuşan değil, sadece baskın bir biçimde kullanan kişiler « Azerbaycan Türkçesi konuşucusu » olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, bu tanımda, yerel dile mensup topluluğun önemli bir bölümünü eleyerek, özellikle « iki değişikli dil kullanımına eğilimli olanları » Fars dilli topluluğa mal eden bir yaklaşım söz konusudur. Oysa iki dilli topluluğu dil topluluklarından sadece birine mensupmuş gibi göstermek doğru bir yaklaşım değildir. Özellikle iki değişikli ilişki ortamlarındaki iki dilli topluluğun baskın dil yönünde bir dil değiştirme eğiliminde olduğu doğrudur. Ancak bu aşamada, onların Azerbaycan Türkçesini tamamen terk ettiklerini

söylemek yanlış olur. « Farsça konuşmak », « artık ana dilini konuşmamak » anlamına gelmez.

Dolayısıyla, bu iki veri arasındaki fark, daha çok birinci sayımdaki “konuşucu” tanımından kaynaklanmaktadır. Zaten İran koşullarında yerel dil topluluğunun nüfusunun Fars dilli nüfusa göre daha hızlı artma olasılığı yoktur. Zira daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi, bu dillerin Farsça ile ilişkilerinin gerçekleştiği sosyal ve siyasal koşullar, Farsçanın konumunu daha baskın bir hale getirmektedir. Diğer taraftan, aşağıda ayrıntıları görüleceği gibi, yerel dillerin yaşam ve canlılık bulduğu geleneksel coğrafi, sosyal ve kültürel alanlar her geçen gün biraz daha değişerek Farsçanın daha fazla yaygınlaşmasını dayatmaktadır.

1.3.2. Diller ilişkisinin sosyal çerçevesi

İran toplumunun en önemli özelliklerinden biri, aşiret yapısı, göçebelik ve kırsallığın XX. yüzyılın ortalarına kadar güçlü bir şekilde devam etmiş olmasıdır. Çoğu zaman bu yapılar, dil temelinde oluşmuş etnik guruplarla örtüşmektedir. Daha çok kırsal alanda konumlanan aşiret ve göçebe geleneğine dayalı bu sosyal yapı, yerel kültür ve dolayısıyla etnik dillerin korunması bakımından elverişli bir ortam sağlamaktaydı. Ancak bir taraftan etnik ve yerel dillerin yaygın olarak görüldüğü toplulukların yerleşik hayata geçirilmesi, diğer taraftan hızlı kentleşme süreci, yerel dillerin konumunu etkilemiştir.

1.3.2.1. Göçebelik ve boy geleneğinin sonu

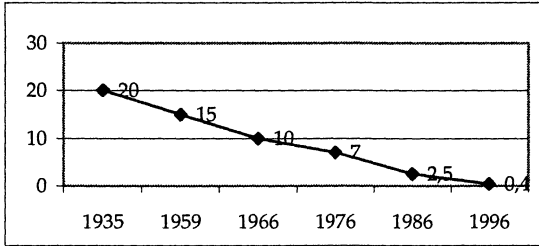
Gerçekten, etnik gurupların kültürel değerlerinin korunmasında önemli bir rol oynayan aşiretlerin birçok üyesi, XX. yüzyıl boyunca kentlere göç etmek ve kentli yığınların arasında yok olmak zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılda, aşiret topluluklarının 7,5 milyon olan ülke nüfusundaki oranı %30’a yakındır. XX. yüzyılın başında 4 milyona varan sayıları ve %32’lik oranları ile bunların hiç bir azalmaya maruz kalmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak, XX. yüzyılın başlarından itibaren nüfuslarının azalmaya başladığı ve daha sonraki yıllarda bu azalmanın aşamalı olarak sürdüğü görülmektedir.

T5. Kentli, kırsal ve göçebe toplum (1996)

Cinsiyet	Toplam	Kentli	Kırsal	Göçebe
Toplam	60 055 488	36 817 789	23 026 293	211 406
Erkek	30 515 159	18 805 023	11 604 972	105 144
Kadın	29 540 329	18 012 766	11 421 321	106 242

Göçebe toplumu, 1935 yılında ülke nüfusunun %20'sini teşkil etmektedir. Ancak bu oran 1959'da %15'e, 1966'da %10'na düşmüştür. 1976 yılında %7'ye düşen bu oran, Pehlevi rejiminin bu politikasının ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. İslam Cumhuriyetinin göçebe toplumuna karşı uyguladığı politika Pehlevi döneminde uygulanan politikadan farklı değildir. 1986 yılında göçebelerin nüfusu 1 152 999 kişiye düşerek, ülke nüfusundeki payı %2,5'e gerilemiştir.¹⁶¹ On yıl sonra, göçebe toplumun nüfusu 211 406 kişiye kadar düşmüştür. Buna göre göçebe toplumu ülke nüfusunun sadece %0,4 ünü oluşturur.¹⁶²

G5. Göçebe toplumunun erimesi (1935-1996)

1.3.2.1.1. Türk boylarının sonuna doğru

Türk boylarının nüfuslarının önemini değerlendirebilmek için bu konudaki varsayımsal rakamlara ulaşmak mümkündür. Ancak, diğer Türklerden coğrafi bakımdan ayrı konumda olan ve nüfusları önemli düzeyde olan büyük boyların dışında kalan boyları birbirlerinden ayırt etmek ve onlar hakkında daha geniş bilgiler edinmek her geçen gün daha da zorlaşmaktadır. 1998 yılında, nüfusları 10 470 000 olan

161 AHMADI H., a.g.e., ss. 54-55.

162 Sar Şomâri 'Onumi Nofus va Maskan-1375, Natâyet-e Taqsi, Comhuri-ye Eslâmi-ye Irân, Sâzmân-e barnâme va budce, Markaz-e Âmâr-e Irân, s. 17.

Azerbaycan Türklerinin ardından en önemli Türk gurupları Türkmenler (970 000), Kaşkayiler (790 000), Afşarlar (700 000) ve Şahseverler (370 000) olarak görülmektedir. Geri kalan Türklerin nüfusları, ya tek bir gurup altında adları belirtilerek (Bıçakçı, Bayat, Kaçar (450 000) gibi) ya da hiç bir ad vermeksizin « diğeri » ifadesi altında verilmektedir. Oysa bu son gurubun nüfusu bile 570 000 rakamını bulmaktadır.¹⁶³

T6. Türklerin nüfusu (1998)

Türkler	14 320 000
Afşar	700 000
Azerbaycan Türkü	10 470 000
Kaşkayi	790 000
Şahsever	370 000
Bıçakçı, Bayat, Kaçar	450 000
Türkmen	970 000
Diğeri	570 000
İran'ın toplam nüfusu	67 620 000

Ancak İran'daki boy teşkilatlarının uzun vadeli bir çözülme sürecinin sonuna gelinmekte olduğu kesindir. 1924 yılında, Fars kökenli bir asker olan *Reza Han*'ın İngilizlerin desteğiyle yaptığı ihtilal, Türk boylarının hâkimiyetinin sonu olarak tanımlanabilir. Bu tarihten sonra, merkeziyetçi niteliği ön planda olan yönetim artık Farısların eline geçmiştir. Böylece, özellikle « Toprak Reformu » ve « Beyaz Devrim » çerçevesinde gerçekleştirilen reformlar, genelde İran toplumunun bütünleşmesini sağlamaya yönelik olsa da, aynı zamanda boy teşkilatlarının silahlandırılması ve onların ortadan kaldırılmasını da amaçlamıştır. İslam Cumhuriyeti tarafından devam ettirilen bu politikalar sonucunda, asırlardır Reisleri (Han) tarafından merkezi yönetime tam olarak bağımlı olmadan yönetilen ve kendine özgü farklılıkları koruyabilen bu boylar, askerî, ekonomik ve siyasal güçlerini yitirmekle birlikte, nüfus olarak da önemli kayıplara uğramışlardır. Bu boylardan bazıları varlıklarını günümüze kadar taşımışlardır, ancak bazılarının sadece isimleri ve hatıraları kalmıştır. En önemli Türk

göçebe boylarının nüfusları hakkındaki veriler, bu olayın ne kadar önemli boyutlarda olduğunu gösterir niteliktedir.

T7. Türk göçebe boyları (1987)

Boy	Aile sayısı	Nüfus
Kaşkayi	16 891	112 430
Şahseven	5 897	47 248
Hamse	4 768	31 715
Karadağlı	4 676	31 350
Afşar	2 074	12 121
Toplam	29 630	203 149

İran'ın en önemli göçebe toplumu olarak tanınmalarına karşın, 1987 yılında hâlâ göçebe olarak yaşayan Kaşkayilerin oranının sadece %14 (112 430) olduğu görülmektedir. 1998 yılında sayıları 700 000 olan Afşarların göçebe olanlarının oranı 1987 verilerine göre %1,7'dir (12 121). Göçebe boylarından bir diğeri olan Şahsevenlerin nüfusu, 1998 yılında 370 000 olarak verilmişken, bunların %13 oranında bir kısmının (47 248) Araz vadisi ile Meşkin dağları arasındaki bir bölgede göçebe geleneklerini sürdürdüklerine tanık olunmaktadır. Yerleşik hayata geçiş o kadar önemli boyutlardadır ki, 1987 verilerine göre genelde İran Türklerinin yalnızca %2'sinin göçebe olarak kaldıkları görülmüyor.¹⁶⁴

1.3.2.2. Kentleşme süreci

Geleneksel olarak, İran'ın kentsel alanı Fars dilli toplumun yaşadığı sahayla, kırsal alan ise Fars olmayan toplulukların yaşadığı coğrafyayla kesişmektedir. Ne var ki, kırsal kesimin yaşadığı « etnik karakterin bekçisi » olan bu alan, XX. yüzyılın başından beri aşamalı olarak değişmektedir.¹⁶⁵

164 Sarşomâri-e ectimâ'i-eqtesâdi-e aşâyer-e kuçande, Tahran, 1366 (1987).

165 HOURCADE B. (b), *Atlas d'Iran*, Reclus - La documentâtion française, Paris, 1998, s. 163.

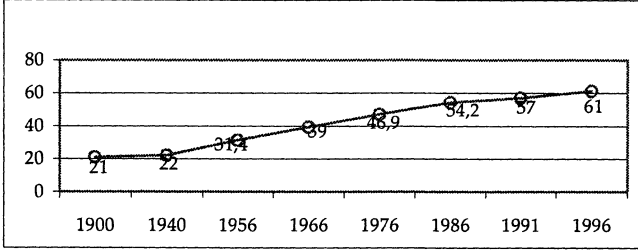
T8. Kentleşme (1900-1996)

Yıl	Toplam (M)	Kentli toplum %	Yıllık artış oranı			Yıllık fark (Bin)
			Kentli %	Kırsal %	Toplam %	
1900	9.8	21.0	0.7	0.7	0.7	80
1940	14.6	22.0	1.1	1.0	1.0	120
1956	18.9	31.4	3.9	0.8	1.6	160
1966	25.8	39.0	5.4	2.0	3.2	690
1976	33.7	46.9	4.6	1.3	2.7	790
1986	49.5	54.2	5.5	2.5	3.1	1 620
1991	55.8	57.0	3.3	1.1	2.4	1 140
1996	60.1	61.0	3.2	0.3	2.0	550

1900 ile 1940 arasında, kırsal toplum, ülke nüfusunun %78-79'unu oluşturmakta ve %0,7 ile %1 arasında olan büyüme oranı kentsel nüfusunki ile eşit seviyede gerçekleşmektedir. Ancak 1940'lı yıllardan itibaren, kentli nüfus hızlı bir büyüme yakalayarak yıllık %3,9'luk bir büyümeyle 1956'da ülke nüfusunun %31'i teşkil eder hale gelmiştir. Oysa kırsal nüfusun bu dönemde büyümesi sadece %0,8 oranında olmuştur. Kentli nüfus, sonraki yıllarda yıllık büyümesini %5,4'lık bir oranla devam ettirerek on yıl sonra ülke nüfusunun %39'unu oluşturmuştur. Aynı yıllarda kırsal nüfusun büyümesi yıllık %2 olarak gerçekleşmiştir. Bu kentsel büyüme, Pehlevi rejiminin 1962-1971 yılları arasında uygulamaya koyduğu ve kırsal kesimin sosyopolitik yapısını alt-üst eden « toprak reformunun » bir sonucudur. Bununla birlikte, kentli nüfusun %4,6'lık bir yıllık büyüme hızına karşın, İslam Devriminin arifesinde İran hâlâ kırsal bir ülke olma özelliğini korumuştur. 1976'da ülke nüfusun %53'ü hâlâ kırsaldır. Kentli nüfus, bu hızlı büyümesine İslam Cumhuriyeti döneminde de devam etmiş ve hatta ilk yıllarda İran tarihinin en önemli büyümesini gerçekleştirmiştir. 1976-1986 yılları arasında büyüme kırsal kesimde %2,5, kentli kesimde ise %5,5 düzeyinde olmuş ve bu ikisi arasında %3 gibi bir fark oluşmuştur. Böylece, İslam Cumhuriyetinin ilk yıllarından itibaren kentli nüfusu kırsal nüfusunu geçmiştir. Daha sonraki yıllarda %3,2 olan kentli nüfus artışı, İslam Cumhuriyetinin kentli niteliğini ön plana çıkarmaktadır. Böylece, 1996 yılında yapılan sayımlarda kentli

nüfus ülkenin %61'ini oluştururken kırsal nüfus %40 seviyesinin altlarına inmiştir.¹⁶⁶

G6. Kentleşme (1900-1996)

1.3.2.3. Batıdan Doğuya, kırdan kente göç

Kırsal alanda yaşayan toplumun büyük kentlere göçü kentleşmeyi sürekli besleyen bir faktördür. 1979 yılından beri, Afganistan'da yaşanan savaşlar nedeniyle iki milyondan fazla Afgan'ın göçü bir kenara konulursa, İran'daki iç göçün Batı bölgelerinden İran'ın merkezi ve Doğu kentlerine doğru gerçekleştiği görülür. Geçen yüzyıllarda başlayan İran'daki iç göç olgusunun temelinde, politik ve stratejik nedenlerle devletin düzenlemesi ve zorlaması yatmaktadır. İran topraklarında en fazla yayılan topluluklara bakıldığı zaman, bu zorunlu göçe en fazla maruz kalan halkların başında Türkler ve Kürlerin geldiği anlaşılar. Ayrıca, İran'da yaşayan Kürtlerin nüfusu, Kürdistan olarak adlandırılan topraklardaki Kürt nüfusunun iki buçuk katıdır. En önemli Kürt göçü, XVI. yüzyılda doğu sınırlarını Türklere karşı güçlendirmek için binlerce Kürt'ü Horasan'ın kuzeyine göçüren Şah Abbas zamanında gerçekleşmiştir.¹⁶⁷

İç göç olgusunun diğer bir boyutu, XIX. yüzyılda başlayıp hâlâ süren özellikle Batı bölgelerindeki kırsal toplumun sosyal ve ekonomik koşullarının alt-üst olması ile ilgilidir. Göç dalgasına göz atınca, en önemli hareketin üç nokta etrafında gerçekleştiği görülür: Tebriz, Ahvaz ve Tahran. Bu göç hareketinde, en önemli yeri, Kürtlerin önünde, Azerbaycan Türkleri tutar. Bölgelerarası göçmenlerin %31'i

¹⁶⁶ a.y., s. 34.

¹⁶⁷ a.y., s. 24.

Doğu Azerbaycan çıkışlıdır. Ayrıca, Tahran istikametindeki göç dalgasının en önemlisinin Tebriz çıkışlı olduğu görülüyor.¹⁶⁸ Bu göç olayı, tarihte bir başkent ve uluslararası ticaretin en işlek merkezlerinden biri olan Tebriz'in, Türklerin siyasal konumlarındaki kötüleşmeyle birlikte çekiciliğini yitirmesi ile açıklanabilir. Tahran'ın Ankara'dan sonra en kalabalık Türk nüfuslu başkent olmasını ise, hatta Azerbaycan Cumhuriyeti başkentinden bile, uzun zamandır süren bu göç dalgası açıklar.

Son olarak, 1980-1988 yılları arasındaki Irak-İran savaşı kaynaklı, konjonktürel nitelikli bir göç dalgasını daha belirtmekte yarar vardır. Bu savaş süresince, Irak işgalinden kaçan Abadan, Horramşehr ve Ahvaz sakinleri merkez bölgesindeki şehirlere (Şiraz, Arak, İsfahan) göç etmek zorunda kalmışlardır. Savaşın Huzistan bölgesindeki şehirleri yıkıma uğratması nedeniyle, göç dalgası iç kısımdaki şehirlere doğru hatta savaş sonrasında bile sürmüştür.¹⁶⁹

Bu göçlerin sonucu olarak, yerel dilleri konuşan toplulukların önemli bir bölümünün bağlı bulundukları yerel bölgelerin dışında yaşadıkları görülmektedir. Sayıları 28 490 000 olan bu nüfusun %28'i kendi topraklarının dışında yaşamaktadır. Kürtler bu göç olgusundan en fazla etkilenen topluluk olmuştur. 3 911 000 Kürt'ün %60'ı, Kürdistan olarak bilinen bölgenin dışında yaşamaktadır. Kürtlerden hemen sonra Azerbaycan Türkleri gelir. Bunların ise %44'ü çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu dört ayrı bölgenin dışında yaşamaktadır. Gerçekten de, 15 516 000 Azerbaycan Türkünün 8 737 000 kişisi bu topraklarda, 6 779 000 kişisi ise bu toprakların dışında kalmaktadır. Kendi toprakları dışında yaşayan diğer bir topluluk Lorlardır. Lorların nüfusu 3 911 000 iken, Loristan, Koguliye, Boyer Ahmad, Çaharmahal ve Bahtiyari bölgelerinin toplam nüfusu 2 829 000 kadardır. Demek ki, Lorların 1 082 000 kişisi, yani %28'i, bu coğrafyanın dışında yaşamaktadır.

Buna karşın, Baluç, Gilak ve Mazandarani bölgeleri, diğer etnik guruplara ev sahipliği yapan coğrafya olarak ön plana çıkmaktadır. Mazandarani bölgesi en fazla yabancı topluluk barındıran bölgedir.

168 a.y., s. 48

169 a.y., s. 18

Nüfusu 3 908 000 olan bu bölge, Mazandarani olmayan 1 790 000 kişiyi barındırmaktadır. Diğer bir deyişle, bu bölgede yaşayan halkın %46'sı Mazandarani dilinden başka bir dil konuşmaktadır. Sistan-Baluçistan, Mazandarani bölgesindeki kadar olmasa da, yabancı topluluk barındıran bölgelerden biridir. Baluç dilini konuşan nüfus 1 108 000 olmasına karşın, bu bölgenin nüfusu 1 499 000'dur. Yani, 391 000 kişi başka etnik guruba mensuptur. Son olarak, nüfusu 2 771 000 olan Gilan bölgesi, Gilak olmayan 163 000 İranlıya ev sahipliği yapmaktadır.¹⁷⁰

T9. Yerel dil bölgeleri ve yerel dillerin nüfusu

Bölge	Baskın dil	Bölge nüfusu (1993)	Dil nüfusu	Fark
D.Azerbay.	Türkçe	8 737 000	15 516 000	6 779 000
Erdebil				
Zencan				
B. Azerbay.	Türkçe-Kürtçe			
Sistan-Baluçistan	Baluçça	1 499 000	1 108 000	- 391 000
Kordestan	Kürtçe	1 271 000	3 162 000	1 891 000
Loristan	Lorca	2 829 000	3 911 000	1 082 000
Koguluye Boyerahma				
Çaharmahal-Bahtiyari				
Gilan	Gilakça	2 771 000	2 608 000	-163 000
Mazandaran	Mazandaran	3 908 000	2 184 000	-1 790 000
Toplam		20 515 000	28 490 000	7 975 000

Kökü çok eskilere dayanan bir dinamik çerçevesinde Batı'dan Doğu'ya doğru gerçekleşen bu göç, özellikle Tahran ve büyük kentlerin çevre mahallelerinde olmak üzere, İran'ın merkez kentlerindeki etnik-dilsel yapıyı karmaşık bir hale sokmaktadır. Örneğin Tahran nüfusunun %45'inin bu kent dışında doğan insanlardan oluştuğu bilinmektedir. Tahran'a başka kentlerden gelen göçmen topluluğun %31'ini oluşturan Türklerin bu kentin nüfusunda en önemli bir yeri

vardır. Tahran nüfusunun %18'inin doğum yeri Doğu Azerbaycan bölgesidir. Diğer taraftan, Tahran nüfusunun %8'ini Hamedan doğumlu, %3'ünü Zenjan doğumlu ve %2'sini ise Batı Azerbaycan doğumlu insanlar oluşturmaktadır. Türk dilli bölgelerin hemen ardından, Tahran nüfusuna katkı yapan en önemli bölge, %21'lik bir oranla Merkezi bölgesidir.¹⁷¹

Ele alınan bu boyutlar, İran toplumunun her gün biraz daha fazla kentlileştiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu kentlileşme, *Hourcade*'in gözlemiyle, kırsal kesimin marjinalleşmesi veya kırsalın kentler tarafından talan edilmesi olarak değil, daha çok bu iki ayrı kesimin iç içe geçmesi sonucunda "kentlin" ve "kentlinin" baskın unsur olarak kendini dayatması olarak ortaya çıkmaktadır. Yine *Hourcade*'a göre, İslam Devrimi herhangi bir etnik gurubun değil, kentli toplumun eseridir. İslam Cumhuriyeti, bu defa belirli bir etnik gurubun kültürüne değil, giyimi, geleneği, dili, kültürü ve kimliğiyle yeni bir "etnik kimlik" oluşturan bu kentli toplumun kültürüne dayalı "ulus-devlet" oluşumunun sonuca ulaşmasını sadece hızlandırmıştır. Öyle ise kentlileşme sürecini "Farslaşma" süreci olarak genellemek yanlış olur mu? Bu soru, *Hourcade* ile "kent etnik gurupların mezarı mı yoksa yeni bir etnik gurubun, yani "kentli etnik gurubun", beşiği midir" olarak da sorulabilir.¹⁷² *Hourcade*'in ustaca sorulmuş olan bu sorusunun yanıtı ne olursa olsun, özellikle sosyal ve kültürel alanlardaki kökten değişimler de göz önünde bulundurduğunda, sürecin yerel dilleri konuşan etnik gurup bireylerinin Fars dilini konuşan kentli vatandaşlar olma doğrultusunda işlediği görülmektedir.

1.3.3. Diller ilişkisinin kültürel çerçevesi

Kentleşme yalnızca yaşam tarzının değişmesi değil aynı zamanda kentin sosyal ve kültürel ölçülerinin benimsenmesi de demektir. İran'ın kentli sosyal ve kültürel normlarının Farslarinki ile örtüştüğü ve siyasal iktidarın bu normları yaymaya yönelik politikalar yürüttüğü konusuna daha önceki bölümlerde değinilmiştir. Yürütülen politikalar toplumun sosyal ve kültürel seviyesini yükseltmeyi hedeflemekle birlikte, aynı

171 HOURCADE B. (b), a.g.e., ss. 169-170

172 a. y., s. 161.

zamanda ulusal bütünlüğün tek bir kültürel model çerçevesinde sağlanmasını da amaçlamaktadır. Okur-yazar ve okullaşma seviyesini iyileştirmek için harcanan çabalar aynı zamanda bu hedefe hizmet etmektedir. Bu çerçevede Farsçanın yayılması, XX. yüzyılın başından beri en önemli projelerin başında gelir:

« Ulusal birliği sağlamak için, Farsçanın ülkenin bütün topraklarına yayılması, [bunun için de] ilkokullar inşa ederek zorunlu ve parasız öğretimin kurulması gerekir». ¹⁷³

Bu söylemin 1920'li yıllarda dile getirilmesinden beri, hem ulusal çapta hem de yerel dil bölgelerinde okur-yazar ve okullaşma düzeyinin iyileştirilmesinde İran çok önemli yol kat etmiştir.

1.3.3.1. Okur-yazarlık ve okullaşma

1956 yılında İranlıların yalnızca %15'i okur-yazardır. Ancak bu oran otuz yıl sonra dörde katlanarak %62'ye ulaşmıştır. 1991'de %74'e ulaşan bu oran 1996'da %80'e kadar yükselmiştir. İran toplumunun okur-yazarlık oranı kırk yıl gibi bir süre içerisinde beşe katlanmıştır. Ancak, 1996 verilerinde görüldüğü gibi, okur-yazarlık durumu toplumun bütün kesimlerinde genelleşmemiştir. ¹⁷⁴

T10. 6 yaş üstü toplumun okur-yazarlık düzeyi (1996)

Yaş	Toplam	Yerleşik toplum				Göçebe toplum	
		Kent		Kır		E	K
		E	K	E	K		
6+	79,51	89,56	81,70	76,74	62,41	46,72	29,27
6-10	93,09	96,07	95,34	92,56	86,76	68,35	52,80
11-14	96,32	98,49	98,01	96,08	90,92	71,73	52,50
15-24	92,86	97,30	95,64	92,71	82,81	59,70	35,64
25-64	67,73	85,47	70,74	61,11	34,68	24,97	6,24
65+	20,74	41,93	16,55	15,08	1,73	5,95	0,21

Okur-yazarlık düzeyinin kentlerde %86 oranında olduğu görülmektedir. Ancak bu oran kırsal kesimde %70'e, göçebeler arasında ise %38'e düşmektedir. Erkek toplumun %71'i, kadın toplumun ise

173 AFŞÂR M., *Ayande*, 1, 1, s. 5-6, ABRAHAMIAN Ervand'dan, a.g.e., ss. 124-125.

174 *Sar şomâri 'omumi nofus va maskan*-1375, s. 25.

%58'i okur-yazar olduğuna göre, cinsiyetin de önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Cinsiyet faktörünün genelde %13 oranında bir etkisi bulunurken, bu etki kentte %8'dir. Diğer taraftan, hem kırsal hem de göçebe toplumunun okur-yazarlık düzeyinin cinsiyete göre farkı %14 dolaylarındadır. Değişik yaş guruplarının okur-yazarlık oranları arasında da çok önemli farklar bulunmaktadır. İlk yaş gurubunun (6-10) okur-yazarlık oranı %93'lere varırken, ki bu 11-14 yaş gurubunda %96'dır, en yaşlı gurupta (+65) bu oran %21 civarındadır. Söz konusu fark, bu konuda elde edilmiş başarının bir göstergesidir.

Farsçanın okullarda öğretilen tek dil olduğu hatırlanırsa, okur-yazarlığın yaygınlaşmasının Farsçanın yaygınlaşması anlamına geldiği anlaşılabacaktır. Her okur-yazar, Fars dilini bilen demektir. Dolayısıyla, yerel dilleri konuşan halkların okur-yazarlık düzeyine değinmek, Farsçanın bu topluluklar arasındaki yaygınlığı konusunda önemli ipuçları verecektir. Ancak bu konunun daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesini sağlayacak veriler yeterli değildir. Gerçeğe yakın bazı veriler elde etmenin tek yolu, *Amani*'nin önerdiği gibi,¹⁷⁵ değişik dil guruplarının merkezi sayılan bölgelerdeki okur-yazarlık ve okullaşma durumunun incelenmesidir. 1986 ve 1991 sayımlarında dört önemli dilin (Azerbaycan Türkçesi, Kürtçe, Baluçça, Lorca) konuşulduğu beş bölgede elde edilen sonuçlardan yola çıkarak, bu dilleri konuşan halkların okur-yazarlık durumu hakkında bazı veriler elde edilebilir.

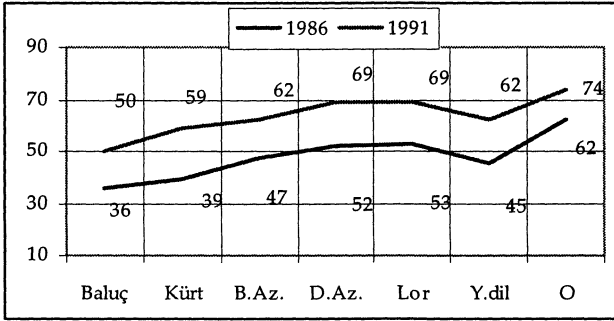
T11. Yerel dilleri konuşan halklarda okur-yazarlık 1986-1991 (%)

Bölge	1986	1991	Fark
Sistan-Balutçistan	36	50	14
Kordestan	39	59	20
B.Azerbay.	47	62	15
D. Azerbay.	52	69	17
Loristan, İlam, Kahguliye-Boyerahmad	53	69	16
Ortalama (Yerel diller)	45	62	17
Ulusal ortalama	62	74	12

1986'da yerel dillerin konuşulduğu bölgelerde yaşayan toplumun sadece %45'inin okur-yazar olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa bu oran, ulusal düzeyde %62'dir. Yerel dilleri konuşan halklar arasında en

düşük okur-yazarlık oranı, %36 ile Baluçlara aittir. Kürtlerdeki okur-yazarlık (%39) Baluçlardan biraz daha yüksek ama Türklerden daha düşük seviyededir. Ancak Türklerin okur-yazarlık düzeyi bölgeye göre değişmektedir: bu oran Batı Azerbaycan bölgesinde %47, Doğu Azerbaycan bölgesinde ise %52'dir. Yerel dilleri konuşan halklar içerisinde okur-yazarlık düzeyinin en yüksek olduğu topluluk %53'lük bir oranla Lorlardır. Bununla birlikte, Lorların bile okur-yazarlık oranı ulusal düzeyin %9 altındadır.

G7. Okur-yazarlık düzeyi (1986-1991)

1986 ile 1991 yılları arasında okur-yazarlık düzeyi, hem ulusal düzeyde hem de yerel dil bölgelerinde önemli bir gelişme sağlamıştır. Bununla birlikte, yerel dil bölgelerindeki gelişme ulusal alandakinden çok daha önemlidir. Gerçekten, bu beş yıl içinde, ulusal çapta okur-yazarlık düzeyi %12 oranında artarken, bu artış yerel dil bölgelerinde %17 oranında olmuştur. 1991 yılında ülke nüfusunun %74'ü okur-yazar gözükürken, yerel dil bölgelerindeki halkın %62'si okur-yazardır. Bu halkların 1991 yılındaki okur-yazarlık düzeyinin 1986 yılındaki ulusal okur-yazar seviyesine eriştiğini belirtmek gerekir. En yüksek ilerlemenin sağlandığı topluluk olarak Kürtler ön plana çıkmaktadır. 1991 yılında, 1986 yılına göre, okur-yazar olan %20 daha fazla Kürt vardır. İki yılın okur-yazarlık oranları arasındaki fark Doğu Azerbaycan'da %17, Batı Azerbaycan'da ise %15'dir. Baluçistan'da %36'dan %50 yükselen okur-yazarlık düzeyi, en az Baluçlar arasında ilerleme göstermiştir. Diğer taraftan, yerel dil bölgeleri ile ülke genelindeki okur-yazarlık düzeylerindeki fark 1986 yılında %17 iken, bu fark 1991 yılında %12'ye gerilemiştir. Son olarak, 1986 da Türklerle

ülke geneli arasında %10 olan fark, 1991 yılında %5'e gerilemiştir. Sonuç olarak, yerel dil bölgelerindeki halkların okur-yazarlık düzeylerinin her geçen yıl ilerleme kaydettiği ve ülke geneline yaklaştığı anlaşılmaktadır.

1.3.3.1.1. Okullaşmada gelişme

İran'ın okur-yazarlık politikasında sağladığı gelişme, okullaşma düzeyinde de kendini gösterir. 1991 yılında 6-10 yaş gurubunun okullaşma oranlarına bakıldığında bu başarı açık bir şekilde görülmektedir.

T12. Etnik bölgelerde okullaşma (6-10 yaş, 1991)

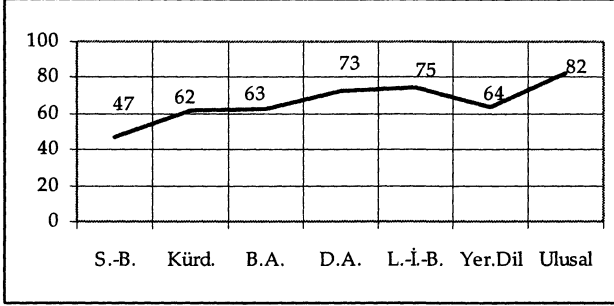
Bölge	toplam	Erkek	Kadın
Sistan-Balucistan	47	57	37
Kordistan	62	80	43
Batı Azerbaycan	63	76	50
Doğu Azerbaycan	73	80	66
Lorestan, Ilam, Koguluye-Boyer Ahmad	75	83	66
Ortalama	64	75	52
Ülke ortalaması	82	87	76

Ülke genelinde 6-10 yaş gurubunun okullaşması %82 gibi önemli bir orandadır. Bununla birlikte, yerel dil bölgelerindeki okullaşma oranı ülke düzeyinin hâlâ %18 gerisindedir. Yerel dil bölgelerine bütün olarak bakıldığında okullaşma oranının %64 olduğu görülmektedir. Ülke genelinde okullaşma cinsiyete göre değişmektedir. Erkeklerde %87 olan oran, kızlarda %76'dır. Ancak bu fark yerel dil bölgelerinde çok daha önemlidir. Bu bölgelerde kızların okullaşma oranı %52 iken erkeklerin oranı %75'dir.

Bununla birlikte, yerel dil topluluklarının okullaşma düzeyleri ile etnik kökenleri arasında önemli bir ilişki olduğu görülmüyor. Bu ilişki daha çok, ülke merkezine olan yakınlıkları temelinde kendini göstermektedir. Nitekim okullaşma düzeyi en iyi olan bölge, merkeze en yakın konumda bulunan Lor bölgesidir (%75). Merkeze göre konumun önemi, Türkler söz konusu olduğunda çok daha açık bir şekilde görülmektedir. Merkeze daha yakın olan Doğu Azerbaycan'da %73 olan okullaşma oranı, Lorların düzeyine yakındır. Oysa Batı Azerbaycan'da bu oran %63'lere düşmektedir. Batı Azerbaycan ile aynı konumda bulunan Kürtlerin %62 oranında olan okullaşma düzeyi bu

bölgede yaşayan Türklerin düzeyine çok yakındır. Okullaşma düzeyinin en düşük olduğu bölge ise, %47 oranı ile Baluç bölgesidir.

G8. Etnik bölgelerde okullaşma oranı

1.3.3.2. İki dillilik ve Farsçanın yayılması

Okur-yazarlık ve okullaşma düzeylerinde gözlenen gelişmeler, Farsçanın giderek yaygınlaştığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak yerel dil konuşucularının Farsça ile olan ilişkilerinin daha iyi irdelenmesi gerekmektedir. İslam Cumhuriyetinin ilk nüfus sayımı olan 1986 genel sayımına kadar bu konuda bilgiler kısmi olup daha çok özel bir bölgeye odaklanmış nitel incelemelerle sınırlıdır.¹⁷⁶ İlk olarak bu sayımlarda, İran İstatistik Merkezi, İranlılara Farsçayı bilip bilmedikleri konusunda soru yönelmiş ve yanıt olarak üç seçenek önermiştir: « Farsça konuşuyorum », « Farsçayı sadece anlıyorum » ve « Farsça anlamıyorum ». B. Hourcade'ın 2000 yılında yayınladığı bir makalede¹⁷⁷ ve bu ülkenin kültürel coğrafyasını incelemeye yönelik bazı çalışmalar¹⁷⁸ çerçevesinde değerlendirilen bu sayımların sonuçları, İran'ın çok dilli yapısını daha iyi kavramaya olanak sağlamaktadır.

176 BAZIN M., *Le Tâlech : une région ethnique au Nord de l'Iran*, Tome II, ADPF, Paris, 1980 ve

BAZIN M., BROMBERGER C., *Documents pour l'étude de la répartition de quelques traits culturels dans le Gilân et l'Âzarbâjân oriental*, CNRS, Paris, 1975.

177 HOURCADE B. (c), « Qui parle persan en Iran ? », *Hommes et terres d'Islam : mélanges offerts à Xavier de Planhol*, BALAND D. (ed), IFRI, Téhéran 2000, ss. 419-434.

178 AMANİ M., a.g.e..

Bununla birlikte, deneklerin ana dilleri belirtilmediği için, yerel dil topluluklarının iki dilliliğini ayrıca irdelemek mümkün olmamaktadır. Bunu yapabilmek, İran Milli Nüfus Sayım Merkezi'nin 1993 yılında « Farsça kullanımı » üzerine gerçekleştirdiği ve deneklerin anadillerinin göz önünde bulundurulduğu bir anketin sonuçlarıyla mümkün hale gelmiştir.¹⁷⁹ Bu iki veri, yerel dil bölgelerinde iki dillilik düzeyinin coğrafi, sosyal ve etnik boyutlarının değerlendirilmesine ve gelişiminin gözlemlenmesine olanak sağlamaktadır.

1.3.3.2.1. Farsça konuşabilme düzeyi

1986 sayımının sonuçlarına göre, İran genelinde Farsça konuşabilenlerin oranı %83, Farsçayı anlayabilenlerin oranı %3 ve bu dili hiç bilmeyenlerin oranı ise %14 olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu oranlar, coğrafi ve sosyal parametrelere göre değişmektedir.¹⁸⁰

T13. Farsça konuşabilme (1986)

	Genel	E	K	5-15	15-30	30,50	>50
Genel	82,7	86	79,4	86,2	88,9	82,8	76,1
Kent	90,9	92,7	89	92,8	95	91,1	85,1
Kır	73,1	78	63	79,4	80,5	70,5	66,2

Kentsel alanda Farsça konuşabilme düzeyi, %91'lik bir oranla, kırsal alandakinden çok daha yüksektir. Kırsal alanda bu oran %73 olduğuna göre, iki alan arasındaki fark %18'lere varmaktadır. Farsça konuşabilme yetisi cinsiyete göre de değişmektedir. Erkekler arasında %86 olan bu yeti kadınlarda %79 oranındadır. Ancak, her iki parametre göz önünde bulundurulduğunda farkın arttığı görülür. Erkeklerin Farsçayı konuşabilme oranı kentsel alanda %93'lere varırken, kırsal alanda %78'lerde kalmakta ve %15 dolaylarında bir fark sunmaktadır. Bu fark, kadınlarda çok daha önemlidir: bunların kentsel alanda %89'u, kırsal alanda ise %68'i Farsçayı konuşabilmektedir. Kırsal alandaki erkekler ile kadınlar karşılaştırıldığında ise bu farkın erkekler lehine

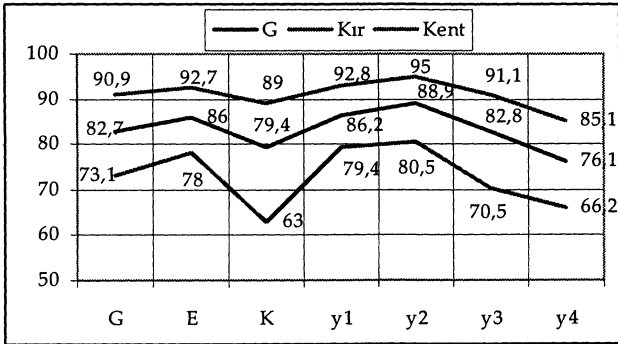
179 Natâ'ye-e âmârgiri az hususiyât-e ectemâ'i - eqtesâdi-ye hânevâr, 1372 (1993), no : 1889, Markaz-e Âmâr-e Irân, Tahran, 1373 (1994).

180 AMANÎ M. a.g.e., s. 44.

%10, kentsel alandaki erkekler ile kadınlar söz konusu olduğunda ise %4'de kaldığı görülmektedir.

Resmî dili konuşabilme düzeyi yaşa göre de önemli oranda değişmektedir. Farsça konuşabilme yetisi %89 oranıyla en yüksek 15-30 yaş gurubu arasında görülmektedir. 5-15 yaş gurubu henüz okula başlamayan çocukları da içerdiği için, bu yaş gurubunun Farsça konuşabilme yetisi %86 oranındadır. Diğer taraftan, yaş yükseldikçe Farsça konuşma düzeyinin azaldığı görülmektedir. 30-50 yaş gurubunun Farsça konuşabilme oranı %83 iken 50 yaş üstü grupta bu oran %76'ya düşmektedir. Bu azalma ise, Farsçanın yayılma sürecinin son çeyrek yüzyılda çok daha etkin olarak sürdüğünü gösterir.

G9. Farsça konuşabilme oranı

Diğer taraftan, Farsça konuşabilme yetisinin coğrafi konumla da ilişkisi olduğu görülmektedir. Merkez ve Güney bölgelerindeki durum ile çevre bölgelerindeki durum arasında önemli farklılık vardır. İlk önce, her biri ülkenin merkezinde konumlanan ve Farsça konuşabilme düzeyinin %99'lara vardığı Yazd, Kerman, İsfahan ve Fars eyaletleri diğer bölgelerden farklılık göstermektedir. Bu oranın %98 dolaylarında olduğu diğer eyaletler ise Tahran ve Bahtiyari'dir. Merkeze hemen eş değerde olan diğer bölge ise Pers Körfezidir: Buşehr de bu oran %98, Hormuz'da ise %97'dir. Fars dilinin en fazla konuşulduğu bölgelerden bir diğeri de, %97'lik bir oranla Horasan bölgesidir. Bu bölgelerin dışında kalan coğrafyada, Farsça konuşabilme düzeyi merkeze oranla daha düşük olup, bu seviye her bölge için merkeze olan uzaklığı oranında azalmaktadır. Baluç bölgesi olarak bilinen Sistan-

Baluçistan bölgesinde Farsça konuşabilme oranının %67'ye indiği görülmektedir. Ancak bu düzeyin en düşük olduğu bölgeler, Kürt ve Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Kuzey-batı bölgeleridir. Nitekim Kordistan ve Batı Azerbaycan eyaletlerinde, halkın sadece %39'u Farsça konuşabilmektedir. Bu eyaletlerin hemen ardından, %41 oranıyla Doğu Azerbaycan eyaleti gelmektedir. Diğer bir Kürt bölgesi olan İlam eyaletinde toplumun sadece %53'ü Farsçayı konuşabilmekte ve bunların yalnızca %8'i bu dili anlayabilmektedir.

Konuya, bu dili hiç bilmeyenler olarak yaklaşıldığında, ilk sırada Batı Azerbaycan bulunmaktadır. Gerçekten de bu bölge halkının %57'si bu dili hiç bilmemektedir. Oysa bu oran Kordistan ve Doğu Azerbaycan'da %55 dolaylarındadır. Buna karşın, önemli oranda Türk dilli halkın yaşadığı Hamedan ve Zencan'da Farsça konuşabilme düzeyi nispeten daha yüksektir. Hamedan'da halkın %81'i Farsça konuşabilmekte, %2'si konuşamasa bile anlayabilmekte ve %17'si ise hiç bilmemektedir. Zencan'a gelince, merkeze daha yakın olmasına karşın, Farsça bilme oranı %65 ile Hamedan'dan çok daha düşüktür.

T14. Bölgelere göre Farsça konuşabilme oranı (1986)¹⁸¹

Bölge	Farsça konuşuyor	Sadece anlıyor	Anlamıyor
Genel	82.7	2.7	14.3
Batı Azerbaycan	39.1	3.9	57.3
Doğu Azerbaycan	40.7	4.4	54.6
Bahtiyari	98.4	0.6	0.8
Buşehr	98.4	0.6	0.9
Fars	99.0	0.5	0.5
Gilan	84.1	6.2	9.4
Hamedan	80.7	2.3	16.6
Hormuz	97.0	1.4	1.4
İlam	52.5	8.2	38.8
İsfahan	99.1	0.2	0.6
Kerman	99.2	0.2	0.4
Kermanshah	68.3	7.0	24.4
Koguluye	57.3	26.7	15.7
Kordistan	38.9	5.8	55.0
Loristan	71.8	10.8	16.8

Mazandaran	87.4	3.9	8.6
Merkezi	94.8	0.7	4.4
Semnan	99.2	0.3	0.3
Sistan-Baluçestan	66.6	4.9	28.3
Tahran	98.1	0.7	1.0
Yazd	99.3	0.2	0.2
Zencan	64.8	3.5	31.3
Horasan	96.5	0.5	2.5
Huzistan	81.7	3.1	14.9

1.3.3.2.2. Farsçanın yerel dil bölgelerinde durumu

1986 sayımlarından yola çıkarak yerel dil toplulukları içerisinde Farsçanın durumunu inceleme olanağı yoktur. Bazı bölgeler bu dillerin konuşulduğu alanla örtüştüğü için bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olabilir. Ancak 1993 yılında, 22 549 denek üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçları, bu konuyu değerlendirme olanağı sunmaktadır. Diğer sayımlarda olduğu gibi, bu ankette de yedi önemli yerel dil ele alınmış ve geri kalanlar, Farsçayı da içine almak üzere, « hiç biri » başlığı altında toplanmıştır. « Farsça konuşabiliyor musunuz » sorusuna « konuşabiliyorum », « konuşamıyorum ama anlıyorum », « hiç konuşamıyorum » seçenekleri önerilmiştir.¹⁸²

T15. Yerel dil bölgelerinde Farsça

Yerel diller	Toplam	Konuşma+	Anlama +	Konuşma -	Cevapsız
Toplam	22549	19687	805	2029	28
Baluç	432	225	195	12	0
Türkmen	431	337	11	83	0
A. Türkçesi	6077	4646	205	1222	4
Arapça	1171	804	87	279	1
Kürtçe	1243	887	64	292	0
Gilak	1028	941	56	31	0
Lor	1529	1345	157	25	2
Mazanda.	866	836	10	20	0
Hiç biri	9712	9639	16	56	1
Cevapsız	60	27	4	9	20

182 Natâ'ıyec-e Âmârgiri az Hussusiyât-e Ectemâ'i-Eqtesâdi-ye hânevâr, Markaz-e Âmâr-e Irân, 1372, s.

Bu araştırmanın sonuçlarına bir göz atıldığında, ilk önce yerel dil topluluklarının Farsça konuşma düzeyi ile bu dille olan etnik yakınlık arasında bir ilişki olduğu hemen görülmektedir. Farsça ile aynı dil ailesine mensup olan Mazandarani, Gilak ve Lor dillerini konuşan toplulukların bu dili konuşabilme seviyeleri oldukça yüksektir. Mazandarani gurubunun %97'si Farsçayı konuşabilmekte, %1'i sadece anlayabilmekte ve yalnızca %2'si konuşamamaktadır. Aynı şekilde Farsçaya yakın olan Lor dili gurubunun %92'si bu dili konuşabilmektedir. Bunların %5'i konuşamasa bile anlayabilmekte ve %3'ü hiç konuşamamaktadır. Son olarak, Gilaklar içerisinde Farsça konuşabilme oranı %88 seviyesinde olup, bunların %10'unun bu dili anlayabilmekte ama konuşamadıkları anlaşılmaktadır. Farsçayı konuşamayan Gilaklar ise sadece %2 oranındadır.

Türkmenlerin durumu, Farsça ile olan yakınlık derecesinin bu dili konuşabilme düzeyini etkileyen tek unsur olmadığını göstermektedir. Gerçekten de, Farslara en uzak olan bu topluluk, hatta Kürtlerin de önünde, dördüncü sırada yer almaktadır. Farsçaya göre hem coğrafi hem de etnik uzaklıklarına karşın, Türkmenlerin %78'i Farsçayı konuşabilmektedir. Bunların %3'ü Farsçayı sadece anlayabiliyorken %19'u konuşamamaktadır. Farsçayı konuşabilen Türkmenlerin oranının bu kadar yüksek olması, bunların İran'ın geri kalan Türk topluluklarının, hem dilsel hem de coğrafi açıdan dışında kalmalarıyla ilişkili olabilir. Bu dil, İran'da en yaygın Türk dili olan Azerbaycan Türkçesinden farklı olup, konuşulduğu bölge de Azerbaycan Türkçesi sahasından oldukça uzaktadır ve Fars dilli toplulukların yaşadığı geniş bir alan ile ondan ayrılmaktadır. Ayrıca nüfus olarak, hem Farslara göre hem de diğer azınlık dilleri içinde, önemli bir konumları bulunmamaktadır. Bütün bu parametreler, Türkmenlerin Farsçayı benimseme eğilimlerini artırmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin de Farsça konuşabilme düzeyi Kürtlerinkinden daha yüksektir. Bu gurubun %76'sı Farsça konuşabilmekte ve %3'ü sadece anlayabilmektedir. Resmî dili konuşamayan Azerbaycan Türklerinin oranı ise %20 dolaylarındadır. Azerbaycan Türklerinin Farsçayı konuşabilme düzeylerinin yüksek olmasını ise, bu halkın İran'da sahip oldukları sosyal ve siyasal konumları ile açıklamak mümkün olabilir. Bu konumları ve Fars coğrafyasına yakınlıkları nedeniyle, Azerbaycan Türkleri İran'ın

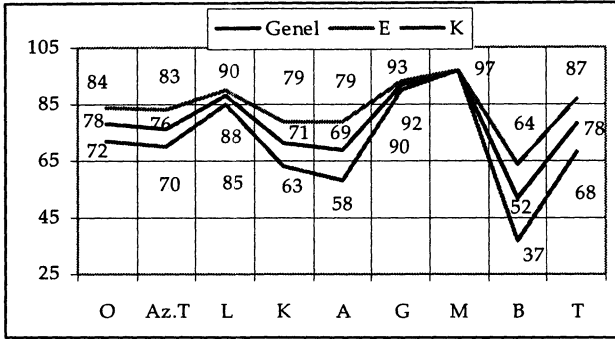
siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamına yüksek seviyede katılabilmekte, dolayısıyla da Farsça ile olan ilişkileri daha ön plana çıkmaktadır.

T16. Ana diline göre Farsça konuşabilme düzeyi (1993)

Yerel diller	Genel	Erkek	Kadın
A. Türkçesi	76	83	70
Lor	88	90	85
Kürtçe	71	79	63
Arapça	69	79	58
Gilak	92	93	90
Mazandarani	97	97	97
Baluç	52	64	37
Türkmen	78	87	68
Ortalama	78	84	72

İranî kökeninden olmalarına karşın Farslarla aralarında bazı kültürel ve sosyal farklılıklar bulunan Kürtlerin Farsça ile ilişkilerinin daha sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan Türkleri kadar sosyal ve siyasal konuma sahip olmamaları, Farsçayı konuşabilme seviyesinde de ortaya çıkmaktadır. Kürtlerin %71'i Farsçayı konuşabilmekte, %5'i sadece anlayabilmekte, %23'ü ise hiç konuşamamaktadır. Arapların Farsça konuşabilme düzeyi %67 ile en düşük seviyelerden biridir. Ancak bu gurubun %7'si bu dili anlayabilmektedir. Farsça konuşamayan Arapların oranı ise %24'tür. Farsçayı %52 oranında konuşabilen Baluç gurubunun %45'inin bu dili konuşamamasına karşın anlayabiliyor olması çok ilgi çekicidir. Dolayısıyla, Farsça konuşamayanların oranı sadece %3 civarındadır.

G10. Etnik gurupların Farsça konuşabilme düzeyi

Yerel dil topluluklarının Farsça konuşabilme düzeyinin ortalama oranı %78'dir. Ancak Farsça konuşma yetisinin etnik kökenle olduğu gibi cinsiyetle de ilişkili olduğu görülmektedir. Gerçekten de, erkeklerin Farsça konuşabilme oranı (%84) ile kadınların konuşabilme oranı (%61) arasında %17 civarında bir fark vardır. Ancak erkek ve kadınlar arasındaki bu fark, etnik guruba göre değişmektedir. Baluçlar arasında bu fark %27 iken Araplarda %21, Türkmenlerde %19 ve Kürtlerde %16'dır. Azerbaycan Türklerinde ise söz konusu fark %13 seviyesindedir. Gilak ve Lorlardaki erkek ve kadın arasındaki fark oldukça düşüktür: Lorlarda %5, Gilaklarda ise %3. Mazandarani gurubunun Farsça konuşabilme düzeyinin ise erkek ve kadın arasında hiç bir farklılık göstermemesi ilgi çekicidir.

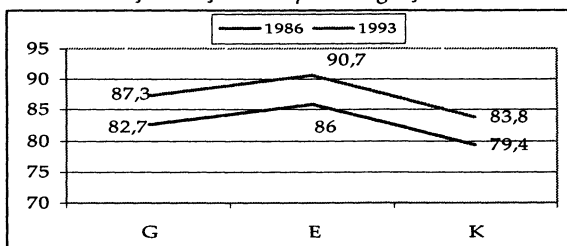
İncelemenin bu aşamasında İranlıların büyük bir bölümünün artık Farsçayı konuşabildiği ortaya çıkmaktadır. 1986 yılında Farsçayı konuşabilen İranlıların oranı %83 iken bu oran 1993'te %87'ye ulaşmıştır. Diğer bir deyişle, 1986 yılında 8 406 000 kişi olan Farsça bilmeyenlerin sayısı (ülke nüfusunun %17'si), yedi yılda %4,6 oranında azalarak 1993 yılında 7 306 000 kişiye düşmüştür (ülke nüfusunun %13'ü). Bu azalma, erkek nüfusta %4,7 kadın nüfusta ise %4,4 oranında gerçekleşmiştir.¹⁸³

T17. Farsça konuşabilme düzeyinin yıllara göre gelişimi

Farsça konuşabilen toplum (%)	1986	1993	Fark
Toplam	82.7	87.3	4.6
Erkek	86	90.7	4.7
Kadın	79.4	83.8	4.4

Her ne olursa olsun, bu tablo merkezî hükümetin 1960'lı yıllardan beri ülkenin kültürel bütünlüğünü sağlamak için yürüttüğü politikalarındaki başarısının bir göstergesidir. Farsça konuşabilme konusunda, her ne kadar sosyal ve kültürel faktörlerin önemli bir rolü olsa da, etnik kökenin de kayda değer bir rol oynadığı söylenebilir. Her halükarda, Farsçanın yerel dil toplulukları içerisinde giderek ilerlemesi söz konusudur.

G11. Farsça konuşabilen toplumun gelişimi (1986-1993)

İran toplumunun hızlı ve yoğun bir şekilde kentleşmesi Farsçanın benimsenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yeni kent kültürünü oluşturan öğeler geleneksel etnik kültürden farklıdır ve oldukça çeşitlidir. Ancak her şeye karşın, çoğu zaman « kentli » « Fars » anlamına gelmektedir.¹⁸⁴ Dolayısıyla, kent kültürünün Fars olmayan şehirlere yayılması, yerel kimliği güçlendirmez tam tersine Farsçanın daha yoğun biçimde yerleşmesine neden olur. Hourcade'ın ifadesiyle « kentleşmek her şeyden önce Farsça konuşmak demektir ».¹⁸⁵ Öyleyse gerçekten, yine Hourcade'ın dediği gibi, « etnik Pers'in sonuna ve İran ulus-devletinin olgunlaşma » sürecine mi tanık oluyoruz?¹⁸⁶ Bu

184 HOURCADE B. (a), a.g.e, s. 167.

185 a.y., s. 171.

186 a.y., s. 172.

sorunun yanıtını vermek, diğer bir soruya yanıt bulmadan mümkün değildir: Farsçanın yayılması yerel dillerin terk edilmesi anlamına mı gelir yoksa « tek dilli » bir dil durumunun « iki dilli » bir yapıya dönüşümü mü söz konusudur?

BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

Birçok etnik kökeni barındıran İran'ın en önemli özelliklerinden biri, karmaşık bir çok dilli yapıya sahip oluşudur. Hem nüfus olarak hem de tarih boyunca oynadıkları siyasal rolleri bakımından Türkler, İran halklarının en önemli parçalarından birini oluştururlar. Ne var ki, kökenleri Orta Asya Türklerine dayanan bu topluluklar, bazı sosyal, coğrafi ve dilsel farklılıklar nedeniyle homojen bir bütün olmaktan uzaktırlar. Bu farklılıkların büyük bir bölümü, zaman içerisinde oluşan doğal sosyal farklılaşmanın ötesinde, merkezi yönetimlerin bir strateji çerçevesinde oluşturdukları yapay ama ilginç bir biçimde kalıcılaştırmış farklılıklardır. Dolayısıyla, bu topluluklar arasında "Türklük" kimliği altında bir dayanışmanın çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Birbirinden kopuk coğrafyalarda yaşayan bu toplulukların birçoğunun, nüfuslarının da az olduğu göz önünde tutulursa, giderek erimesi kaçınılmaz gibi görünüyor. Eskiden sahip oldukları siyasal konum ve saygınlıklarını yitirmeleri ve onları ayakta tutan geleneksel boy teşkilatlarının ortadan kalkması bu erime sürecini hızlandırmaktadır.

Bir yandan önemli bir nüfusa diğer yandan da belli bir coğrafi bütünlüğe sahip olan Azerbaycan Türkleri, İran'da önemli bir konuma sahiptirler. Ancak, bu özelliklerinin yanı sıra tarih içinde oluşan bazı sosyopolitik gelişmeler nedeniyle, Azerbaycan Türklerinin genel yönelimi diğer Türk topluluklarından farklı bir kimlikli yapılanma yönünde olmuştur. Asırlardır İran'ın yönetimini elinde bulunduran bu Türkler, nüfus olarak da Farslardan sonra en kalabalık topluluğu oluşturmalarına karşın, dil bakımından her zaman Farsçanın egemenliğini özümsemişlerdir. Farsçanın üst dil, Türkçenin ise alt dil olarak konumlandığı bu toplum-dilsel yapı günümüze kadar neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir. Doğu ülkelerinde Batı'ya göre gecikmeli olarak ortaya çıkan milliyetçilik akımları doğal olarak İran halklarını da etkilemiş, Anadolu ve Kafkasya'da olduğu gibi İran'da da "Türklük" bilincinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak, bu düşünceler Türk dilinin Farsçanın egemenliğinden kurtulmasını beraberinde getirecek mahiyette olmamıştır. Tam tersine, aynı dönemde yeşermeye başlayan Fars milliyetçiliğinin siyasal hedefine ulaşması sonucu Farsçanın egemenliği pekişmiş ve güçlenmiştir. Farsçanın giderek artan bu egemenliğine ve merkezi yönetimin

baskılarına karşı bazı tepkisel etkinlikler de her zaman hezimetle sonuçlanmışır. Eski rejimin açıkça uyguladığı baskıcı tutumdan İslam Cumhuriyeti döneminde vazgeçilmiş gibi görünmektedir. Ancak salt baskıların kalkması bir dilin konumunu düzelmeye yetmemektedir. Asırlardır bastırılmış bir alt dile işlevsel bir konum kazandırmak için, buna yönelik gerçek anlamda dil düzenlemelerinin ve dil politikalarının ortaya konulması ve uygulanması gerekmektedir. İslam Cumhuriyetinin Türkçeye yönelik böyle bir düzenlemesi ve politikası şu ana kadar yoktur.

Bir dilin yapısı, konumuyla yakından ilişkilidir. Her hangi bir konumdan yoksun olan Azerbaycan Türkçesinin yapısı da içinde bulunduğu sosyopolitik koşullardan dolayı sabit değildir. Yalnızca konum bakımından değil aynı zamanda, özellikle de söz yapısı olmak üzere, yapısal açıdan da Farsçayla uydu ilişkisi içindedir. Farsçadan aktardığı ses, sözcük, cümle yapısı ve hatta anlamsal öğeler, bu dilin kendine özgü dilsel yapısını derinden etkilemektedir. Diğer taraftan, bu dil standart bir değişkenden ve gerçek anlamda ölçünleşmiş bir gramerden hâlâ yoksundur. Birçok lehçesinin hem kendi aralarında hem de edebî dil olarak yararlanılan yazılı değişke ile rekabet halinde bulunduğu görülmektedir. Alfabe ve yazı sistemi son yıllarda belli bir düzeyde geliştirilmiş olsa da henüz ne toplumun ileri gelenleri ne de kitleler tarafından benimsenmiştir. Bu dilin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, kişisel çabalarla veya bazı grupların emekleriyle oluşturulan ve ölçünlü bir standart dil yerine geçebilecek dil değişkesinin topluma aktarılması ve yayılması sorunudur. İşte tam bu aşamada, her zamankinden daha çok devlet desteğine gereksinim vardır. Ölçünleşmiş dil değişkesinin kitlelere aktarılmasında zorunlu araçlar olan basın-yayın ve okullar Azerbaycan Türkçesine kapalı olduğu için bu imkânsızlaşmaktadır.

Tam tersine, devletin dil politikalarının yanında uyguladığı kültür politikaları ve toplumsal gelişmelerin tamamı, üst dil olan Farsçanın giderek baskınlaşmasını ve daha fazla yayılmasını ve yaygınlaşmasını desteklemektedir. Okur-yazarlık ve okullaşma oranının her geçen yıl artması, aynı zamanda Farsçanın giderek yaygınlaştığının da göstergesidir. Farsça konuşabilme düzeyindeki artış zaten bu doğrultudadır. Diğer taraftan, hızlı kentleşme, kent kültürünün en önemli unsuru olan Fars dilinin bütün İran

topraklarında yayılmasını hızlandırmaktadır. Zaten sosyal ve dilsel yapıları itibariyle çok çeşitli olan etnik grupların, kırsal, aşiret ve göçebeliğe dayalı geleneksel özelliklerini her geçen gün biraz daha kaybetmeleri, bu süreci desteklemektedir. Kırsal alanlardaki Fars olmayan toplumun Fars dilli kentlere yoğun göçü de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Farsçanın giderek yayıldığı ve yaygınlaştığı bir ortamda, onunla dengesiz bir ilişki içinde bulunan Azerbaycan Türkçesinin bir gün yok alabileceğini ileri sürmek doğal olarak çok zorlama bir varsayım olur. Ancak, bu koşulların sürmesi halinde bu dilin bir daralma sürecine gireceğini varsaymak yanlış olmaz. Daralma sürecinden yalnızca sayısal daralma anlamını çıkarmamak gerekir. Bu dili konuşan topluluğun nüfusunun daralabileceği gibi, belki bir o kadar önemli olan işlevlerinin daralması ve tabii ki yapısal daralması da söz konusu olabilir.

II

İRAN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE AZINLIKLAŞMA VE İŞLEVSİZLEŞME

Toplumsal, ekonomik ve diğer dil dışı etkenler nedeniyle, ama çoğu zaman yönetimin bilinçli dil politikalarının sonucu olarak, herhangi bir ulusal alanda ilişki içinde bulunan iki veya daha çok dil, konumları ve işlevleri bakımından sınıflandırılırlar. Devletin “resmi dil” olarak kendisine bir konum ve bunun uzantısı olan işlevlerin yüklendiği dil, hem yönetimin politik desteği hem de toplum içindeki saygınlığı nedeniyle, “egemen dil” veya “üst dil” olarak o ülkenin dil pazarına hükmeder. Aynı ulusal sınırlar içindeki bu dil pazarında, yönetimin politik desteğinden ve hatta çoğu zaman, belirli bir resmî konumdan bile yoksun olan ve “alt dil” veya “bastırılmış dil” kavramlarıyla adlandırılan dillerin, birlikte yaşadıkları üst dille rekabet yetenekleri oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla, özellikle Amerika kıtası toplum-dilbilimcilere göre, ilişki içindeki bu iki ayrı ulamdaki diller, dil pazarını ve buradaki işlevlerini dengesiz bir biçimde bölüşürler. “İki değişkenlik” (Diglosi) kavramıyla betimlenen bu tür ortamlar çok uzun süreli bir durağanlık sergileyebilirler.¹⁸⁷

Buna karşın, Katalan, Bröton ve Alzas alanlarıyla ilgilenenler başta olmak üzere, Avrupa toplum-dilbilimcilerin bazıları, yukarıda sözü edilen durumların betimlenmesinde diller ilişkisi yerine diller çatışması kavramını önerirler. Bu görüşe göre, iki veya daha çok dilin dengesiz ortam ve koşullarda ilişki durumunda bulunmaları, kaçınılmaz olarak bir dil çatışmasını beraberinde getirir. Başka bir deyişle, konumları eşit olmayan diller arasındaki ilişki kaçınılmaz olarak çatışmacıdır. Böyle olunca da, çok dilli ortamlarda dilin

187 Weinreich U., *Languages in Contact: Findings and Problems*, Mouton, La Haye-Paris, 1970 ;

FISHMAN J.A., *Introduction à la sociolinguistique*, Labor – Fernand Nathan, Paris, 1971.

toplumsal yapılaşması durağan değil değişkendir. Yani, konumdaki dengesizlik egemenlik çatışmasını, çatışma da dilin toplumsal yapısında değişimi getirir. Değişim, alt dilin uğrayacağı birbirine zıt iki ayrı sonuca doğru ilerleyen iki ayrı süreci içerir. Bu dil ya üst dilin egemenliğinden kurtulma (üst dile kaptırdığı işlevleri geri kazanma, ona yapısal bağımlılıktan kurtulma) yönünde ilerleyen bir süreci yasar, ya da süresi içinde bulunduğu koşulların özelliklerine göre değişen, yok olma yönündeki işlevsel ve yapısal daralma sürecine girer.¹⁸⁸

İran'da diller ilişkisinin değişik boyutlarına bakıldığında, İran Azerbaycan Türkçesi ile Farsça arasındaki ilişkisinin dengesiz bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. İlişkinin toplum-dilsel boyutu, bu iki dilin ayrı konumlara sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İki değişikli durumlarında olduğu gibi, ülkenin resmî dili olan Farsça « yüksek dil » konumuna sahiptir. Bu saygın konumundan dolayı, dil pazarındaki bütün saygın işlevleri de yerine getirmektedir. Yerel dil veya etnik dil olarak adlandırılan İran Azerbaycan Türkçesi ise, « alt dil » konumundadır. Dolayısıyla, sosyal ve kültürel işlevlerinin büyük bir kısmını yerine getirememektedir. İlişkinin dil dışı boyutu ise, bu dengesiz iki değişikli durumun durağan olmadığına işaret etmektedir. Ülkenin toplumsal ve siyasal yapısı Farsçanın baskın konumunu dayatır niteliktedir. Gözlemlenen diğer toplumsal ve kültürel gelişmeler de Farsçanın hızlı bir şekilde yayılması ve yaygınlaşması yönünde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, söz konusu bu gelişmeler yukarıdaki diller ilişkisi kuramı çerçevesinde değerlendirildiği zaman, İran Azerbaycan Türkçesinin Farsça ile olan ilişkisinin dengesiz ve çatışmacı yapıda olduğu ortaya çıkar. Bu dengesiz ve çatışmacı ilişki çerçevesinde, İran Azerbaycan Türkçesinin daralma yönünde ilerleyen bir sürece maruz kaldığını var saymak yanlış olmaz. İran Azerbaycan Türkçesinin daralma süreci iki ayrı boyutta gözlemlenebilir.

Daralmanın birinci boyutu, *azınlıklaşma* kavramıyla tanımlanan dil topluluğunun sayısal daralması ile ilgilidir. *Azınlıklaşma*, resmî dili özümseyebilmek için ana diline yabancılaşma eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ana diline yabancılaşma eğilimi, imgesel ve

188 KREMNITZ G., « Du bilinguisme au conflit linguistique : cheminement de termes et de concepts », *Langage*, no :61, 63-74.

pratik olmak üzere iki ayrı bağlamda gözlemlenebilir. İmgesel bağlamda, İran Azerbaycan Türklerinin ana dilleri ile olan bağlarını yadsıması, bu dili (artık) “ana dili” olarak görmeme gibi bazı eğilimleri söz konusu olabilir. Ana dili aktarımından kısmen veya tamamen vazgeçme yönündeki eğilimler ise *azınlıklaşmanın* pratik bağlamını oluşturur.

Daralmanın bir ikinci boyutu, dillerin kullanımı ve işlevleri ile ilgili olup, İran Azerbaycan Türkçesinin *işlevsizleşme* sürecini içerir. Bir yandan sahip olduğu politik destek ve sosyal prestij, diğer yandan toplumsal, ekonomik ve kültürel getirileri nedeniyle, Farsçanın kullanım alanlarının genişlemesi ve dil pazarındaki egemenliğinin giderek yaygınlaşması kaçınılmazdır. Bunun sonucu olarak, İran Azerbaycan Türkçesinin kullanım alanlarının çok daha sınırlı olması ve bu alanlardaki işlevlerinin de giderek daralması beklenir.

Bu bölümde, Tahran ve Salmas kentlerinde yapılan bir araştırma çalışmasından yola çıkılarak, İran Azerbaycan Türkçesinin daralma sürecinin iki ayrı boyutunun incelenmesi amaçlanmaktadır. İlk aşamada, araştırmada başvurulmuş yöntemin ayrıntılı bir tanıtımı yapılmaktadır. İkinci aşamada, İran Azerbaycan Türklerinin ana dilleri karşısındaki tutumları ile ilgili araştırılmanın sonuçları incelenmektedir. Azınlıklaşma sürecinin pratik boyutunun sorgulandığı üçüncü bölümde, İran Azerbaycan Türklerinin dil aktarımındaki eğilimleri değerlendirilmektedir. Son bölümde ise, İran Azerbaycan Türklerinin dil kullanım tutumlarından hareket edilerek dillerin işlevleri değerlendirilmekte ve işlevsizleşme süreci sorgulanmaktadır.

2.1. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

İran Azerbaycan Türkçesinin toplum-dilsel durumu hakkında bütünsel bir sonuca ulaşmak için en sağlıklı yaklaşım, kuşkusuz değişik yöntemlerden yararlanarak elde edilecek sonuçların karşılaştırılması olurdu. Ancak böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesi hem çok sayıda araştırmacının katılımını hem de çok uzun bir süre gerektirmektedir. Sahanın araştırma koşulları ve bizim sahip olduğumuz süre göz önünde bulundurularak böyle bir yönteme başvuramamış olmamız anlayışla karşılanmalıdır.

Dolayısıyla, bu araştırma sadece bir önceki bölümde ileri sürülen varsayımların sorgulanmasını amaçlamaktadır. Burada yöneltilen sorulara sistematik ve çok sayıda yanıt elde edebilmek için, çalışmanın araştırma yöntemini soru anketleriyle sınırlı tutmanın yararlı olacağı düşünülmüştür. Gerçekten de, bu çalışmada ileri sürülen sorunsal, aranan verilerin, aile, meslek veya kültür gurubu gibi bir sosyal gurupla sınırlı olmasını değil, toplumun genel eğilimini içermesini dayatmaktadır. Soru anketi, konu üzerinde sistematik bir biçimde elde edilecek verilerin nicel çözümlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu yüzden, araştırma yöntemi oluşturulan denek evreni çerçevesinde yürütülen soru anketine dayanmaktadır.

2.1.1. Toplumdilbilim anketleri

Özellikle bazı bilimsel çalışmaların kuşkuyla yaklaşıldığı ve henüz bu tür çalışmalara alışık olmayan sahalarda yürütülecek araştırmalar, bazen gereğinden çok daha uzun zaman gerektirebilir. 2000 yılında Tahran'a varıldığında çalışmanın sahası da böyle bir özellik taşımaktaydı. Her şeyden önce, resmî makam ve bilimsel kurumları araştırmacının iyi niyetliliği konusunda ikna ederek araştırma koşullarının oluşturulması ve sahayı hazırlamaya yönelik nispeten uzun bir süre ayırmak gerekmiştir. Bu süre içinde yapılan girişimlerde araştırmaya destek verebilecek bazı resmî işbirliği ağları oluşturulmuştur. Buna karşın, araştırmacının her aşamasında temkinli bir yaklaşım sergilemek gerekmiştir. Anket sorularının hazırlanması

aşamasında dikkat edilen bazı noktalara burada değinmek gerekir. İran Azerbaycan Türkçesi anne ve babalarının ana dili olmasına karşın bu dili konuşamayan deneklerin olabileceği göz önünde bulundurularak, anket sorularını Farsça hazırlamanın uygun olacağı düşünülmüştür. Farsça bilmeyen deneklerle karşılaşıldığında bu sorular eşzamanlı olarak Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. Diğer taraftan, herhangi bir anlaşmazlık olasılığında yardımcı olabilecek iki dilli iki öğrenci anket süresince eşlik etmiştir. Sahadaki bazı siyasal duyarlılıklar nedeniyle, bazı çevreleri rahatsız edebilecek birkaç sorunun değiştirilmesi veya çıkarılması söz konusu olmuştur. Örneğin, « bu dilin kullanılmasının sakıncalı olduğu yerler » ile ilgili soru değiştirilmiş ve « Azerbaycan Türkçesinin geleceği » ile ilgili soru gibi siyasal içeriği bulunan birkaç soru iptal edilmiştir.

Azerbaycan Türkçesi konuşan ve Türk etnik kökeninden gelen denekler arasında gerçekleştirilen anketler, bunların toplum-dilsel davranışlarından hareket edilerek Azerbaycan Türkçesinin İran'daki toplum-dilsel dinamiklerini incelemeyi hedeflemektedir. Bu davranışlar, Azerbaycan Türkçesinin ana dili olarak algılanması, ilişki içinde bulunan dillerin bilinmesi, bunların aktarımının düzeyi ve biçimi, bu dillerin kullanımı gibi konuların incelenmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca, etnik köken, ikamet yeri, iş, cinsiyet ve yaş gibi etmenlerin bu davranışlar üzerindeki etkilerinin belirlenmesini mümkün kılmaktadır. Ancak, hedefler göz önünde bulundurulduğunda anketi ana dili değişimi, ana dili aktarımı ve ana dili kullanımı tutumlarının incelenmesine yönelik üç ayrı bölümde ele almak mümkündür.

2.1.2. Araştırma sahası ve denek evreni

Azerbaycan Türkçesinin Farsçayla ilişkisi, İran'ın en batısından ülkenin merkezinde bulunan başkent Tahran'a kadar uzanan büyük bir coğrafyanın yanı sıra ülkenin değişik bölgelerinde dağılmış birçok yöreye yayılmış olduğu için, bu çalışmada Azerbaycan Türk dil sahasının bütünü ele alınamamıştır. İlk önce, daha sonra anket ve söyleşiler gerçekleştirmek için bu dil sahası içinde yer alan bazı sahaların gözlemlenmesi ve bunlar arasından karşılaştırılması en uygun olan iki saha seçilmiştir. Yapılan gözlemler sonucunda, çok dillilik bakımından bir birine benzediği ama coğrafi ve sosyal yapı

açısından bir birinden ayrıştığı için, Tahran ve Salmas kentlerinin karşılaştırılması ilginç olabilecek iki ayrı ortam sundukları düşünülmüştür. Toplum-dilsel davranışların açıklanmasında sosyal ve coğrafi değişkelerin önemli bir rol oynayabileceği varsayımı, bu iki sahanın seçiminde göz önünde bulundurulmuş başlıca nedenlerden biri olmuştur. Gerçekten de, kentleşme, sosyal yaşam, dil ilişkisi biçimi, yönetim merkezine olan mesafe gibi düzeylerde var olan farklılıklardan dolayı bu iki sahanın toplum-dilsel yapısının da farklı olacağı düşünülmüştür. Tahran ve Salmas'ın on yaş üzerindeki kentli toplumu denek gurubunda temel oluşturmuştur. On yaş altındaki gurubun henüz toplum-dilsel kimliği oluşmadığı, bunların sosyal durumlarının İran statiklerinde yer almadığı ve bu guruba ulaşmanın zorluğu göz önünde bulundurularak böyle bir yaş sınırlamasına gidilmiştir.

2.1.2.1. Tahran denek grubu

1789 yılında başkent olmadan önce 15 000 nüfuslu küçük bir şehir olan Tahran, günümüzde 7 milyonu aşan nüfusuyla (1996 genel sayımında 6 794 348 kişi) bir Metropole dönüşmüştür. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda etnik ve din temelinde şekillenen sosyal guruplaşma, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, göçmen nüfusun aşamalı olarak gelip bu şehre yerleşmesiyle birlikte sosyokültürel ve ekonomik bir yapıya bürünmüştür. Günümüz Tahran nüfusunun %45'ini bu şehrin dışında doğmuş İranlılar oluşturmaktadır. Yalnızca Türkler, başkent nüfusunun %31'ini teşkil etmektedir.¹⁸⁹ Ülkenin her köşesinden gelen İranlılardan oluşan nüfusuyla, Tahran ulusal toplumun çok etnik kökenli ve çok kültürlü yapısını en iyi şekilde temsil eden şehirlerden biridir. Bu genel bilgilerin dışında, başkentte yaşayan etnik topluluklar konusunda başka hiç bir veriye ulaşmak mümkün değildir. Ancak bu çok etnik kökenli yapısına karşın, ülkenin başkenti, dolayısıyla siyasal, kültürel ve ekonomik merkezi olarak, Farsçanın da merkezi olma özelliğini koruyabilmiştir. Tahran, yeni mahallelerin mantar gibi bittiği, hızlı bir şekilde modernleşen ve büyüyen bir kenttir. Varlıklı toplumun yeni gelenlere merkezdeki eski mahalleleri bırakarak şehrin kuzeyine yerleşmesi, başkentin kuzeye ve batıya doğru genişlemesine neden olmaktadır. Kent ayrıca, yeni gelenlerin yerleştiği güneye doğru

büyümesini de sürdürmektedir. Bu gelişme, yerlilerin oturduğu zengin kuzey ile göçmenlerin doldurduğu fakir güney olmak üzere şehrin sosyokültürel bakımdan iki ayrı bölümde şekillenmesini ortaya çıkarmıştır. Dönemin belediye başkanı *Golam-Hoseyn Karbasçı*'nin girişimleri başta olmak üzere, bu çarpıklığın giderilmesi için yapılan politik çabalara karşın, kuzey ile güney arasındaki sosyokültürel ayrım dikkate alınması gereken sosyolojik bir olgu olmaya devam etmektedir.¹⁹⁰

Tahran'ın en önemli özelliklerinden bir diğeri de, çok yüksek düzeydeki kentleşmesidir. Nüfusunun %99,4'ü (6 758 845 kişi) kentsel, %0,6'sı kırsal alanda yaşamakta ve yalnızca 147 kişisi göçebe hayatını sürdürmektedir. Tahran nüfusunda genç nüfusun ezici bir üstünlüğü vardır. Bu nüfusun %51'i 24, %60'a yakını ise 30 yaşın altındadır. Denek gurubunun oluşturulmasında bu kentli nüfus temel alınmıştır. Ancak daha önce belirtildiği üzere, kent nüfusunun %18'ini oluşturan 1 228 118 kişilik 10 yaş altındaki topluluk denek evreninin dışında tutulmuştur. Bu durumda, denek gurubunun oluşturulmasında temel alınan topluluk, 5 566 230 kişiden oluşan 10 yaş gurubu üstü kentli nüfustur. Denek evreninin büyüklüğü 0,0001 oranında ele alındığında 556 kişilik bir denek gurubu elde edilir. Ancak anketlerin öngörülen süre içinde gerçekleştirilebilmesi için bu sayı büyük olduğundan, denek evrenin küçültülmesinde yarar görülmüştür. Dolayısıyla Tahran denek evreni 0,0001 x 35 :100 olarak yeniden küçültülmüş ve 195 kişilik bir denek gurubu elde edilmiştir. Temel alınan bu topluluk 2 858 400 erkek (%51) ve 2 707 830 893 kadından (%49) oluşmaktadır. Bu, denek evrenine 100 erkek 95 kadın olarak yansımaktadır.

Temel topluluk dört yaş gurubuna bölünmüştür. Buna göre, 10-19 yaşları arasındaki grup (y1) 1 629 236 kişi ile bu topluluğun %29'unu oluşturur. Bu yaş gurubu denek evreninde 57 kişiyle temsil edilmiştir. Toplam denek gurubunun %29'unu oluşturan bu yaş gurubunun %51'i erkek (29 kişi) ve %49'u (28 kişi) kadından oluşur. Sayıları 1 774 430 olan 20-34 yaş arasındaki ikinci yaş gurubu (y2), topluluğun %32'sini teşkil etmektedir. Buna göre, bu yaş gurubundan

190 EBRAHİMİ A. M., *L'intégration socioculturelle du Sud de Téhéran dans la capitale*, Doktora tezi, Université Paris X, 1999, ss.61-71.

denek evreninde 62 kişi bulunmakta ve bunlar denek evreninin %32'sini oluşturmaktadır. %52'si, yani 32 kişisi erkek olan bu yaş gurubunda 30 kadın bulunmaktadır; bu da bu gurubun %48'ini oluşturmaktadır. Topluluğun %22'sine denk gelen üçüncü yaş gurubu (y3 : 35-50 yaş arası), 1 213 955 kişi içermektedir. Bu yaşlar arasındaki denek gurubu ise, 22'si erkek (%51) ve 21 kadın (%49) olmak üzere 43 denekten ibaret olup denek evreninin %22'sini temsil etmektedir. Son olarak, %17'lik bir oranla 948 609 kişiden oluşan dördüncü yaş gurubu (y4:50 yaş üstü), denek evreninde 33 kişiyle temsil edilmiştir. Bunların %52'si (17 kişi) erkek ve %48'i de (16 kişi) kadınlardan oluşmaktadır.

Ayrıca bu temel topluluk sosyal etkinlik düzeyinde de ayrıştırılabilir. 1996 sayımına göre, Tahran toplumunun %32'si, yani 1 804 266 kişisi etkindir. Bunlar denek evrenine 66 kişi olarak yansımaktadır. Etkin gurubun ezici çoğunluğunu, %88'ini, erkekler oluşturmaktadır. Etkin kadınlar ise %12 dolaylarında kalmaktadır. Diğer bir deyişle, Tahran'da erkeklerin %55'i etkin iken, kadınların yalnızca %8'i etkin durumdadır. Dolayısıyla denek evreninin etkin gurubu, 58 erkek ve 8 kadından oluşmaktadır.

Etkin topluluk 19 ayrı meslek gurubu altında verilmektedir. Ancak, araştırmayı sadeleştirebilmek için bu topluluğun dört ayrı grupta toplanması yararlı görülmüştür. Bu gruplandırmaya göre, "ticaret" alanında çalışan grup etkin topluluğun %12'sini içermektedir. Bu gurubun %95'i erkek, %5'i de kadınlardan oluşur. Dolayısıyla, denek evreni 23 kişiden oluşmaktadır. Evrenin %12'sini oluşturan bu gurubun %96'sı erkektir. Erkek gurubunun biri birinci yaş gurubuna, 7'si ikinci yaş gurubuna, 8'i üçüncü yaş gurubuna, 6 ise son yaş gurubuna mensuptur. Ticaret alanındaki etkin kadınlar, son yaş gurubuna ait bir kişi ile temsil edilmektedir. İkinci gruplandırma "hizmet" alanında yapılmıştır. Bu alanda etkin topluluğun oranı %10 olup bunların %73'ü erkek, %27'si kadındır. Bunlar denek gurubuna, 14 erkek ve 5 kadın olmak üzere 19 kişi olarak yansımıştır. Erkeklerin 7 kişisi ikinci, 6 kişisi üçüncü ve 1 kişisi dördüncü yaş gurubuna aittir. Kadınlara gelince, 4 kişisi ikinci, 1 kişisi ise üçüncü yaş gurubundandır. Üçüncü gruplandırma "işçi" adı altında yapılmıştır. Etkin toplumun %10'unu oluşturan bu gurubun %95'i erkeklerden, %5'i kadınlardan oluşuyor. Bu gurubun denek evrenine yansması 20 kişi ile olmuştur. 19 kişiden oluşan erkeklerin biri birinci yaş gurubu, 11'i ikinci yaş gurubu,

5'i üçüncü yaş gurubu ve 2'si dördüncü yaş gurubundan meydana gelmiştir. Kadınlar ise ikinci yaş gurubuna mensup bir kişi ile temsil edilmişlerdir. Dördüncü bir gurup, etkin olup ama etkinliği belirtilmeyenler ile cevapsız kalanlardan oluşturulmuştur. "Diğer" başlığı altında toplanan bu gurup, toplumun %2'ini oluşturmaktadır. Bunlar, denek gurubunda üçü erkek biri kadın olmak üzere 4 kişi ile temsil edilmektedirler.

Tahran'da etkin olmayan nüfus 3 761 964 kişi olup, toplumun %66'ını oluşturur. Dolayısıyla denek evreninin %66'sı, yani 129 kişisi, etkin olmayan deneklerden oluşturulmuştur. Tahran kadın nüfusunun %92'si etkin değildir. Oysa bu oran erkeklerde %42'dir. Böylece, denek evreni etkin olmayan 87 kadın ve 42 erkek içermektedir. Etkin olmayan toplumun en önemli gurubunu "öğrenciler" oluşturmaktadır. Bunların toplam nüfusa oranı %29, etkin olmayan guruba oranı ise %43 olup denek evreninde 56 kişi ile temsil edilmektedirler. Kadın ve erkek dağılımının eşit olduğu bu gurup, ilk yaş gurubundan 50 ve ikinci yaş gurubundan 6 denek ile temsil edilmektedir. Ayrıca, etkin olmayan gurubun %41'ini "ev hanımları" oluşturmakta ve bunlar toplumun %28'ine eşdeğerdir. Ev hanımları denek evrenine 54 kişi olarak yansımaktadır: bunların 3'ü birinci, 19'u ikinci, 19'u üçüncü ve 13'ü son yaş gurubuna mensuptur. "İşsizler" etkin olmayan toplumun diğer bir gurubudur. Toplam nüfusun %5'i oranında olan bu gurup, denek evrenine 10 kişi olarak yansımaktadır. Ayrıca %70'i erkek olan bu gurup, denek evreninde 1'i birinci, 3'ü ikinci, 2'si üçüncü ve 1'i son yaş gurubuna mensup olan 7 erkek ile temsil edilmektedir. 3 kişiden oluşan kadın gurubunu ise, ikinci yaş gurubuna ait 2 ve üçüncü yaş gurubuna ait 1 kişi temsil etmektedir. Etkin olmayan toplumu oluşturan son gurup, Tahran nüfusunun %4'ü oranındaki "emeklilerdir". Bunlar denek evreninde 9 kişi ile temsil edilmektedir. %78'i erkek ve %22'i kadın olan emekli gurubu, 1'i üçüncü ve 6'sı son yaş gurubuna mensup 7 erkek ile son yaş gurubuna mensup 2 kadın temsil etmektedir.

T18. Tahran denek evreni (yaş, cinsiyet ve sosyal guruplar)

Yaş	y1 57	y2 62	y3 43	y4 33	E/K 195	T 195
Cinsiyet	E K 29 28	E K 32 30	E K 22 21	E K 17 16	E K 100 95	T 195
Etkin +	3 0	26 6	19 1	10 1	58 8	66
İşçi	1 0	11 1	5 0	2 0	19 1	20
Ticaret	1 0	7 0	8 0	6 1	22 1	23
Hizmet	0 0	7 4	6 1	1 0	14 5	19
Diğer	1 0	1 1	0 0	1 0	3 1	4
Etkin -	26 28	6 24	3 20	7 15	42 87	129
Öğrenci	25 25	3 3	0 0	0 0	28 28	56
Ev han.	0 3	0 19	0 19	0 13	0 54	54
İşsiz	1 0	3 2	2 1	1 0	7 3	10
Emekli	0 0	0 0	1 0	6 2	7 2	9

2.1.2.2. Salmas denek grubu

Adının Ermenice *Zaravandiyâ* veya *Zaravand* kelimesinden geldiği sanılan Salmas şehrinin çok eski tarihlere dayandığını kanıtlayan birçok antik kent bulunmaktadır. Ayrıca, *Med* döneminden kaldığı ileri sürülen *Qarnıyariq* dağındaki kaya mezarları ile *Pirçavoş* dağındaki kabartma resimler önemli tarihsel kalıntılardandır. Salmas, Hakamenişler döneminde, bu krallığın bir eyaleti olan Ermenistan'ın sınır kenti olmuştur. Daha sonraları bu kent, İran ile Ermenistan arasında birçok defa el değiştirmiştir. IX. yüzyılda, Timur tarafından işgal edilen kent, XVI. yüzyılda Safavilerin eline geçmiştir. Bir ara Osmanlılar tarafından alınmış ve Şah Abbas'ın İran'ın batısındaki bütün şehirleri işgaline kadar Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Qajarlar döneminde, Salmas şehrinin 12 km güney-batısında *Dılmağan* adı altında kurulan yeni yerleşim alanı eski yerleşim alanının önemini ortadan kaldırmıştır. Ancak, bu şehir 1930 yılındaki depremde tamamen yıkılınca, eski şehrin yıkıntıları üzerine yeniden yapılaşma başlatılmış ve kurulan şehre *Şahpur* adı verilmiştir. İşte bu şehre, İslam Cumhuriyeti döneminde Salmas adı verilmiştir. Ancak halk, bu yerleşim alanını *Tazeşehr* (Yeni şehir), Qajarlar döneminde kurulan *Dılmağan* şehrini ise *Kohneşehr* (Eski şehir) olarak adlandırmaktadır.

İran'ın ve İran Türk coğrafyasının en batısında konumlanan Salmas kenti, idarî merkezi Urumiye olan Batı Azerbaycan "eyaletinin" (otsan) on iki şehrinden (şehrestan) biridir. Kuzeyde *Hoy* şehri, doğuda Urumiye Gölü ve *Şabester* şehri, güneyde Urumiye ve batıda Türkiye sınırları arasında kalan bir konuma sahiptir. Bir şehir merkezi ve sekiz kırsal köyden (*dehestan*) oluşmaktadır. Şehir merkezi, Urumiye'nin 80 km kuzeyinde, *Qarnıyariq* dağının 10 km güneyinde ve *Pirçavoş* dağının 10 km. güney batısında bulunan bir yaylada kurulmuştur. Kaynağını Türkiye ile doğal sınır durumundaki dağlardan alan Zolaçay ırmağı, şehrin 3 km güneyinden akarak bu yörede sulama tarımına olanak sağlamaktadır. Ilıman iklimi ve orta derecelerdeki soğuk ve kuru havası (yaz 33° / kış -20°), kestane, badem ve yaban eriği gibi meyve ağaçlarının yetişmesine uygundur. Bunun yanında, ayçiçeği, kabak çekirdeği, şeker pancarı, arpa, buğday, elma ve ceviz, kentin temel tarım ürünleri arasındadır. Kentin önemli doğal kaynaklarını, kireç (87 000 t/yıl), mermer (4 500 t/yıl) ve seramik 3 000 t/yıl) ocakları oluşturmaktadır. Kentin sanayisi, bu doğal kaynaklar ve tarım ürünlerinin yanı sıra hayvancılık ekseninde gelişmiştir. 12 000 hanelik bir topluluk olarak Urumiye ve Salmas arasında göçebelik yapan ve Batı Azerbaycan'ın en önemli göçebe topluluğu olarak bilinen *Şakaklar*, yerleşik hayata geçirilmiş olsalar bile hayvancılık önemli bir sektör olmaya devam etmektedir. Böylece, peynir (İran'ın en ünlü peynirlerinden biri "otlu peynir", Salmas peyniri adıyla tanınır), yün, deri, şeker, bisküvi üretiminin yanı sıra, cam, taş, plastik, tuğla ve çimento üretimi de gelişmiştir. Bu ürünler, İran'ın diğer bölgelerine satılmaktadır.¹⁹¹

Salmas şehrinin en önemli özelliklerinden biri de kent halkının çok değişik etnik kökenlerden gelmesidir. Bu gurupların sayısı hakkında veriler olmasa da, sayısal önemlerine göre sıralamak mümkündür. Şehrin en eski topluluklarından biri olan Azerbaycan Türkleri, kent nüfusunun en önemli kısmını oluştururlar. Diğer guruplar tarafından da « Acemî » olarak algılanmaktadırlar. Dillerinin kendileri tarafından değil de diğerleri tarafından « Acemi » terimiyle

191 *Abâdihâ-ye Keşvar-e Conihuri-ye Eslâmi-ye İran : Hoy-Salmâs, Sâzmân-e coğrâfiyâyi-e niruhâ-ye mosallah, Farhang-e Coğrâfiyâyi, vol. 5., 1371, s. 85.*

adlandırılması ilginçtir. Ancak bu « acemi » teriminde dilsel olduğu kadar dinsel bir yüklemenin de bulunduğunu sanıyoruz. Salmas Azerbaycan Türklerinin büyük bir bölümü Şii olmakla birlikte, önemli sayıda Hanefi ve Şafi topluluklar da mevcuttur. Her ikisi de Hristiyan olan Ermeni ve Süryaniler şehrin eski halklarından diğer ikisidir. Ancak, şehre daha sonraları bir göç sonucu gelip yerleşen Kürtlerin nüfusu bu iki topluluğunkinden daha önemlidir. Kürtler Sünni'dirler. Dolayısıyla, Salmas'ta beş ayrı dil topluluğu ilişki içindedir: Azerbaycan Türkçesi, Kürtçe, Ermenice, Asurice ve resmî dil olan Farsça.

1981 yılında 128 000 olan Salmas'ın nüfusu, 1996 yılında 154 558 olmuştur. Kentsel nüfusun bu yıllar arasında %8 oranındaki artışına karşın, Salmas nüfusu büyük ölçüde kırsal özelliğini sürdürmektedir. 1981 yılında %61 olan kırsal nüfus oranı, 1996 yılında 83 676 kişi ile %53'e gerilemiştir. Buna karşın, 1981 yılında 50 300 olan kentsel nüfus, 1996 yılında 72 882 kişiye yükselerek şehir nüfusunun %47'sini oluşturmaktadır. Bu çalışmada kentsel toplum temel alındığına göre, 83 676 kişilik kırsal toplum göz önünde bulundurulmamıştır. Dolayısıyla, 1996 yılında nüfusu 72 775 olan Salmas kentsel toplum denek evreninin oluşturulmasında temel alınmıştır. Ancak, Tahran denek evreninin oluşturulmasında yapıldığı gibi, burada da, 10 yaş altı grup (17 4006 kişi) bu nüfustan çıkarılmıştır. Sonuç olarak, Salmas'ın 10 yaş üstü kentsel nüfusu 55 477 olarak belirlenmiş ve bu denek gurubuna temel teşkil etmiştir. Ayrıca bu nüfusun 28 234 kişisi (%51) erkek, 27 243 (%49) kişisi kadından oluşmaktadır.

Salmas denek evreninin büyüklüğü 0,002 olarak belirlenmiştir. Buna göre, Salmas denek evreni 111 kişiden oluşmaktadır ($55\,477 \times 0,002 = 110,9$) ve bunların 57'si erkek, 54'ü ise kadındır. Bu nüfusun yaş guruplarına göre dağılımı şöyledir: birinci grup 19 087 kişi (%34), ikinci grup 17 369 kişi (%31), üçüncü grup 10 534 (%19), dördüncü grup 8 487 kişi (%15). Birinci yaş gurubu, 20'si erkek, 18'i kadın olmak üzere 38 kişi ile denek evreninde temsil edilmektedir. İkinci yaş gurubu 62 denekten teşkil olup bunların 18'i erkek, 17'si kadındır. Üçüncü yaş gurubu, 11 kişi erkek ve 10 kişi kadın, 21 denek içermektedir. Son yaş gurubunda ise 17 denek bulunmaktadır. Bunlar, 9 erkek ve 8 kadından oluşmaktadır.

Temel alınan nüfusun sosyal yapısına göre dağılımına bakıldığında, bu nüfusun %35'ünün etkin, %65'sinin ise etkin olmadığı görülür. Denek evreninde etkin grup 39, etkin olmayan grup ise 72 kişi ile temsil edilirler.

Etkin grup, 18 396 erkek ve 1 640 kadın nüfustan oluşur. Demek ki etkin nüfusun %91'i erkek, %9'u kadındır. Dolayısıyla, etkin nüfus denek evreninde 35 erkek ve 4 kadın ile temsil edilmiştir. On dokuz değişik etkinlik, Tahran'da yapıldığı gibi, dört ayrı başlıkta yeniden değerlendirilmiştir. Buna göre, çiftçilik, balıkçılık, maden, zanaat, su-gaz-elektrik, inşaat ve ev işleri etkinlikleri «işçi» başlığı altında toplanmıştır. Temel toplumun %13'ünü oluşturan bu grup, denek evrenine 14 kişi olarak yansımıştır. Ancak bu deneklerin tamamı erkek olup bütün yaş gurupları temsil edilmiştir: 2 kişi birinci, 8 kişi ikinci, 1 kişi üçüncü ve 3 kişi dördüncü yaş gurubuna aittir. «Hizmet» başlığı altında toplanan, kamu hizmeti, eğitim-öğretim, sağlık hizmetleri, diplomatik hizmetler, merkezi idare hizmetleri ve diğer hizmet etkinliklerinde çalışanlar, Salmas nüfusunun %11'ini oluşturur. Denek evrenine 12 kişi olarak yansıyan bu gurubun 9 kişisi erkek, 3 kişisi kadındır. Erkeklerin 1 kişisi birinci, 3 kişisi ikinci, 4 kişisi dördüncü ve 1 kişisi de dördüncü yaş gurubundandır. 3 kişiyle temsil edilen kadın gurubun ise 2 kişisi ikinci, 1 kişisi de üçüncü yaş gurubuna mensuptur. «Ticaret» gurubu, ticaretle uğraşanların yanı sıra, otel-restoran, aracı, taşınmaz mal acenteleri ve ulaşım-taşıma sektörlerinde çalışanlardan oluşturulmuştur. Hepsî erkek nüfustan oluşan bu grup, Salmas nüfusunun %9'unu oluşturur ve denek evreninde 10 kişi ile temsil edilir. Bunların 5 kişisi ikinci, 2 kişisi üçüncü ve 3 kişisi dördüncü yaş gurubuna mensuptur. Salmas nüfusunun %3'ünü teşkil eden ve «diğer» başlığı altında toplanan grup, 2 kişisi erkek, 1 kişisi kadın olmak üzere denek gurubunda 3 kişi ile temsil edilmiştir.

72 kişilik etkin olmayan denek gurubu, 22 erkek ve 50 kadından oluşmuştur. Salmas toplumunun etkin olmayan nüfusunun %47'si «ev hanımlarından» meydana gelmektedir. Bu da denek evreni için temel alınan Salmas nüfusunun %31'i demektir. Böylece, denek evrenimizi oluşturan gurubun 35 kişisi bu guruba mensuptur. Tamamı kadınlardan oluşan bu deneklerin 4'ü birinci, 15'i ikinci, 10'u üçüncü ve 6'sı dördüncü yaş gurubuna aittir. Etkin olmayan toplumun oluşumunda önemli bir rol oynayan «öğrenciler», Salmas nüfusunun

%28'ini oluşturmaktadır. Bunların %53'ü erkek, %47'si ise kadınlardır. Denek evreninde 31 kişi ile temsil edilen öğrenci gurubu, 17 erkek ve 14 kadın denekten oluşuyor. Erkeklerin 16 kişisi birinci yaş gurubuna, 1'i de ikinci yaş gurubuna mensup iken, kadın deneklerin tamamı birinci yaş gurubuna aittir. Salmas toplumunun geri kalan nüfusu %5 oranında, « işsiz » ve « emekli » guruplarından oluşmaktadır. %3 oranındaki işsizler, denek gurubunda, 3'ü erkek biri kadın olmak üzere 4 kişi ile temsil edilmiştir. Erkekler birinci, ikinci ve üçüncü yaş gurubuna mensup olurken, kadın denek dördüncü yaş gurubuna aittir. Emekli gurubu ise, biri üçüncü diğeri dördüncü yaş gurubundan 2 denekle temsil edilmiştir.¹⁹²

T19. Salmas denek evreni (yaş, cinsiyet ve sosyal guruplar)

Yaş	y1 38		y2 35		y3 21		y4 17		E/K 111		T 111
Cinsiyet	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	T
	20	18	18	17	11	10	9	8	57	54	111
+Etkin	3	0	16	2	8	1	8	1	35	4	39
İşçi	2	0	8	0	1	0	3	0	14	0	14
Ticaret	0	0	5	0	2	0	3	0	10	0	10
Hizmet	1	0	3	2	4	1	1	0	9	3	12
Diğer	0	0	0	0	1	0	1	1	2	1	3
-Etkin	17	18	2	15	2	10	1	7	22	50	72
Ev han	0	4	0	15	0	10	0	6	0	35	35
Öğrenci	16	14	1	0	0	0	0	0	17	14	31
İşsiz	1	0	1	0	1	0	0	1	3	1	4
Emekli	0	0	0	0	1	0	1	0	2	0	2

2.1.2.3. Toplam denek gurubu

Böylece, 195 Tahran'dan ve 111 Salmas'tan olmak üzere 306 kişilik bir denek evreni oluşturulmuştur. 157 kişiden oluşan erkekler, denek evreninin %51'ini, 149 kişiden oluşan kadınlar ise %49'unu teşkil etmektedir. 95 denek içeren birinci yaş gurubu, denek evreninin %31'ini oluştururken, bu deneklerin 49'u erkek 46'sı kadındır. İkinci yaş gurubunda 97 denek bulunmaktadır. Denek evreninin %32'sini oluşturan bu deneklerin 50'si erkek, 47'si kadındır. Denek evreninin %21'i, yani 64 kişisi, üçüncü yaş gurubuna dâhildir. Bunların 33'ü

erkek, 31'i kadındır. Dördüncü yaş gurubunda ise, denek evreninin %16'sını teşkil eden 50 denek bulunmaktadır. Bu yaş gurubu 26 erkek, 24 kadından oluşmaktadır.

Deneklerin sosyal yapıları göz önünde bulundurulduğunda, bunların 105'inin, yani %34'ünün etkin olduğu, 201 kişinin ise, diğer bir deyişe %66'sının, etkin olmadığı görülür. Etkin deneklerin 93'ü erkeklerden oluşmakta ve bu denek evreninin %30'unu oluşturmaktadır. 12 kişiden meydana gelen etkin kadınlar ise denek evreninin sadece %4'üne eşittir. Etkin deneklerin en önemli bölümünü, 34 kişi ile « işçi » gurubu teşkil eder. 33 erkek ve 1 kadın denekten oluşan bu gurup, denek evreninin %11'ini oluşturur. Bu guruba dâhil olan deneklerin 3'ü, birinci yaş gurubuna mensup olup tamamı erkektir. İşçilerin 20'si, 19'u erkek, 1'i kadın olmak üzere, ikinci yaş gurubuna dâhildir. Üçüncü yaş gurubu, tamamı erkek olan 6 denekten, dördüncü yaş gurubu ise 5 kişiden meydana gelmektedir. « Ticaret » sektöründe etkin olan deneklerin sayısı 33'tür ve bunlar denek evreninin %11'ini teşkil ederler. Bu gurupta 32 erkek, 1 kadın denek yer almaktadır. Birinci yaş gurubuna ait olan 1 tek denek mevcuttur. Buna karşın, ikinci yaş gurubunda 12, üçüncü ve dördüncü yaş guruplarının her birinde 10 denek bulunmaktadır. 31 kişiden oluşan « hizmet » sektöründe etkin denekler, denek evreninin %10'una eşdeğerdir. %74'ü erkek, %26'sı kadın olan bu deneklerin 1 kişisi birinci, 16 kişisi ikinci, 12 kişisi üçüncü ve 2 kişisi dördüncü yaş gurubuna dâhildir. Etkin deneklerin « diğerleri », 5'i erkek 2'si kadın olmak üzere 7 kişiden oluşmakta ve bunların biri birinci, 2'si ikinci, 1'i üçüncü ve 3'ü dördüncü yaş gurubunda bulunmaktadır.

Etkin olmayan denekler, denek evreninin %21 oranındaki 64 erkek ve denek evreninin %45 oranındaki 137 kadından ibarettir. Denek evreninin %29'u oranındaki "ev hanımı" gurubu 89 denekten oluşmuştur. Toplam kadın deneklerin %60'ına eşit olan bu deneklerin 7 kişisi birinci, 34 kişisi ikinci, 29 kişisi üçüncü ve 19 kişisi dördüncü yaş gurubuna mensuptur. "Öğrenci" gurubuna ait denekler, 87 kişi ile denek evreninin %28'ini oluşturur. Bunların 45'i (deneklerin %29'u) erkek, 42'si (deneklerin %28'i) kadın denekten meydana gelir. Diğer taraftan, bunların %26'sı (80 kişi) birinci yaş gurubuna dâhil olup 41'i erkek, 39'u kadındır. İkinci yaş gurubunda 4'ü erkek, 3'ü kadın olmak üzere 7 denek bulunmaktadır ve bunlar deneklerin %2'sine eşittir.

“İşsiz” denekler 14 kişiden meydana gelmektedir. Deneklerin %5’i oranında olan bu işsiz grup, 10 erkek, 4 kadından oluşur. Yaş gurubuna göre dağılımına gelince; birinci yaş gurubundan 2, ikinci yaş gurubundan 6, üçüncü yaş gurubundan 4 ve dördüncü yaş gurubundan da 2 denek bulunmaktadır. “Emekliler” gurubu 11 denekten oluşmakta ve deneklerin %4’ünü teşkil etmektedir. Erkek denek gurubunun %6’sı değerindeki 9 erkek ve kadın denek gurubunun %1’i değerindeki 2 kadından oluşan bu deneklerin 2’si üçüncü ve 9’u dördüncü yaş gurubuna mensuptur.

T20. Toplam denek evreni (yaş, cinsiyet ve sosyal guruplar)

Yaş	y1 95	y2 97	y3 64	y4 50	E/K 306	T 306
Cins	E K 49 46	E K 50 47	E K 33 31	E K 26 24	E K 157 149	T 306
Etkin+	6 0	42 8	28 1	18 2	93 12	105
İşçi	3 0	19 1	6 0	5 0	33 1	34
Ticare	1 0	12 0	10 0	9 1	32 1	33
Hizm	1 0	10 6	11 1	2 0	23 8	31
Diğer	1 0	1 1	1 0	2 1	5 2	7
Etkin-	43 46	8 39	5 30	8 22	64 137	201
Öğren	41 39	4 3	0 0	0 0	45 42	87
Ev h	0 7	0 34	0 29	0 19	0 89	89
İşsiz	2 0	4 2	3 1	1 1	10 4	14
Emek	0 0	0 0	2 0	7 2	9 2	11

2.1.3. Denek seçimi

Sosyal kıstaslara göre oluşturulan kotalardan sonra, ankete tabi tutulacak deneklerin seçimi için de bazı kıstaslar göz önünde bulundurulmuştur. Bu kıstaslar, deneklerin etnik ve dilsel kökeni, oturdukları bölge ve bu şehirlerde oturma süresi olarak belirtilebilir.

2.1.3.1. İkamet yeri ve süresi

Özellikle Tahran’da olmak üzere, araştırma sahasındaki mahallelerin sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkları göz önüne alınarak, denek evreninin mümkün mertebe bu farklı yapıları temsil edebilecek deneklerden seçilmesine dikkat edilmiştir. Dolayısıyla, ankete tabii olacak deneklerin ikamet ettikleri mahalle, kıstaslardan birini oluşturmaktadır.

Tahran kentinde anketlerin yapılacağı mahallelerin seçiminde, kent sakinlerinin sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları göz önünde bulundurularak üst sınıfın yaşadığı kuzey bölgesi, alt sınıfın yaşadığı güney bölgesi ve daha çok orta halli insanların yaşadığı merkez bölgesi olarak bu kent üç ayrı belirgin bölgeye bölünmüştür. Diğer taraftan, şehrin etnik yapısı hakkında verilerin olmamasına karşın, Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun güney bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir. Bu olgu da göz önüne alınarak denek sayısı güney bölgesinde daha fazla tutulmuştur. Böylece, Tahran denek gurubunun %39'u (77 denek), güney bölgesinden, %35'i (68 denek) merkez bölgesinden ve %26'sı (50 denek) kuzey bölgesinden seçilmiştir.

Salmas şehrinin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının bölgesel dağılımı hakkında verilerin yokluğu, denek seçiminin coğrafi temelde yapılmasını dayatmış, dolayısıyla, bir önceki şehirde olduğu gibi, bu kent de üç ayrı bölümde ele alınmıştır. Buradaki deneklerin %28'i (31 denek) şehrin güney bölgesinden, %37'i (41 denek) merkez bölgesinden ve %35'i (39 denek) kuzey bölgesinden seçilmiştir.

Bu kıstasların yanında, deneklerin söz konusu şehirlerdeki ikamet süresi de bir kıstas olarak ele alınmıştır. Türk bölgelerinden Tahran'a öğrenci, ticaretçi, işçi olarak gelenler ve diğer Türk bölgelerinden Salmas'a mevsimlik işçi olarak gelenler gibi, geçici olarak bu şehirlerde bulunan Türklerin yoğun olduğu bilindiği için, bu şehirlerde en az 10 yıldır ikamet etme süresi koşulu getirilmiştir. Buna göre, Tahran denek gurubunun %53'ünün (104 denek) bu kentte doğduğu, %47'sinin ise başka şehirde doğup daha sonradan Tahran'a gelip yerleştikleri ve en az 10 yıldan beri de bu şehirde yaşamakta oldukları ortaya çıkar. Salmas'ta ise deneklerin %80'i (89 denek) bu kentte doğmuş, %20'si ise sonradan bu şehre gelmiş ve 10 yıldır burada yaşamaktadır.

2.1.3.2. Etnik-dilsel köken

Denek evrenine dâhil olmanın kıstaslarından biri Türk etnik kökenine mensup olmak olduğu için ilk aşamada deneklerin etnik kökenini belirlemek gerekmektedir. Dolayısıyla, etnik kökeni belirlemek için "siz Türk müsünüz" sorusundan hareket edilmiştir. Ancak, özellikle Tahran'da, bu sorudan hareketle, deneklerin etnik kökenini belirlemenin ne kadar zor olduğu ortaya çıkmıştır. İran'da

Türk etnik kökene mensup olan birey veya toplulukları ve bunların konuştuğu dili belirtmek için Farsların *Tork* veya *Torki* ve Türklerin *Türk* veya *Türki* terimlerini sık olarak kullanmalarına karşın, bu soru, muhataplarda tuhaf tepkilere yol açmıştır. Yöneltilen bu soruya, “Türk sensin”, “Türk babandır”, “Bayım bana küfür etmeyiniz”, “Hayır, ben insanım” gibi şaşırtıcı yanıt ve tepkiler alınmıştır. Bu tepkinin nedenini, İran’da “Türk” kelimesinin büründüğü aşağılayıcı ve küçültücü anlamla açıklamak mümkündür. “Türk” sözü, anlayışı zayıf, idrak etmede zorluk çeken insanlar için sık olarak kullanılmaktadır.

Diğer taraftan, Türk olduklarından kesinlikle emin olunan birçok kişi, “Türk şiveleriyle”, Türk olmadıklarını söylemişlerdir. Türklerin sahip oldukları kötü imaj nedeniyle çok sayıda deneğin Türklüklerini açıklamadaki tereddütlerinin yanı sıra, ayrışık aileden gelenlerin etnik kökenlerini Türk olarak belirtmedeki olumsuz tutumları, deneklerin etnik kökenlerinin objektif bir biçimde belirlenmesini engellemektedir. Dolayısıyla, yalnızca etnik kıstas ele alınsaydı, gerçekte kökeni Türk olan ama bunu açıklamak istemeyen denekler ile “Türk-Fars” ayrışık aileye mensup deneklerin birçoğu denek evreninin dışında kalmış olacaktı.

Bu zorluk karşısında, yöresel kökenin etnik kökenin belirlenmesinde yardımcı olabileceği düşüncesiyle, aynı zamanda deneğin yöresel kimliği “aslen nerelisiniz” sorusu ile belirlenmeye çalışılmıştır. Çoğu zaman alınan “Tahranlıyım” yanıtına, “ya aileniz” sorusu eklenmiştir. Ancak bu sorudan sonra, bazen “ailem Tebrizli ama ben Tahranlıyım” gibi daha doyurucu ve bir o kadar da ilginç yanıtlar alınmıştır.

Deneklerin Türk olup olmadığını belirlemede etnik ve bölgesel aidiyet hakkındaki bu iki soru yetersiz kaldığı için, ayrıca dil unsurunun da sorulmasının yararlı olacağı kanısına varılmış ve “Azerbaycan Türkçesini biliyor musunuz” sorusu yöneltilmiştir. Azerbaycan Türkçesinin aktarımının aile çerçevesinin dışında mümkün olmadığı göz önünde bulundurularak, bu dili bilen bireyin etnik kökeninin büyük bir olasılıkla Türk olacağı düşünülmüştür. Böylelikle, hem Türk olmalarına karşın etnik veya bölgesel kökenlerini açığa vurmamak istemeyen bireylerin, hem de Türk olmadıkları halde bu dili konuşabilen bireylerin anket evrenine dâhil edilmesi sağlanmıştır. Diğer bir deyişle, denek evreninin belirlenmesinde hem etnik hem de

dilsel kıstaslar ele alınmıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesini konuşamıyor olsa bile Türk etnik kökenine mensup olanlar ile Türk olmasa bile Azerbaycan Türkçesini konuşabilen herkes denek evrenine dâhil olabilmıştır. Böylece, Azerbaycan Türkçesi konuşabilen ama Türk olmayan deneklerin de davranışlarının gözlemlenmesine olanak sağlanmıştır. Ancak, bu tür topluluk hakkında özel bir veri olmadığı için bu kategori için ayrıca bir kota oluşturulamamıştır. Deneklerin gerçek etnik kökeni, anne ve babaların ana dilleri incelendikten sonra belirlenebilmiştir.

2.1.3.2.1. Ebeveynlerin ana dili

Deneklerin etnik ve dilsel kökenlerinin belirlenmesi için ebeveynlerin ana dilinden hareket edilmiştir. Yani, annenin veya babanın ana dili denneğin etnik kökeninin belirlenmesinde temel alınmıştır. Böylece ebeveynlerin ana dili olarak sekiz ayrı dil ortaya çıkmaktadır: Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Kürtçe, Süryanice, Mazandaranice, Lorca, Gilakça ve Taleşçe. Ancak, bu ana diller anne veya babaya göre değişmektedir.

2.1.3.2.1.1. Baba ana dili

Baba ana dilinden hareket edince, deneklerin altı ayrı etnik kökene mensup oldukları görülmektedir: Türk, Fars, Kürt, Süryani, Lor, Gilak. Ancak, deneklerin 271 kişinin babasının ana dili Azerbaycan Türkçesidir. Dolayısıyla, babanın ana dili temel alındığında, deneklerin %89'unun ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu görülür ($BD=271:306 \times 100 = \%88,6$). Diğer ana diller ise şöyledir: Farsça 16 denek ($16:306 \times 100 = \%5,2$), Kürtçe 12 denek ($12:306 \times 100 = \%3,9$), Süryanice 3 denek ($3:306 \times 100 = \%0,9$), Gilakça 3 ($3:306 \times 100 = \%0,9$) ve Lorca 1 denek ($1:306 \times 100 = \%0,3$).

Babaların ana dilleri, Tahran'da 5 (Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Kürtçe, Gilakça, Lorca), Salmas'ta ise 3 (Azerbaycan Türkçesi, Kürtçe ve Süryanice) dilden oluşmaktadır. Tahran deneklerinin 174 kişinin, yani %89'unun babasının ana dili Azerbaycan Türkçesidir ($174:195 \times 100 = \%89,2$). Bunların 16 kişinin baba ana dili Farsça ($16:195 \times 100 = \%8,2$), 1 kişinin Kürtçe ($1:195 \times 100 = \%0,5$), 3 kişinin Gilakça ($3:195 \times 100 = \%1,5$) ve 1 kişinin de Lorcadır ($1:195 \times 100 = \%0,5$). Babaların ana dillerinin Salmas'taki dağılımı ise şöyledir: 97 Azerbaycan Türkçesi

(97:111x100=%87), 11 Kürtçe (11:111x100=%9,9) ve 3 Süryanice (3:111x100=%2,7).

2.1.3.2.1.2. Anne ana dili

Anne ana dili temel alındığında, deneklerin Türk, Fars, Kürt, Süryani, Gilak, Lor, Mazandarani ve Taleş olmak üzere sekiz ayrı etnik guruba mensup oldukları görülmektedir. 263 denneğin annesinin ana dilini oluşturan Azerbaycan Türkçesi, toplam denek gurubunun %86'sının etnik dilidir (263 :306x100=85,9). 19 denneğin annesinin ana dili olan Farsça ise denek gurubunun %6,2'sine eşdeğerdir (19 :306x100=6,2). Annelerin ana dili olarak Kürtçe 14 denekle üçüncü sırada yer almaktadır. Denek gurubunun %4,6'sının etnik kökeni anne tarafından Kürt'tür (14 :306x100=4,6). Süryani etnik kökeni 3 anne ile temsil edilmektedir (3 :306x100=0,9). Aynı şekilde deneklerin annelerinin üçünün ana dilinin Lorca olduğu görülmektedir (3 :306x100=0,9). 2 anne ile temsil edilen Gilak kökeni denek gurubunun %0,7'sini oluşturmaktadır (2 :306x100=0,7). Mazandarani ve Taleş dillerinin her biri için birer denek bulunmaktadır (1:306X100=0,3).

Annelerin ana dili dağılımında da Tahran ve Salmas şehirlerinde farklılık vardır. Tahrandaki ana diller yedi ayrı dilden ibarettir: Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Kürtçe, Gilakça, Lorca, Mazandarani ve Taleşçe. Azerbaycan Türkçesi 167 denneğin, yani bu şehirdeki denek gurubunun %86'sının, annesinin ana dilidir (167:195x100=85,6). Farsça Tahran denek gurubunun %10'unun annesinin ana dilini oluşturmaktadır çünkü bunların sayısı 19'dur (19:195x100=9,7). Annelerin ana dili olarak, üç kişi ile Lorca üçüncü sıradadır (3:195X100=1,5). Kürtçe ve Gilakça her biri iki kişi ile Tahran deneklerinin %1'inin etnik dilini oluşturur (2:195x100=1). Mazandarani ve Taleşçe, aynı şekilde birer annenin ana dili olarak her biri denek gurubunun %0,5'inin etnik dilini teşkil eder (1:195x100=0,5). Salmas'taki annelerin ana dilleri, Azerbaycan Türkçesi, Kürtçe ve Süryanice olmak üzere üç ayrı dilden oluşmaktadır. Anne ana dili Azerbaycan Türkçesi olan grupta 96 kişi mevcut olup Salmas denek gurubunun %86'sını oluşturur. Anne ana dili Kürtçe olan grup 12 kişi ile Salmas deneklerinin %11'ini teşkil etmektedir. Anne ana dili Süryanice olan grup ise 3 kişi ile bu deneklerin %3'ünü oluşturur.

2.1.3.2.2. Denek ailesinin etnik-dilsel yapısı

Süryaniler dışındaki grubun anne ana dilleri ile baba ana dilleri birbirine tam olarak denk gelmemektedir. Bu, incelenen grubun belli bir kesiminin aile yapısının dilsel ve etnik bakımdan karışık olduğunu ve farklı dil grupları arasında evliliğin yaygınlığını göstermektedir. Ebeveynlerin ana dilleri bakımından, iki ayrı dilsel-etnik aile türü ile karşı karşıyayız.

Anne ve babanın aynı ana dile sahip olduğu ve "homojen aile" (HA) olarak belirtilen aileye mensup deneklerin sayısı, 175 kişi Tahran'da 108 kişi Salmas'ta olmak üzere, toplam 283 kişi olup, denek grubunun %92,3'ünü oluşturmaktadır. Diğer taraftan, bunlar Tahran deneklerinin %90'ını, Salmas deneklerinin ise %97'sini teşkil ederler. Bunların içinde, hem anne hem de baba anadilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu deneklerin sayısı 256 kişidir ve bunlar grubun %90'nunu oluşturmaktadır ($256:283 \times 100 = 90,45$). 11 kişi hem annesinin hem de babasının ana dilinin Farsça olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla, denek grubunun %4'ü Farsça homojen aileye mensuptur ($11:283 \times 100 = 3,9$). Ayrıca 11 kişi, ebeveynlerinin her ikisinin de ana dilinin Kürtçe olduğunu beyan etmektedir. Dolayısıyla homojen ailelerin %4'e yakını Kürt'tür ($11:283 \times 100 = 3,9$). Diğer taraftan, 3 Süryani ($3:283 \times 100 = 1$), 1 Gilak ($1:283 \times 100 = 0,3$) ve 1 Lor ($1:283 \times 100 = 0,3$) homojen aile bulunmaktadır.

« Ayrışık aile » (AA) olarak adlandırılan anne ve babanın ana dillerinin farklı olduğu diğer grupta ise 23 denek bulunmaktadır ($AA=306-283=23$). Bunların 20'si Tahran'da ($195-175=20$), 3'ü Salmas'tadır ($111-108=3$). Ayrıca, bu ayrışık ailelerde babanın ana dili olarak Azerbaycan Türkçesi 15, Farsça 5, Kürtçe 1 ve Gilakça 2 kişi ile temsil edilmektedir. Annelerin ana dili ise, 7 Azerbaycan Türkçesi, 8 Farsça, 3 Kürtçe, 2 Lorca, 1 Taleşçe, 1 Gilakça ve 1 Mazandaraniceden oluşmaktadır. Dolayısıyla, ya anne ya da babanın ana dili Azerbaycan Türkçesi olan bu ayrışık ailelerin sayısı 22'dir. Fars ayrışık aile sayısı 13, Kürt 4, Gilak 3, Lor 2, Mazandarani 1 ve Taleş 1.

Homojen ve ayrışık aileler birlikte ele alındığında, deneklerin 278'inin Türk asıllı olduğu anlaşılmaktadır ($TA=256+22=278$). Bu açıdan, denek grubunun %91'i için Azerbaycan Türkçesi potansiyel ana dildir ($278:306 \times 100 = 90,8$). Farsça ise 24 denegın, yani grubun %8'inin

potansiyel ana dili olarak görünmektedir (11+13=24:306x100=7,8). Kürtçe 15 denek için potansiyel ana dili olarak ortaya çıkmaktadır (15 :306x100=4,9). Diğer potansiyel ana diller ise, 3 kişiyle Süryanice, 4 kişiyle Gilakça, 3 kişiyle Lorca, 1kişiyle Mazandaranice ve 1 kişiyle Taleşçedir.

T21. Aile ana dili /etnik dil

Dil	BD		AD		HA		AA		TA	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Azerbaycan T.	271	89	263	86	256	90	22	96	278	91
Farsça	16	5	19	6	11	4	13	57	24	8
Kürtçe	12	4	14	5	11	4	4	17	15	5
Süryanice	3	1	3	1	3	1	0	0	3	1
Lorca	1	0,3	3	1	1	0,5	2	9	3	1
Gilakça	3	1	2	0,7	1	0,5	3	13	4	1,3
Mazand.	0	0	1	0,3	0	0	1	4	1	0,3
Taleş	0	0	1	0,3	0	0	1	4	1	0,3
Toplam	306	100	306	100	283	92	23	8	306	100

Ebeveynlerin ana dillerinden hareket ederek deneklerin %91'inin Türk etnik kökenli oldukları anlaşılmaktadır. Bunların %9'unun Türk kökeniyle hiçbir ilişkisi olmamasına karşın Türkçe konuşabilmeleri dikkat çekicidir. Bu çelişkiyi, Azerbaycan Türkçesinin diğer etnik guruplar arasındaki işlerliği ile açıklamak mümkündür. Ancak bu grubun büyük bir bölümünün, özellikle de anne ve babalarının ana dilinin Farsça olduğunu bildiren deneklerin, Türk olduğu tahmin edilmektedir. Toplumsal psikolojide "kendinden nefret" deyimiyle ifade edilen "kendi etnik kökenini ve kültürünü küçümseyip üst kültüre mensubiyetini ileri sürme davranışı" çok açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Salmas denekleri arasında var olan Süryani ve Kürtler arasında Azerbaycan Türkçesinin işlerlik bulması anlaşılabilir. Ancak, bu dilin Fars kökenli topluluk arasında, özellikle de Tahran deneklerinin %6'sı nezdinde bir işlerliğe sahip olması mümkün değildir. Bu çelişkili tutumu sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele almakta yarar vardır.

2.2. İRAN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN ANA DİLİ OLARAK SÜRDÜRÜMÜ

Bu bölümde, bir dilin konuşucularının sayısal azalması anlamındaki *azınlıklaşma* sürecinin “ana dili yitimi” boyutu ele alınmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan Türkçesiyle etnik bağı bulunan bireylerin ana dilleri karşısındaki tutumlarının değerlendirilmesi söz konusudur. Diğer bir deyişle, bu dille etnik bağı bulunan topluluğun ana dili seçimindeki davranışlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Azerbaycan Türklerinde baskın kültür ve baskın dilin benimsenmesi yönünde etnik dillerine karşı bilerek takındıkları yabancılaşma tutumunu içeren bir ana dili değiştirme süreci var mıdır sorusuna yanıt aranmaktadır. Temel olarak, Azerbaycan Türkçesinin toplum-dilsel durumunun ana dili sürdürümü veya ana dili yitimi bağlamında belirlenmesi hedeflenmekle birlikte, aynı zamanda İran’da « ana dili » kavramı konusu sorgulanmaktadır. Ana dilinin belirlenmesinde etnik köken temel alınan tek kıstas mıdır yoksa bu konuda rol oynayan başka ölçütler de var mıdır? Ana dili belirlenmesinde temel dil annenin dili midir yoksa babanın dili mi? Ayrıca, ana dili sürdürümünü etkileyen değişkenlerin belirlenmesi öngörülmektedir

Ana dili yitimi konusu, birbirinin karşıtı olan iki ayrı yaklaşımdan hareket edilerek incelenebilir. Ana dilinin sürdürümünün temel alındığı birinci yaklaşım, Kanada’da 1961 sayımlarına kadar « dilsel asimilasyon » düzeyini değerlendirmek için kullanılan yöntemdir. Söz konusu yöntem, herhangi bir etnik kökenden olduğunu söyleyen bireylerin sayısı ile bu etnik gurubun dilini ana dili olarak algılayan bireylerin sayısı arasındaki ilişkiden yola çıkmaktadır.¹⁹³ Ana dilinin yitimini temel alan ikinci yaklaşım ise, yukarıda belirtilen « dil asimilasyonu göstergesi »’nin Dieu-Renaud tarafından « dilsel

193 MAURAI J., « Assimilation linguistique », *Sociolinguistique*, MOREAU M.L. (ed), Mardaga, s.52.

daralma » olarak uyarlanmış biçimdir.¹⁹⁴ Bu gösterge (rn), herhangi bir dil gurubuna mensup olanların sayısı (Mn) ile bu guruba mensup olduğu halde söz konusu dili konuşamayanların sayısı (Rn) arasındaki orantıdır (rn=Rn:Mn). Böylece, gurup dilini bu gurubun bütün mensupları konuşuyorsa daralma göstergesi 0'a, hiç biri konuşmuyorsa 1'e eşit olmaktadır. Dolayısıyla, gösterge ne kadar sıfıra yakın ise daralma o ölçüde düşük olup 1'e yaklaştıkça daralma da yükselmektedir.¹⁹⁵

Bu çalışmada daralma olarak ele alınan, bir dili konuşma ya da konuşabilme yetisindeki daralma değil, o dilin ana dili olarak algılanışındaki daralmadır. Ana dilinin daralması, etnik dilin toplumsal aktarımının tamamen veya kısmen durmasından dolayı veya bu etnik gurubun bireylerinin bu dili iyi konuşamamasından dolayı veyahut konuşabilseler dahi diğer çeşitli nedenlerden dolayı, onu artık ana dili olarak görmemeye başlamasından itibaren tutarlıdır. Dolayısıyla ana dili olarak etnik dilin yerine bir başka dil geçmektedir. Bu açıdan ana dilinin daralması, bir ana dil gurubuna mensup olan bireylerin sayısı ile bu dili ana dili olarak görmeyenlerin sayısı arasındaki orantıdır.

Azerbaycan Türkçesinin ana dili olarak dinamiklerini incelemek için ilk aşamada deneklerin etnik kökenini belirlemek gerekmektedir. Ebeveynlerinden birisinin ana dili Azerbaycan Türkçesi olan denek, Türk etnik kökeninden, bu dil ise, denneğin « potansiyel ana dili » (pad) olarak değerlendirilmektedir. İkinci aşamada, deneklerin ana dili olarak hangi dili seçtikleri tespit edilmektedir. Deneklerin ana dili olarak belirttiği bu dil de, « belirtilen ana dili » (bad) olarak değerlendirilmektedir. İnceleme aşamasında ise, deneklerin « potansiyel ana dilleri » ile « belirtilen ana dilleri » arasındaki ilişkiye bakılmaktadır. Ana dili durumunun durağan ve tam sürdürümü söz konusu olması için « pad » göstergesi ile « bad » göstergesinin eşit olması gerekmektedir (pad=bad). Buna karşın, belirtilen ana dili toplulukları, bireylerin belirttikleri dil temelinde oluştuğundan, bu iki

194 DIEU-RENAUD, « Quelques problèmes méthodologiques », *Plurilinguisme, normes, situations, stratégies*, Paris, G. Manessy- P. Wald, L'Harmattan, 1979, ss. 61-99.

195 DREYFUS CAMIA M., *Le plurilinguisme à Dakar: contribution à une sociolinguistique urbaine*, Thèse de doctorat, Université Paris V, 1995, s.147.

gösterge arasında bir farklılık ortaya çıkabilir ($pad \neq bad$). Bu durumda, ana dili durumu değiştirir: « pad » göstergesinin « bad » göstergesinden yüksek olması ($pad > bad$) ana dili yitimi sürecine, « pad » göstergesinin « bad » göstergesinden düşük olması ise ($pad < bad$) ana dili genişleme sürecine işaret etmektedir. Bu aşamadan sonra, ana dili değişiminin sürdürüm olarak mı yoksa yitim olarak mı gerçekleştiğini belirlemek daha sonra da bu eğilimlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Ana dili sürdürümünün değerlendirilmesi için, potansiyel ana dili topluluğu ile belirtilen ana dili topluluğu arasındaki orantıya başvurulmaktadır ($s=bad:pad$). Ana dili yitimin değerlendirilmesi için ise, potansiyel ana dili topluluğu (pad) ile bu dili ana dili olarak görmeyenler ($pad-bad$) arasındaki orantıdan yola çıkılmaktadır ($y=pad-bad:pad$). Ana dili gurubunun bütün bireylerinin etnik dillerini ana dili olarak görmeleri durumunda, yitim göstergesinin “0” ($y=pad-bad:pad=0$), sürdürüm göstergesinin ise “1” ($s=bad:pad=1$) olması gerekmektedir. Eğer bu gurubun bireylerinin tamamı bu dili ana dili olarak görmüyorsa yitim göstergesinin “1” ($y=pad-bad:pad=1$), sürdürüm göstergesinin ise “0” olması gerekmektedir ($s=bad:pad=0$). Dolayısıyla, yitim göstergesi “1”e yaklaştıkça ana dili yitimi sürecinin o kadar önemli olduğu anlamına gelmektedir.

2.2.1. Azerbaycan Türklerinde ana dili sürdürümü

Anne ve babaların ana dilleri daha ilk baştan bilindiği için, her dil grubu için potansiyel ana dili göstergesi bilinmektedir. Ancak, ana dilinin sürdürümü ve değişimi konusundaki eğilimlerin incelenmesi için, ayrıca belirtilen ana dili göstergesini belirlemek gerekmektedir. Bunun için deneklere «*ana diliniz nedir?*» sorusu yöneltilmiş ve *Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Kürtçe, Süryanice, Mazandaranice, Lorca, Gilakça ve Taleşçe* olmak üzere aşağıdaki tabloda görülen sekiz ayrı dil elde edilmiştir.

Ana diller	T22. Ana dilleri					
	pad		bad		fark	
	n	%	n	%	n	%
A.Türkçesi	278	90,8	242	79	-36	-11,8
Farsça	24	7,8	43	14	19	6,2
Kürtçe	15	4,9	13	4,2	-2	-0,7
Süryanice	3	0,9	3	0,9	0	0
Gilakça	4	1,3	2	0,7	-2	-0,7
Taleşçe	1	0,3	1	0,3	0	0
Mazandar	1	0,3	1	0,3	0	0
Lorca	3	0,9	1	0,3	-2	-0,6

Ayrışık aile ve özdeş aile gözetmeksizin Azerbaycan Türkçesi 278 kişinin potansiyel ana dili olarak görünmektedir. Yani deneklerin yaklaşık %91'inin ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olması beklenmektedir. Oysa belirtilen ana dilleri içersinde, Azerbaycan Türkçesi 242 kişi ile ilk sırada yer almakla birlikte, bu sayı deneklerin sadece %79'unu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesinin ana dili olarak sürdürümü tam olarak gerçekleşmemektedir. Çünkü deneklerden 36 kişi, Azerbaycan Türkçesini (artık) ana dili olarak görmemektedir.

T23. Ana dili sürdürümü

	TA	TA		HA	AA	AA	
		ad	bd			ad	bd
n	306	306	306	283	23	23	23
pad(t)	278	263	271	256	22	7	15
bad(t)	242	239	239	236	6	3	3

Buna göre, Azerbaycan Türk ailelerinde ana dili sürdürüm göstergesi $0,87$ ($s(t)/TA=242:278=0,87$) olarak, ana dili yitim göstergesi ise $0,13$ olarak belirlenebilir ($y(t)/TA=278-242:278=0,13$). Diğer bir deyişle deneklerin %87'si ana dillerini anne ve babalarının ana dilleri ile %13'ü ise başka bir dille belirtmektedirler. Ana dili belirlemede anne ve babanın dillerinden hangisinin daha belirleyici olduğu konusunda, anne dilinin daha baskın olduğu görülmektedir. Annelerinin ana dili Azerbaycan Türkçesi olan deneklerin sayısı 263 iken, bu dili kendisinin de ana dili olarak belirtenlerin sayısı 239'da kalmaktadır. Dolayısıyla, ana dilinin anne dili olduğu zaman sürdürümü $0,91$ olarak

gerçekleşirken $(s(t)/ad=263:239=0,91)$, bu dil babanın dili olduğunda 0,88 olarak gerçekleşmektedir $(s(t)/bd=239:271=0,88)$.

Bu dil yitiminin hangi dil lehine gerçekleştiğini görebilmek için Farsça başta olma üzere diğer dillerin ana dili sürdürümü seviyesine bakmak gerekir. 24 kişinin potansiyel ana dili olan Farsça, 43 denek tarafından ana dili olarak belirtilmektedir. Bu dilin ana dili sürdürüm ölçeği 1,8 $(s(f)=43:24=1,8)$ ana dili yitim ölçeği ise -0,8'dir $(y(f)=24-43:24=-0,8)$. Dolayısıyla, Farsçanın ana dili olarak genişlemekte olduğuna tanık olunmaktadır. Azerbaycan Türkçesini ana dili olarak görmeyenlerin, bunun yerine Farsçayı ana dili olarak seçtikleri ortaya çıkmaktadır. Kürtçe de 13 kişinin ana dili olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte, anne ve babaların ana dili göz önünde tutulduğunda bu dil 15 kişinin potansiyel ana dilini oluşturmaktadır. Bu durumda, Kürtçenin ana dili olarak sürdürümü 0,9 $(s(k)=13:15=0,9)$, yitimi ise 0,1'dir $(y(k)=15-13:15=0,1)$. İki kişi tarafından ana dili olarak belirtilen Gilakça, aslında 4 kişinin potansiyel ana dilidir. Dolayısıyla, bu dilin sürdürümü 0,5 $(s(g)=2:4=0,5)$ ve yitimi de 0,5'tir $(y(g)=4-2:4=0,5)$. Üç kişinin potansiyel ana dili olan Süryanice bu üç kişi tarafından da ana dili olarak belirtildiği için tam sürdürüm söz konusu olup $(s(a)=3:3=1)$ yitim yoktur $(y(a)=3-3:3=0)$. Denek grubunda üç kişinin potansiyel ana dili olarak temsil edilen Lorca, sadece bir kişi tarafından ana dili olarak kabul edilmektedir. Buna göre, bu dilin sürdürümünün 0,33 $(s(l)=1:3=0,33)$, yitiminin de 0,66 olduğu görülmektedir $(y(l)=3-1:3=0,66)$. Birer kişinin potansiyel ana dilleri olan Mazandaranice ve Taleşçe için tam sürdürüm söz konusudur çünkü her ikisi de birer kişi tarafından ana dili olarak belirtilmiştir.

Azerbaycan Türklerinin belli bir kesiminde ana dili değişimi sürecinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Dil yitimi olarak kendini gösteren bu olgu, değişim eğiliminde olan grubun büyük bir çoğunluğu için, Farsçanın Azerbaycan Türkçesi yerine ana dili olarak algılanması olarak kendini göstermektedir. Görüldüğü üzere, ana dilini değiştiren deneklerin büyük bir bölümü (%86), bu değişimi Farsça lehine gerçekleştirmiştir. Değişimde rol oynayan diğer dört dil (Kürtçe, Lorca, Gilakça ve Taleşçe), bu deneklerin sadece %14'ü tarafından ana dili olarak seçilmiştir. Ancak, denek grubunun, iki ayrı ana dili topluluğuna ait olan denekler var olduğundan, değişimin bu unsurla ilgili olduğu

düşünülebilir. Bundan dolayı, ana dili değişiminin her türlü ailede var olup olmadığını araştırmak yararlı olacaktır.

2.2.1.1. Ayrışık ailede ana dili sürdürümü

İncelemeye ana dili belirlenmesinde bireylerin iki farklı dil arasında seçim yapmak durumunda oldukları ayrışık aileden başlamak daha uygundur. Bu tür ailelerde, birey ya annenin ya da babanın dilini veya her ikisini de ana dili olarak belirtebilir. Bu tür aileye mensup deneklerin sayısı 23 kişidir ancak bu ailelerin 22'sinde ebeveynlerden herhangi birinin ana dili Azerbaycan Türkçesidir. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesi bu 22 kişinin potansiyel ana dilini oluşturur. Belirtilen ana dili konusunda, hiçbir denegın ana dili olarak iki dili birden önermediğı görülmektedir. Buna karşın Azerbaycan Türkçesini ana dili olarak belirtenler sadece 6 kişidir. Dolayısıyla, bu tür ailelerde Azerbaycan Türkçesinin ana dili olarak sürdürümü 0,27 düzeyindedir ($s(t)/AA=6:22=0,27$). Diğer taraftan, ayrışık aile deneklerinden 16 kişi, ana dili olarak Azerbaycan Türkçesinden başka bir dili önermektedir. Buna göre, bu dilin ana dili olarak yitimi 0,73 olarak belirlenebilir ($y(t)/AA=22-6:22=0,73$).

Ana dili seçiminde anne ve baba dillerinden hangisinin daha belirleyici olduğu da merak konusudur. Babanın ana dilinden hareket edildiğinde, Azerbaycan Türkçesinin 15 denegın potansiyel ana dili olduğu görülür. Ancak, bunların yalnızca 3'ünün bu dili ana dili olarak algıladığı, 12'sinin ise bir başka dile başvurduğu görülmektedir. Öyleyse babanın dilinin ana dili olarak sürdürümü 0,20'dir ($s(t)/AA(bd)=3:15=0,20$). Bu durumda ana dili yitimi ise 0,80 dolaylarındadır ($y(t)/AA(bd)=15-3:15=0,80$). Anne diline gelince, Azerbaycan Türkçesinin deneklerin 7'sinin potansiyel ana dili olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın 3 denek, bu dili ana dili olarak görürken 4 denek başka bir dili seçmektedir. Dolayısıyla, anne dilinin ana dili olarak sürdürümü 0,43 ($s(t)/AA(ad)=3:7=0,43$), yiyimi ise 0,57'dir ($y(t)/AA(ad)=7-3:7=0,57$). Anne dilinin ana dili olarak sürdürümü baba dilinden çok daha yüksek olsa da, anne dilinin her zaman ana dilini belirleyen dil olmaktan çok uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayrışık ailelerde Azerbaycan Türkçesinin potansiyel ana dili göstergesi ile belirtilen ana dili göstergesi arasında çok önemli bir fark vardır. Bu fark, bu dilin ana dili olarak yitimini gösterir. Bu tür ailelerde

deneklerin %73'ü ana dili olarak Azerbaycan Türkçesini değil başka bir dili seçmektedir. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesi hem anne dili hem de baba dili olduğunda yitime maruz kalmaktadır. Ancak baba dili söz konusu olduğunda bu yitim çok daha önemlidir (%80/%57).

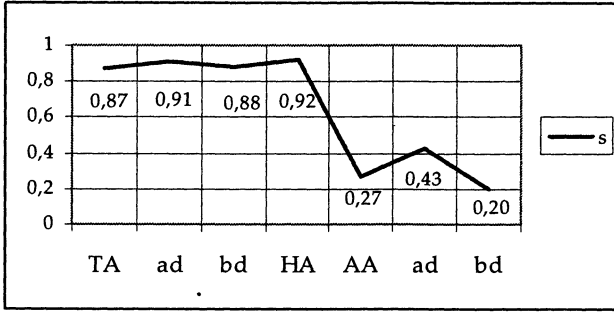
2.2.1.2. Özdeş ailede ana dili sürdürümü

Ayrışık ailelerde ana dili yitiminin bu kadar yüksek düzeyde olması, söz konusu ailelerde Türkçenin Farsça ile rekabet içinde bulunması ve bu rekabet ortamından Farsçanın baskın çıkması ile açıklanabileceği için bu değişim sıradan sayılabilir. Buna karşın, ebeveynlerin her ikisinin de Türk dilli olduğu özdeş ailelerde Türkçenin Farsça ile rekabeti söz konusu olmadığından, normal şartlarda ana dili yitimi beklenmemektedir.

Oysa bu tür aileye mensup deneklerin potansiyel ana dilleri ile belirtilen ana dilleri göstergeleri arasında da bir fark görülmektedir. Gerçekten de, sayıları 283 olan özdeş ailelerden 256'sında hem annenin hem de babanın ana dili Türkçedir. Ancak bu aileye mensup deneklerin 236 kişisi ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu söylerken geri kalan 20 kişisi ana dili olarak başka bir dil önermektedir. Bu durumda, ana dili sürdürümü 0,92 olarak gerçekleşmektedir ($s(t)/HA=236:256=0,92$). Diğer bir deyişle, özdeş ailelerde deneklerin %92'si ana dilini Azerbaycan Türkçesi olarak sürdürmekte; buna karşın %8'i başka bir dili seçmektedir ($y(t)/HA=256-236:256=0,08$).

Özdeş ailelerde bile ana dil yitiminin varlığı, dil değişiminin sadece ana dilinin diğer dillerle ilişki içinde olduğu ayrışık ailelerle sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Bu tür ailelerde ana dili değişimine giden deneklerin tamamının ana dili olarak Farsçayı benimsedikleri görülmektedir. Öyleyse, Azerbaycan Türkleri içinde ana dilinin belirlenmesinde "yabancı" egemen dilin etnik dile baskın çıkmaya ve ana dili yitiminin genelleşmeye başladığı bir süreç söz konusudur.

G12. Ana dili sürdürümü

2.2.2. Ana dili sürdürümünün parametreleri

Etnik dilin ana dili olarak sürdürümü veya yitimi, sadece dillerin ilişki içinde bulunduğu ailelerin etnik-dilsel yapıları ile ilişkili olmadığı anlaşılmaktadır. Dil topluluğunun bu alandaki tutumlarını etkileyen başka etmenlerin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu etmenlerin belirlenebilmesi için, deneklerin sürdürüm ve yitim tutumlarının sosyal ve kültürel parametrelerinin incelenmesi gerekmektedir. Bunun için, ayrışik ailenin etnik-dilsel yapısının bu tutumdaki etkisini saf dışı bırakmak gerekmektedir. Dolayısıyla, sadece özdeş aileye mensup deneklerin tutumları temel alınarak beş ayrı etken göz önünde bulundurulacaktır. Birinci etmen, deneklerin yaşadıkları şehirdir. Tahran ve Salmas deneklerinin tutumları karşılaştırılarak, yaşanan şehrin özelliklerinin dilsel davranış biçimlerine etkileri sorgulanmalıdır. İkinci etmen olarak cinsiyet ele alınmaktadır. Yaş faktörünün etkisini belirlemek için dört ayrı yaş grubunun tutumları incelenmektedir. Diğer taraftan, eğitim düzeyinin önemli bir etmen olacağı varsayımı ile denekler beş ayrı eğitim grubunda değerlendirilmektedir. Olası etmenlerden sonuncusu olarak, deneklerin sosyal etkinlikleri göz önünde bulundurulmaktadır.

T24. Ana dili sürdürümünün parametreleri

s/y	Top	T	S	E	K	E+	E-		
n	306	195	111	157	149	105	201		
pad	278	161	95	141	115	97	159		
bad	242	141	95	135	101	94	142		
s/y	y1	y2	y3	y4	e0	e1	e2	e3	e4
n	95	97	64	50	29	42	85	99	51
pad	77	80	57	42	27	31	69	87	42
bad	68	71	55	42	27	30	63	79	37

2.2.2.1. Tahran ve Salmas'ta ana dili sürdürümü

Yaşanılan şehrin özelliklerinin, dil topluluklarının toplum-dilsel davranışlarını etkileyebileceği varsayımından hareket ederek, ilk önce Tahran ve Salmas'ta yaşayan Azerbaycan Türklerinin ana dilleri karşısındaki tutumları değerlendirilmektedir. Denek grubunun büyük bir bölümü, yani %63'ü, Tahran'da yaşamaktadır. Salmas'ta yaşayan denekler ise grubun %37'sini oluşturmaktadır.

Tahran'da, Azerbaycan Türkçesi 161 kişinin potansiyel ana dilidir. Ancak bu dili ana dili olarak algılayanların sayısı 141 kişidir. Dolayısıyla, bu kentte ana dili sürdürümü 0,88 ile sınırlıdır ($s(t)/T=141:161=0,88$). Diğer bir deyişle, ana dili yitimi göstergesi 0,12'dir ($y(t)/T=161-141:161=0,12$). Salmas'ta ise, 95 kişinin potansiyel ana dilini oluşturan Azerbaycan Türkçesi, bu grubun tamamı tarafından ana dili olarak görülmektedir. Buna göre, ana dili sürdürümü göstergesi 1 ($s(t)/S=95:95=1$), ana dili yitimi göstergesi ise 0'dır ($y(t)/S=95-95:95=0$).

Ana diline karşı tutum bakımından, yaşanılan kente göre önemli bir farklılık olduğu açıktır. Salmas'ta ana dili sürdürümü tam olarak gerçekleşirken, Tahran'da önemli oranda yitim söz konusudur. Çok önemli oranda Türk topluluğunu barındırmasına karşın, Tahran'ın geleneksel olarak Türk dilli coğrafyaya dâhil olmaması, kuşkusuz bu tutumun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar. Ayrıca, ülkenin başkenti olan bu şehrin, aynı zamanda Fars dili ve kültürünün merkezi de olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, Tahran'da gerçekleşen ana dili yitimini kaçınılmaz bir süreç olarak değerlendirilebilir.

2.2.2.2. Cinsiyetin dil sürdürümündeki etkisi

Birçok sahada yapılan incelemeler, toplum-dilsel davranışların cinsiyete göre değiştiğini göstermektedir. İran'da ana diline karşı takınılan tutumun da kadın ve erkeklerde farklılaşması olasıdır.

306 kişiden oluşan denek grubu 157 erkek ve 149 kadından oluşmaktadır. Bunların 256 kişinin potansiyel ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu daha önceden belirlenmişti. Potansiyel ana dili grubunun ise 141 erkek ve 115 kadın denekten oluştuğu görülmektedir.

141 kişiden oluşan erkek deneklere bakıldığında, bunların 135'inin ana dili olarak Azerbaycan Türkçesini seçtiği görülmektedir. Bu veriden yola çıkarak, erkek denekler arasında ana dili sürdürümünün 0,96 seviyesinde olduğu ortaya çıkmaktadır ($s(t)/E=135:141=0,96$). Dolayısıyla, ana dili yitimi erkekler arasında 0,04 olarak gerçekleşmektedir ($y(t)/E=141-135:141=0,04$).

Türk etnik grubuna mensup kadın sayısının 115 kişi olmasına karşın, Azerbaycan Türkçesini ana dili olarak algılayan kadınların sayısı 101 kişide kalmaktadır. Buna göre, kadın denekler bakımından ana dili sürdürümü 0,88 ölçeğindedir ($s(t)/K=101:115=0,88$). Ana dili yitimine gelince, bunun da 0,12 dolaylarında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır ($y(t)/K=115-101:115=0,12$).

Ana dili sürdürümünün her iki cinsiyet bakımından da tam olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, erkeklerin ana dilini sürdürmeye kadınlardan daha çok eğilimli olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, özellikle başka aktarım araçları ve kanallarının sınırlı olduğu durumlarda, dil aktarımında kendilerine önemli görevler düşen kadınların dil değişimine daha yatkın olmaları düşündürücüdür.

2.2.2.3. Dil sürdürümünde yaş faktörü

Ana diline karşı tutumları etkileyebilecek faktörler içerisinde incelenmesi gereken diğer bir faktör ise yaştır. Bunun için denekler dört ayrı yaş grubuna göre sınıflandırılmıştır. « y1 » olarak gösterilen 10-19 yaş grubu 95, 20—34 yaş arası deneklerden oluşan « y2 » yaş grubu 97, 35-49 yaşları arasındaki deneklerin ele alındığı « y3 » yaş grubu 64 ve son olarak 50 yaş üzerindeki deneklerin oluşturduğu « y4 » yaş grubu da 50 denek içermektedir.

« y1 » yaş grubunda potansiyel ana dili Azerbaycan Türkçesi olan 77 kişi vardır. Buna karşın, bu dili ana dili olarak görenlerin sayısı 68

kişidir. Bu yaş grubunda ana dili sürdürümü 0,88 olarak gerçekleşmektedir ($s(t)/y1=68:77=0,88$). Azerbaycan Türkçesinin 80 kişinin potansiyel ana dili olduğu ikinci yaş grubunda ise bu dili ana dili olarak algılayanların sayısı 71 kişidir. Bu yaş grubu için ana dili sürdürümü göstergesi 0,89'dur ($s(t)/y2=71:80=0,89$). Üçüncü yaş grubunda bu ölçek 0,96'ya çıkmaktadır. Zira 57 kişiden oluşan potansiyel ana dili grubunun 55'i bu dili ana dili olarak görmektedir ($s(t)/y3=55:57=0,96$). 50 yaş üstü deneklerden oluşan «y4» grubuna gelince, 42 denekğin tamamının Azerbaycan Türkçesini ana dili olarak tanımladığına tanık olunur. Bu durumda, ölçeği 1 olan ana dilinin sürdürümünün tam olarak gerçekleştiği görülmektedir ($s(t)/y4=42:42=1$).

Aşağıdaki grafikte açıkça görüleceği üzere, etnik dile bakış yaş unsuruna göre değişmektedir. Diğer bir deyişle, ana dili sürdürümünde yaş önemli bir rol oynamaktadır. Yaşlı toplumda tam olarak gerçekleşen ana dili sürdürümü genç toplumda yitime doğru yönelmektedir. Dolayısıyla, ana dili değişim sürecinin yeni bir olgu olduğu ve giderek yaygınlaşacağı anlaşılmaktadır.

2.2.2.4. Öğrenimin dil sürdürümündeki etkisi

Eğitim ve öğretimin yalnızca resmî dil olan Farsça ile yapıldığı bir ortamda, öğrenim seviyesinin ana diline karşı tutumları yakından etkilemesi beklenebilir. Bu faktörün etkisini incelemek için, denek grubu beş ayrı öğrenim seviyesinde sınıflandırılmıştır.

Öğrenim görmemiş deneklerden oluşan «e0» grubu 29 kişiyi içermektedir. Bunların 27 kişisi için Azerbaycan Türkçesi potansiyel ana dilini oluşturur. Bu 27 kişinin tamamı Azerbaycan Türkçesini ana dili olarak gördüğüne göre, bu grubun ana dili sürdürümü tamdır ($s(t)/e0=27:27=1$). 42 kişiden oluşan ikinci grup (e1), ilkokul (dabestan) seviyesinde öğrenim görmüş bireyleri kapsar. Azerbaycan Türkçesi bunların 31 kişisi için potansiyel ana dildir. Buna karşın, bu dili ana dili olarak belirtenlerin sayısı 30 kişidir. Dolayısıyla, ana dili sürdürümü bu grup için 0,97'dir ($s(t)/e1=30:31=0,97$). «e2» olarak gösterilen ortaokul (râhnâmâyi) öğrencisi ve mezunlarını kapsayan üçüncü gruba mensup 85 denek vardır. Bu deneklerin 69'unun hem annesinin hem de babasının ana dili Azerbaycan Türkçesi olmasına karşın, bunların 63'ü bu dili ana dili olarak algılamaktadır. Buna göre ana dili sürdürümü

0,91 ile gösterilebilir ($s(t)/e2=63:69=0,91$). 99 kişilik lise (dabirestān) öğrencisi ve mezunu deneklerinin ($e3$) 87'sinin potansiyel ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğu görülmektedir. Ancak bunların yalnızca 79'u bu dili ana dili olarak seçmektedir. Dolayısıyla, ana dili sürdürümü bu grup içerisinde 0,91 ölçeğinde gerçekleşmektedir ($s(t)/e3=79:87=0,91$). 51 üniversite öğrencisi ve mezununun oluşturduğu son öğretim grubunda ($e4$), potansiyel ana dili Azerbaycan Türkçesi olan 42 denek bulunmaktadır. Ancak bunların 37'si ana dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu belirtmektedir. Bu veriye göre, ana dili sürdürümü 0,88 olarak belirlenebilir ($s(t)/e4=37:42=0,88$).

Öğrenim seviyesi ile ana dili sürdürümü arasında bir ilişki olduğu açıktır. Gerçekten de, hiç öğrenim görmemiş topluluk içerisinde sürdürümün tam olarak gerçekleşmesi bu bakımdan anlamlıdır. Buna karşın, öğrenimin başlangıcı ile birlikte dil yitimi belirmerken, öğrenim düzeyi yükseldikçe yitim göstergesi de yükselmekte ve nihayet üniversite düzeyinde en yüksek seviyesine ulaşmaktadır. Dolayısıyla, öğrenimin ana diline karşı olumsuz bir etkisi olduğu söylenebilir.

2.2.2.5. Ana dili sürdürümünün sosyal etkinlik ile ilişkisi

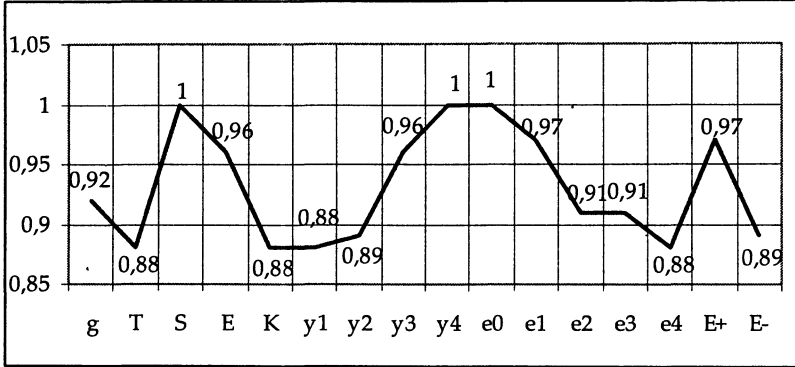
Sosyal etkinlik, deneklerin ana dillerine karşı tutumları ile ilişkisinin incelenmesi gereken bir diğer parametredir. Her hangi bir sosyal etkinlik içinde olup olmadıklarına göre denekler iki ayrı ulama ayrıldığında, 105 kişilik bir etkin grup ($E+$) ve 201 kişilik etkin olmayan bir ikinci grup ($E-$) elde edilir.

Etkin deneklerin 97 kişinin potansiyel ana dili Azerbaycan Türkçesidir. Ancak bu dili ana dili olarak belirtenlerin sayısı 94 kişidir. Dolayısıyla, etkin grubun ana dili sürdürümü 0,97 civarındadır ($s(t)E+=94:97=0,97$). Buna karşın, sayıları 159 kişi olan etkin olmayan potansiyel ana dilli deneklerinin 142'si bu dili ana dili olarak görmektedir. Buna göre, bu grubun ana dili sürdürüm ölçeği 0,89 olarak gerçekleşmektedir ($s(t)/E-=142:159=0,89$).

Görüldüğü gibi, etkinliğin ana dili sürdürümü ile bir ilişkisi vardır. Ancak bu ilişki beklenildiği gibi değildir. Gerçekten de, etkinlik alanlarında baskın dilin resmî dil olan Farsça olmasından ve sosyal, ekonomik hayata katılım Farsçayı çok iyi bir şekilde kullanabilmeyi gerektirdiğinden etkin toplumun daha çok Farsçaya meyilli olmaları ve bunun için ana dilini daha çok terk etmeleri beklenir. Oysa burada tam

tersi söz konusudur: etkin grup etkin olmayan gruptan daha çok ana dilini sürdürme eğilimindedir.

G13. Ana dili sürdürümünün parametreleri

Sonuç

Ana dili üzerine yapılan inceleme, iki ayrı toplum-dilsel durumun varlığını ortaya çıkarmaktadır: bir tarafta, etnik dilin ana dili olarak sürdürüldüğü, ana dili değişimine gidilmediği durağan durum, diğer tarafta etnik dil yerine resmî dilin ana dili yerine geçtiği değişken durum. Ayrıca, değişken durum içerisinde ortaya çıkan iki eğilimi bir birinden ayırmak gerekmektedir: bir yandan, sürdürüm göstergesi birimin üzerinde olan bazı ana dillerinin geliştiği durum, diğer yandan, sürdürüm göstergesi birimin altında olan ana dillerinin yitdiği durum.

Değişken durumda olan dillerden biri Farsçadır. Ancak sürdürümü birim üzerinde gerçekleştiği için ($s(f)=1,8$), bu dil diğer etnik grubun bireyleri tarafından ana dili olarak benimsenmektedir. Azerbaycan Türkçesinin durumunu da değişken olarak nitelermek gerekir. Ancak bu değişkenlik yitim yönünde ilerlemektedir çünkü sürdürüm göstergesi birimin altında gerçekleşmektedir ($s(t)=0,87$). Ayrıca bu yitim süreci, ayrışık ailede çok daha önemli boyutlarda olmak üzere, bütün aile türlerinde kendini gösterebilmektedir. Diğer taraftan, etnik dil ister baba dili olsun ister anne dili olsun yitim söz konusudur. Bununla birlikte, baba dili olduğu zamanki yitimi ($y(t)/bd=12$), anne dili olduğundakinden ($y(t)/ad=9$) daha önemlidir.

Bazı deneklerin ana dillerini etnik dillerinin dışındaki bir dille tanımlaması, etnik dilin yeterli düzeyde bilinmemesi ve konuşulamaması olarak mı algılanmalıdır, yoksa « kendinden nefret » kavramıyla tanımlanan baskın kültürü daha iyi benimsemek amacıyla kendi etnik ve kültürel kimliğini inkâr etmenin bir biçimi olan ana diline karşı takınılan olumsuz tutumla mı? Sürdürüm parametreleri üzerine yürütülen inceleme, bu soruya yanıt oluşturabilecek bazı ipuçları sunmaktadır. Ana dili sürdürümü sosyal ve kültürel parametrelere göre değişkenlik sergilediğine göre, bu değişkenlerin göz önünde bulundurulması yitim eğiliminde olan deneklerin sosyal ve kültürel özelliklerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır.

Buna göre, sürdürüm ve yitim eğiliminde bulunan toplulukların sosyokültürel özellikleri belirtilebilir. En fazla sürdürüm eğiliminde olan topluluk, öğrenim görmemiş ama sosyal bir etkinlik içinde bulunan Salmaslı yaşlı erkeklerden oluşmaktadır. Buna karşın, öğrenim görmüş ama şu anda herhangi bir etkinliği olmayan 10-34 yaşları arasındaki Tahranlı genç kız ve kadınlardan oluşan grup dil yitimine en fazla eğilimi olan grup olarak öne çıkmaktadır. Bu süreç, okullaşmanın yanı sıra genç kız ve kadınların sosyal ve kültürel hayata uyum emellerinin bir sonucu olarak daha çok genç kuşaklar arasında kendini göstermeye başlayan ana dili yitim sürecinin bir başlangıcı olarak tanımlanabilir. Ancak bu sürecin dilsel asimilasyon olarak betimlenmesi bu aşamada zordur. Çünkü etnik dilinin dışında bir dili ana dili olarak benimsemek, etnik dilinin artık hiç bilinmediği, konuşulmadığı veya kullanılmadığı anlamını taşımaz. Bir dil asimilasyonu sürecinin olup olmadığını araştırmak için dil aktarımı ve dil kullanımının incelenmesi gerekmektedir.

2.3. İRAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE DİL AKTARIMI

İran Azerbaycan Türkçesinin *azınlıklaşma* sürecinin aktarım boyutunun ele alındığı bu bölümde, Azerbaycan Türklerinin ana dilleri ve Farsça aktarımı konusundaki tutumları incelenmektedir. Bu çerçevede, resmî dilin aktarımının yaygınlaşmasına paralel olarak ortaya çıkan ana dilinde olası aktarım yitimi ve bunun bir sonucu olarak azınlıklaşma süreci sorgulanmaktadır. Burada söz konusu olan, dil yetisi ve bu yetinin aktarımıdır. Dolayısıyla, ilk aşamada deneklerin her iki dildeki yetileri değerlendirildikten sonra genel dil aktarım düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bunu yaparken, bu dillerdeki yetilerinin seviyelerinin de değerlendirilmesi öngörülmektedir. Diğer taraftan, İran Azerbaycan Türkleri arasında Farsçanın işlerlik düzeyinin incelenmesi hedeflenmektedir. Ancak Azerbaycan Türkçesinin işlerlik düzeyini bu çalışma çerçevesinde değerlendirme olanağı yoktur. Böyle bir araştırma bütün ulusal alanı kapsayan ve mevcut olan bütün dil guruplarını içeren çok daha büyük bir denek evreni üzerinde çalışılmasını gerektirmektedir. Bu da, daha uzun bir süre, çok daha önemli bir bütçe, daha olgun koşullar ve yerel makamların daha dayanışmacı tutumunu dayatmaktadır. Bu bölümdeki çalışmanın en önemli boyutunu, İran Azerbaycan Türkçesinin aktarım düzeyinin belirlenmesi oluşturur. Bununla birlikte, bu aktarımın hangi seviyelerde gerçekleştiğinin dikkate alınması önem taşımaktadır. Dolayısıyla, konuşma yetisi aktarımının yanı sıra, okuma ve yazma yetilerinin aktarım düzeylerinin de değerlendirilmesi öngörülmektedir. Son olarak, dillerin aktarım koşullarının belirlenmesi ele alınmakta ve bu çerçevede her iki dilin aktarımında rol oynayan alanlar incelenmektedir.

Dil aktarımının değerlendirilmesinde iki ayrı yöntemden yararlanılabilir. Aslında her ikisinde de dil aktarımının ele alındığı, bu iki yöntemin birincisinde *Dreyfus*, daha çok aktarımın “sürdürüm” boyutunu göz önünde bulundurmaktadır. *Dreyfus*’ün uyguladığı “doğrudan aktarım” değerlendirmesi (TD), her iki ebeveynin de ana

dilini konuştuğu ev sayısı (b) ile çocukların ana dili konuştuğu ev sayısı (a) arasındaki orantıdan yola çıkmakta ve $TD=b : ax100$ işlemiyle gösterilmektedir.¹⁹⁶ “Fransızlaşma oranı” adıyla da tanınan *Denis* ve *Vettman*’ın girişimi, daha çok aktarımın yitim boyutunu ön planda tutmaktadır. TT olarak gösterilen bu yaklaşıma göre aktarım oranı, her iki ebeveynin ana dilini konuştuğu ev sayısı (a) ile çocukların ana dilini konuşmadığı ev sayısı (c) arasındaki orantı ile ilgilidir. Dolayısıyla, $c=a-b$ ’dir. $TT=c : ax100$ olarak gösterilen bu işlem, “tam aktarım sürdürümü” ile “tam aktarım yitimi” durumlarını göstermeye olanak sağlar. Tam aktarım sürdürümü durumunda $a=b$ ve $TT=(a-b) : ax100=0$, tam aktarım yitimi durumunda ise $b=0$ ve $TT=(a-b) : ax100=100$ olmalıdır.¹⁹⁷

Dillerin işlerlik (véhicularité) düzeyinin değerlendirilmesinde de iki ayrı yaklaşımdan yararlanılabilir. Birincisi, bu dili konuşan gurup (l) ile bu dilin kendileri için birinci dil olduğu gurup (m) arasındaki orantısal ilişkiden ibarettir ve $V=m : l$ işlemiyle gösterilir.¹⁹⁸ *Dieu-Renaud*’nun önerdiği ikinci yaklaşım ise bir dili konuşanların bu dilin ana dili olmadığı gurup (n) ile bu dilin ana dili olduğu gurup (m) arasındaki orantıdan yola çıkmakta ve $V=n : m$ olarak gösterilmektedir. *Calvet*’nin de yararlandığı birinci işlemde elde edilen sonuçlar, *Dieu-Renaud*’nun ikinci işleminden ortaya çıkan sonuçlardan biraz daha yüksek çıkmaktadır.¹⁹⁹ *Dreyfus*’ün de uyguladığı bu işleme göre, bir dili sadece o dil gurubu konuşuyorsa $V=0$, bu dili o dil gurubu nüfusunun dışında konuşan bireyler varsa $V<1$ olarak gerçekleşmektedir.²⁰⁰ İlk bakışta bu göstergeler etnik dil gurubunun dil asimilasyonunu gösterebilir nitelikte görünse de, dili konuşabilme düzeyi söz konusu olduğu için aslında bu mümkün değildir. Bir dil bilinmesine rağmen konuşulmuyor olabilir. Bir dili

196 a.y., s.191.

197 DENIS, M.N - VETTMAN C., *Le déclin du dialecte alsacien*, Strasbourg, Presse Universitaire de Strasbourg, 1989.

198 CALVET L.J. (a), *La sociolinguistique*, PUF-« Que sais-je ? », Paris, 1998, s. 41.

199 CALVET L.J. (b), *Les langues véhiculaires*, PUF, Paris, 1985.

200 DREYFUS CAMIA M., a.g.e., ss.147-149.

konuşabilmek demek her zaman onu konuşmak anlamına gelmez. Dolayısıyla bu iki boyutu birbirinden ayırt etmek gerekir.

2.3.1. Dillerin genel aktarımı

Çalışmanın birinci aşamasında, ilişki içindeki dillerin genel aktarımı ele alınmaktadır. Dillerin aktarım düzeylerinin belirlenmesinde ise deneklerin Farsça ve A. Türkçesindeki genel dil yetilerinden yola çıkılmaktadır. Bunun için deneklere « Azerbaycan Türkçesi konuşabiliyor musunuz ? » ve « Farsça konuşabiliyor musunuz ? » soruları sorulmuş yanıt olarak da « çok iyi », « yeterince iyi », « çok az » ve « hiç » seçenekleri önerilmiştir. Böylece, söz konusu dili « çok iyi », « yeterince iyi » ve « çok az » konuşabildiğini belirten denekler, bu dilin « konuşucusu » (K), bunun yanında hiç konuşamadığını belirtenler bu dile « yabancı » (Y) olarak değerlendirilmiştir. Deneklerin A. Türkçesi ve Farsça bakımından dil yetileri konusunda tablo 54 deki veriler elde edilmiştir.

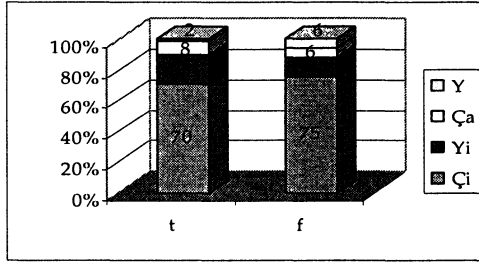
T25. A. Türkçesi ve Farsça Dil Yetisi

	n	K	Ci	Yi	Ca	Y
t	306	300	213	63	24	6
f	306	288	228	40	20	18

İlk bakışta, 300 denneğin, yani deneklerin %98'inin, A. Türkçesini konuşabildiği görülmektedir. Ancak bu dili konuşabilme yetisi değişik düzeylerde. A. Türkçesini "çok iyi" konuşabildiğini belirtenler 213 kişidir. Bu da deneklerin %70'sini oluşturur. Geri kalanların 63'ü (%20) bu dili "yeterince iyi" konuşabildiğini ve 24'ü (%8) "çok az" konuşabildiğini belirtmektedir. Bunun yanında, A. Türkçesini "hiç" konuşamadığını söyleyenlerin sayısı 6 kişidir. Bu sayı deneklerin %2'sini oluşturur.

Buna karşın, Farsçayı konuşabilenlerin sayısı 288 kişidir. Diğer bir deyişle, deneklerin %94'ü resmî dili bildiğini ileri sürmektedir. Farsçayı konuşabilenlerin 228'i (%75) bu dili "çok iyi" konuştuğunu belirtmektedir. Bunun yanında, "yeterince iyi" konuşabildiğini belirtenler 40 (%13), "çok az" konuşabilenler ise 20 kişi (%6,5) ile sınırlıdır. En ilginç veri ise, Farsçayı "hiç" konuşamayanların sayısı ile ilgilidir: 18 kişi ile sınırlı olan bu şahıslar deneklerin %6'sını oluşturmaktadırlar.

G14. A. Türkçesi ve Farsça Dil Yetisi

Toplamda A. Türkçesi konuşucuları 300 kişiye, Farsça konuşucuları 288 kişiye ulaşmaktadır. Bu durumda, dil yetisi temelinde A. Türk toplumunu üç ayrı dil topluluğuna bölmek mümkündür: Bir yanda, çalışmada 6 denegin temsil ettiği « Farsça tek dilli topluluk ». Bunlar deneklerin yalnızca %2'sini oluştururlar. Diğer yanda, toplumun %6'sını oluşturan ve 18 denekle temsil edilen «A. Türkçesi tek dilli topluluk ». Son olarak, hem A. Türkçesi hem de Farsça konuşabilen 282 kişi, yani deneklerin %92'si, « iki dilli topluluğu » oluştururlar.

Belirtilen dil yetisi temelinde, A. Türk toplumunun büyük bir çoğunluğunun iki dilli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da Farsçanın A. Türkleri içerisindeki gelişiminin bir göstergesidir. Henüz Farsça öğrenmemiş, sadece A. Türkçesini bilen tek dilli topluluk, bu iki dilli çoğunluk karşısında küçük bir azınlığı teşkil etmektedir. Diğer taraftan, A. Türkleri içerisinde, ana dilini bilmeyen Farsça tek dilli bir topluluğun varlığı, çok önemli boyutlarda olmasa bile, ilgi çekicidir. Bunun yanında, iki dildeki yeti düzeyleri karşılaştırıldığında, Farsçanın A. Türkçesinden çok daha iyi seviyede bilindiği görülmektedir. Ana dilini çok iyi bilenlerin oranı %70 iken Farsçayı çok iyi bilenlerin ki %75 dolaylarındadır.

2.3.1.1. Farsçanın işlerliği

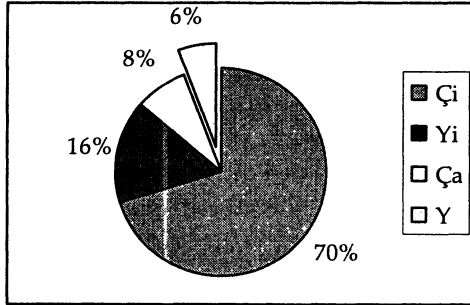
Farsçanın A. Türk toplumu içerisindeki işlerliğinin belirlenmesinde, bu dili ana dili olmadığı halde konuşabilen topluluğun (n), ana dili A. Türkçesi olan topluluktaki (m) oranından yola çıkılmaktadır ($I(f)=n:m$). A. Türkçesinin İran'daki değişik etnik guruplar arasındaki işlerliğini de aynı şekilde incelemek çok yararlı

olurdu. Ancak bu tür bir incelemenin gerçekleştirilmesi, genel olarak A. Türklerinin dışında kalan İran toplumunun göz önünde bulundurulmasını gerektirir. Oysa bu çalışma kapsamında sadece Türkler ve Türkçe konuşabildiğini ileri süren denekler ele alındığından böyle bir girişim mümkün olmamıştır.

T26. Farsça dil yetisi					
bad(t)	K(p)	Çi	Yi	Ça	Y
236	222	166	37	19	14

Çalışmada ana dili A. Türkçesi olan deneklerin sayısı 236 kişidir. Bu deneklerin %70'ini oluşturan 166 kişinin Farsçayı çok iyi bildiği ortaya çıkmaktadır. Farsçayı yeterince iyi bildiğini ileri sürenlerin sayısı ise 37 kişi, yani deneklerin %16'sıdır. Son olarak, deneklerin 19 kişisi bu dili çok az bildiğini söylemektedir; bu da gurubun %8'ini oluşturmaktadır.

G15. Farsçanın işlerlik düzeyi

Toplamda, ana dili A. Türkçesi olan deneklerin %94'ünü oluşturan 222 kişi, Farsçayı değişik seviyelerde de olsa bildiğini ileri sürmektedir. Bu durumda, Farsçanın A. Türkleri arasındaki işlerlik düzeyi 0,94 olarak gösterilebilir ($I(p)=222:236=0,94$). Diğer bir deyişle, A. toplumunda Farsçayı henüz bilmeyenler sadece %6 oranındadır ($Y=14:236=0,6$).

2.3.1.2. A. Türkçesinin aktarımı

Yukarıdaki inceleme, A. Türklerinde Farsçanın işlerlik düzeyinin oldukça yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu da, Farsça aktarımının giderek yaygınlaştığının bir göstergesidir.

Farsçanın aktarımının ve işlerliğinin bu kadar yüksek olması, A. Türkçesinin aktarımında bir daralma olduğu anlamına gelir mi? Bu soruya yanıt aramak için, özdeş A. Türk ailelerindeki ana dili aktarımının incelenmesi gerekmektedir.

Ana dilinin aktarım düzeyinin ölçümü için, özdeş aile yapısındaki evlerin sayısı (a) ile çocukların ana dilini konuşabildiği evlerin sayısı (b) arasındaki orantıdan yola çıkılmaktadır. Doğrudan aktarım (DA) deyiimiyle belirtilen bu aktarım düzeyi $DA=b:a$ olarak gösterilebilir. Ana dili « çok iyi », « yeterince iyi » ve « biraz » bilindiği takdirde, aktarılmış, “hiç” bilinmemesi durumunda ise aktarılmamış sayılmaktadır. Aktarım yitiminin ölçümünde, “taux de francisation” deyiimiyle tanınan $Y=a-b:a$ işlemine başvurulmakta ve bu “Farslaşma” veya “yabancılaşma” oranı olarak değerlendirilmektedir.

T27. A. Türkçesi aktarım düzeyi

HA	K(t)	Çi	Yi	Ça	Y
256	251	196	48	7	5

Deneklerin 256 kişisi için hem anne hem de babanın ana dili A. Türkçesidir. Buna karşın, A. Türkçesini “çok iyi” bilenler 196 kişi ile sınırlıdır. Buna göre, A. Türk ailesinden gelen deneklerin sadece %78’i ana dillerini “çok iyi” derecede bildiğini belirtmektedir. Bu deneklerin %19’unu oluşturan 48 kişi ise ana dillerini “yeterince iyi” bilmektedir. Son olarak A. Türkçesini « çok az » bilenler 7 kişi olup, bu tür deneklerin %3’ünü teşkil etmektedirler. Toplamda Azerbaycan Türkçesini bilenlerin sayısı 251’e ulaştığına göre, A. Türkçesinin aktarım sürdürümü 0,98 olarak belirtilebilir ($DA(t)=251:256=0,98$).

Görüldüğü gibi, A. Türkçesinin aktarım sürdürümü oldukça yüksektir, ama gösterge birimin altında olduğu için tam aktarım sözü konusu değildir. Bu durumda, toplumun çok küçük bir kesiminde ana dili aktarımının durduğu, ana dili yerine resmî dilin aktarıldığı ileri sürülebilir. « Yabancılaşma » veya « Farslaşma » olarak nitelendirilen bu olgu ise, 0,02 ölçeğindedir ($Y=256-251:256=0,02$).

2.3.2. Okuma ve Yazma Yetisi Aktarımı

Aktarılan dil yetisinin ne anlama geldiği açıklığa kavuşturulmazsa, A. Türkçesinin yüksek seviyedeki bu aktarım sürdürümü ($DA(t)=0,98$) yanıltıcı olabilir. Gerçekten de, bireyin bir dili « çok iyi », « yeterince iyi » veya « çok az » bildiğini ifade etmesi,

bu dilde sahip olduğu bazı yetiler göz önünde bulundurulmazsa, fazla bir şey ifade etmeyebilir. Dolayısıyla, deneklerin bazı dil yetileri sorgulanarak, dil yetisi ve dil aktarımı konularına bazı ayrıntılar getirmek yararlı olacaktır.

Deneklerin A. Türkçesinde okuma ve yazma alanlarındaki yetilerini değerlendirebilmek için ankette iki ayrı soru eklenmiştir. İlk önce, deneklerin okuma ve yazma alanlarındaki belirtilen yetilerini tespit etmeye yönelik "A. Türkçesinde okuyabiliyor musunuz?" ve "A. Türkçesinde yazabiliyor musunuz?" soruları yöneltilmiştir. Seçenekler, bir önceki bölümde önerilenlerin aynısıdır. Böylece, A. Türkçesini "çok iyi, yeterince iyi ve biraz" okuyabildiğini söyleyen denekler "Belirten Okuyucu" (BO), "hiç" okuyamadığını bildiren denekler ise "Okuyucu Olmayan" (-O) denekler olarak ele alınmaktadır. Aynı şekilde, bu dili "çok iyi, yeterince iyi ve biraz" yazabildiğini bildirenler "Belirten Yazıcı" (BY), "hiç" yazamadığını söyleyenler de "Yazıcı Olmayan"(-Y) denekler olarak nitelendirilmektedir.

Bir sonraki aşamada sunulan iki soru ise, deneklerin bu iki alandaki yetilerinin uygulamaya dönüşüp dönüşmediğini tespit etmeye yöneliktir. "A. Türkçesinde hiç okudunuz mu?" ve "A. Türkçesinde hiç yazdınız mı?" sorularına "evet" ve "hayır" cevapları önerilmiştir. Her iki soruya da "evet" cevabı verenler "Gerçek Okuyucu" (GO) ve "Gerçek Yazıcı" (GY), "hayır" yanıtı verenler ise, "Pasif Okuyucu" (PO) ve "Pasif Yazıcı" (PY) olarak değerlendirilmektedirler.

T28. A. Türkçesinde Dil Yetileri

	+	Çi	Yi	Ça	-	Uygulama	
Konuşucu	300	213	63	24	6	+	-
Okuyucu	184	50	7	127	122	161	145
Yazıcı	127	32	4	91	179	52	224

2.3.2.1. Okuma Yetisi Aktarımı

Tabloda görüleceği üzere, A. Türkçesini okuyabildiğini bildiren denek sayısı 184 kişidir. Deneklerin tümü göz önünde bulundurulduğunda, bunların %60'ının A. Türkçesinin « Belirten Okuyucusu » olduğu görülmektedir (BO=184:306=0,60). Ancak, sadece

kendini A. Türkçesinin konuşucu olarak gören denekler ele alındığında, bunların oranı %61'e çıkmaktadır ($BO/K=184:300=0,61$).

Diğer taraftan, belirtilen okuma yetisi, seviyeleri göz önünde tutularak göreceleştirilebilir. İlk göze çarpan, deneklerin sadece 50 kişinin "çok iyi" okuyabildiğini belirtmesidir. Buna göre, A. Türkçesini "çok iyi" okuyabilenler, toplam deneklerin %16'sını ($BO(Çi)=50:306=0,16$), kendini bu dilin konuşucusu olarak görenlerin %17'sini ($BO(Çi)/K=50:300=0,17$) ve kendini okuyucu olarak belirtenlerin %27'sini ($BO(Çi)/BO=50:184=0,27$) teşkil etmektedir. A. Türkçesini "yeterince iyi" okuyabildiğini belirten denekler ise 7 kişiyle sınırlıdır. Bunlar, toplam deneklerin %2,3'ünü ($BO(Yi)=7:306=0,023$), bu dili konuşabildiğini ileri sürenlerin %2,3'ünü ($BO(Yi)/K=7:300=0,023$) ve okuyucu gurubunun da %4'ünü ($BO(Yi)/BO=7:184=0,04$) oluştururlar. Son olarak, deneklerden 127 kişi, bu dili "çok az" okuyabildiğini belirtmektedir. Bunlar da, deneklerimizin %42'sine yakını ($BO(Ça)=127:306=0,42$), belirten konuşucuların %42'den biraz fazlasını ($BO(Ça)/K=127:300=0,42,3$) ve belirten okuyucuların %69'unu ($BO(Ça)/BO=127:184=0,69$) oluştururlar.

Buna karşın, deneklerin 122'si A. Türkçesini okuyamadıklarını belirtmektedirler. Ancak bunların 6 kişinin zaten A. Türkçesini konuşamayanlar olduğu hatırlandığında, bu dili bildiğini ileri sürdükleri halde okuyamadıklarını ifade edenlerin sayısının aslında 116 kişi olduğu görülür. Bu veriden hareket edildiğinde, okuma yetisi olmayanların oranının %39 olduğu anlaşılmaktadır ($O/K=116:300=0,39$).

Diğer taraftan, okuma yetisinin 161 denekte uygulamaya dönüştüğü görülmektedir. Diğer bir deyişle, deneklerin sadece %53'ü en azından bir defa okuma yetisini eyleme dönüştürmüştür; yani gerçek okuyucudur ($GO=161:306=0,53$). Buna karşın %47'si hiçbir zaman böyle bir girişimde bulunmamıştır. Dil yetisinin uygulanması, kendini A. Türkçesinin konuşucusu olarak görenler düzeyinde değerlendirildiğinde, gerçek okuyucu oranı %54'e, ($GO/K=161:300=0,54$), okuyucu olarak görenler nezdinde değerlendirildiğinde ise, %88'e yükselmektedir ($GO/BO=161:184=0,88$).

Demek ki, A. Türkçesinde konuşma yetisi olanlar (%98) ile bir taraftan bu dilde okuma yetisi olanlar (0,61) diğer taraftan ise gerçek okuyucular (0,54) arasında önemli bir fark vardır. Bu dili konuşabildiğini söyleyenlerin %39'u aslında bu dili okuyamamakta, okuyabildiğini söyleyenlerin ise %12'si aslında bu dilde hiç okumamıştır.

2.3.2.2. Yazma Yetisi Aktarımı

Yazma yetisi alanında, 127 denek bu dilde yazabildiğini ileri sürmektedir ki bu da deneklerin %43'ünü ($BY=127:306=0,43$) ve A. Türkçesi konuşucularının %42'sini ($BY/K=127:300=0,42$) oluşturmaktadır. Ancak yazma yetisi olduğunu ileri süren bu deneklerin %72'si « çok az » yazabildiklerini bildirmektedir ($BY(Ça)=91:127=0,72$). Ayrıca bu denekler A. Türkçesi konuşucusu olanların %30'unu teşkil etmektedirler ($BY(Ça)/K=91:300=0,30$). Diğer taraftan, yazma yetisi olduğunu ileri süren deneklerin %3'ü « yeterince iyi » yazabildiğini bildirmektedir ($BY(Yi)/BY=4:127=0,3$); bunlar ise belirten okuyucu deneklerin %1'ini oluşturur ($BY(Yi)/K=4:300=0,1$). Demek ki yazma yetisi olduğunu ileri sürenlerin sadece %25'i « çok iyi » yazabildiğini bildirmektedir ($BY(Çi)/BY=32:127=0,25$). Diğer bir deyişle, konuşucu deneklerin sadece %11'i A. Türkçesini çok iyi yazabildiklerini bildirmektedirler ($BY(Çi)/K=32:300=0,11$). Buna karşın, A. Türkçesini hiç yazamadığını bildiren deneklerin sayısı 179 kişiye kadar çıkmaktadır. Zaten bu dili konuşamadığını bildiren 6 kişi bunlardan çıkarılırsa, konuştuğu halde bu dili yazamadığını ileri süren denekler toplam denek sayısının %58'ine ($-Y=173:300=0,58$) eşdeğerdedir.

Yazma yetisinin uygulamaya geçmesi konusuna gelince, A. Türkçesinde bu zamana kadar bir yazma deneyiminde bulunan deneklerin sayısı sadece 82 kişidir. Bu da, deneklerin toplamının ve belirten konuşucuların %27'sini oluşturur ($GY=82:306=0,27$ veya $GY/K=82:300=0,27$). Diğer taraftan, yazma yetisi olduğunu söyleyen deneklerin sadece %65'inin böyle bir deneyimi olmuştur ($GY/BY=82:127=0,65$); geri kalanı, yani %35'i pasif yazıcıdır ($PY=127-82:127=0,35$).

Demek oluyor ki, bu dilde hiç yazamayanlar, okuyucu deneklerin %58'ini oluşturmaktadır. Yazabilenlerin oranı %42 olsa da,

bu yetinin deneyime dönüşmesi, yani gerçek yazıcıların oranı %27'de kalmaktadır. Grafikte görüleceği üzere, konuşucu denek sayısı ile gerçek yazıcı olan denek sayısı arasında çok önemli oranda (%73) bir fark vardır. Yani kendini A. Türkçesi konuşucusu olanların %73'ü yazma alanında var saydıkları bu yetilerini pratiğe dönüştürmemişlerdir. Bu veriler, yazma ve okuma yetisinden daha çok konuşma yetisi olarak aktarıldığı ortaya çıkan bu dilin İran toplumundaki işlevi hakkında da bir fikir vermektedir. Bu dilin niçin aktarıldığının yanı sıra, belki nasıl ve nerede aktarıldığı da bu yetiler arasında ki farkı açıklayabilir.

2.3.3. Dil Aktarım Alanları

A. Türklerinde dil yetisi ve dillerin aktarım seviyeleri değerlendirildikten sonra, bu bölümde İran'da A. Türkçesi ve Farsçanın hangi yollarla aktarıldığına değinilecektir. Bunu yaparken, bu dillerin hem ana dili hem de yabancı dil olarak aktarım yollarının ayrı ayrı incelenmesinde yarar vardır.

İran'ın millî eğitim programı çerçevesinde, Farsça ve Ermenice dışında, ana dillerinin öğretimine yer verilmediğini daha ilk baştan söylemek gerekir. Dolayısıyla, ana dillerinin aktarımının büyük bir oranda aile içerisinde gerçekleşmekte olduğu şimdiden tahmin edilebilir. Ancak bazı etnik gurupların kendi ana dillerinin öğretimine yönelik resmî bir yapısı olmayan birçok kurum ve dernek kurdukları bilinmektedir. Bunun yanında, okulda zorunlu dilin Farsça olmasına karşın, bazı şehirlerdeki bazı okullarda ana dilinde eğitim verildiğine de tanık olduk. Böylelikle, bu dillerin olası aktarım alanlarını « ev », « mahalle », « okul » ve yukarıdaki kurum ve dernekleri de kapsayan « diğer » alanlar olarak belirtebiliriz.

2.3.3.1. Ana Dili Aktarım Alanları

Daha önceki bölümlerde, ana dili A. Türkçesi olan deneklerin sayısının 236 kişi olduğuna, buna karşın, Farsçanın 43 kişinin ana dilini oluşturduğuna değinmiştik. Dolayısıyla, bu çalışmada, ana dili A. Türkçesi olan 236 denek ve ana dili Farsça olan 43 denek olmak üzere, toplam 279 denegin ana dillerinin aktarım yolları incelenecektir. « Ana dilinizi nerede öğrendiniz ? » sorusuna aşağıdaki yanıtlar alınmıştır.

T29. Ana Dili Aktarım Alanları

	T	e	o	m	eo	em	eom	d
A(t)	236	221	0	3	6	4	1	1
A(f)	43	37	1	0	5	0	0	0
A(g)	279	258	1	3	11	4	1	1

İlk önce, söz konusu alanların ana dili aktarımında oynadığı rollerin belirlenmesi için her iki dilin tek tek değerlendirilmesi gerekmektedir. A. Türkçesinin ana dili olarak aktarımında « ev » yalnız başına 221 denek, okulun yanında 6 denek, mahallenin yanında 4 denek, okul ve mahallenin yanında da 1 denek için işlev bulmaktadır. Bu verilere göre, evin A. Türkçesinin ana dili olarak aktarımındaki değerinin 0,97 olduğu ortaya çıkmaktadır ($A(t)/e=232:236=0,98$). Hiç bir denek tarafından belirtilmeyen okul ise, evin yanında 6 kişi, ev ve mahallenin yanında da 1 kişi tarafından aktarım alanı olarak belirtilmektedir. Buna göre, A. Türkçesinin ana dili olarak aktarımında okulun çok küçük bir rol oynadığı gözlenmektedir. Gerçekten de okulun aktarım değeri 0,02 ile sınırlıdır ($A(t)/o=7:236=0,02$). Son olarak mahalleye bakıldığında, bu mekânın yalın olarak 3 denek, ev ile birlikte 4 kişi, okul ve ev ile birlikte de 1 kişi için aktarım alanı oluşturduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla, mahallenin ana dilinin aktarımındaki değerinin 0,03 olduğu ortaya çıkmaktadır ($A(t)/m=8:236=0,03$). Deneklerden sadece biri, ana dili olarak gördüğü bu dili bu üç geleneksel mekânın dışındaki bir alanda öğrendiğini ifade etmiştir. Söz konusu kişi, oldukça ilginç bir biçimde, bu dili Türkiye’de öğrendiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, diğer alanların değeri sadece 0,004 seviyesindedir ($A(t)/d=1:236=0,004$).

Farsçanın ana dili olarak aktarımında rol oynayan alanlara gelince, bu dilin aktarımında da evin çok önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Farsçayı ana dili olarak görenlerin 37’si bu dili sadece evde öğrendiğini ileri sürerken, 5’i de hem evde hem okulda öğrendiğini söylemektedir. Buna göre, bu dilin ana dili olarak aktarımında evin değerini 0,98 olarak belirlemekteyiz ($A(f)/e=42:43=0,98$). Bu dilin aktarım alanlarından bir diğeri olarak da okul göze çarpmaktadır. Bu mekân 1 kişi tarafından yalın halde verilirken, 5 kişi tarafından ev ile birlikte verilmektedir. Dolayısıyla, okulun aktarımındaki değeri 0,14 dolaylarındadır ($A(f)/o=6:43=0,14$).

Genelde ana dili aktarımının gerçekleştiği en uygun alan olarak « ev » görünmektedir. 258 denek için tek aktarım alanı olan bu mekân, 11 kişi için okulun yanında, 4 kişi için mahallenin yanında ve 1 kişi için de hem okul hem de mahallenin yanında aktarım alanlarından biri olarak ifade edilmektedir. Bu durumda, aktarım alanı olarak « ev »'in değeri 0,98'dir ($A(e)=274:279=0,98$). Evin dışında okulun da ana dili aktarımında rol oynaması ilginç bir durumdur. Gerçi okulu tek aktarım alanı olarak belirten bir tek denek vardır, ancak evle birlikte 11 kişi, mahalle ile birlikte 4 kişi ve hem ev hem de mahalle ile birlikte 1 kişi tarafından aktarım alanlarından biri olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla, toplamda 13 kişi tarafından belirtilen okulun ana dili aktarımındaki değeri, 0,05 olarak tespit edilebilir ($A(o)=13:279=0,05$). Mahalleye gelince, bu alan 3 kişi tarafından yalnız halde, 4 kişi tarafından evin yanında ve 1 kişi tarafından hem evin hem de okulun yanında olmak üzere 8 denek tarafından ana dilinin öğrenildiği mekân olarak bildirilmektedir. Demek ki, deneklerin küçük bir kesimi ana dilini mahallede öğrendiğini ileri sürmektedir. Bu alanın aktarımındaki değeri ise 0,03 olarak ortaya çıkmaktadır ($A(m)=8:279=0,03$).

Ana dili ediniminde rol oynayan alanlar, A. Türkçesi için üç, Farsça için ise iki ayrı mekândan ibarettir. A. Türkçesi ediniminde “ev”, “okul” ve “mahalle” işlev bulurken, Farsça ediniminde sadece “ev” ve “okul” işlev bulmaktadır. Ancak, her iki dilin aktarımında da okulun belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Okulun rolü beklenildiği gibi sınırlıdır ancak yine beklenildiği gibi Farsça aktarımındaki rolü A. Türkçesi aktarımındakinden çok daha önemlidir. Diğer taraftan, mahallenin A. Türkçesi aktarımında belli bir rol oynarken Farsça aktarımında hiçbir rol oynamaması ilginçtir.

2.3.3.2. Yabancı Dil Aktarım Alanları

Her şeyden önce, bu iki dili ana dili olarak görmeyen konuşucuların belirlenmesi gerekmektedir. Söz konusu konuşucular için yabancı dil (veya ikinci dil) olarak nitelendirdiğimiz bu dillerden A. Türkçesini 300 deneğin konuşabildiğini, ancak bunların 236 kişisinin bu dili ana dili saydığını da belirtmiştik. Buna göre bu dili yabancı dil (ikinci dil) olarak konuşanların sayısı 64 kişi olmalıdır. Buna karşın, Farsçanın 288 denek tarafından konuşulabildiğini ve bunların 43 kişisi için bu dilin ana dili olduğunu belirlemiştik.

Dolayısıyla, Farsçayı yabancı dil (ikinci dil) olarak konuşan deneklerin sayısı da 245 kişiye ulaşmaktadır.

Bu iki dilin yabancı dil olarak aktarım alanlarının incelenmesi için bir önceki bölümdeki yanıtların aynuları önerilmiş ancak, tabloda görüldüğü gibi, bu alanlara ek olarak bazı ilginç alanlar da elde edilmiştir.

T30. Yabancı Dil Aktarım Alanları

	T	e	o	m	eo	om	eom	d	od
A2(t)	64	40	8	3	6	5	2	0	0
A2(f)	245	52	118	11	25	13	0	18	8
A2(g)	309	92	126	14	31	18	2	18	8

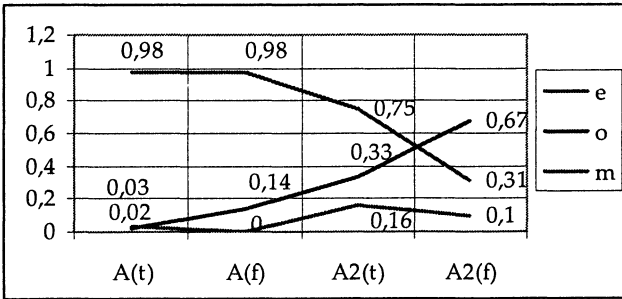
64 kişinin yabancı dili olan A. Türkçesini, 40 denek sadece evde, 6 denek evde ve okulda, 2 denek evde, okulda ve mahallede edindiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla, bu dilin kazanımında evin rolü 0,75 değerindedir ($A2(t)/e=40:64=0,75$). Bunun yanında, 8 kişi bu dili okulda, 6 kişi okulda-evde, 5 kişi okulda-mahallede ve 2 kişi okulda-evde-mahallede öğrendiğini belirtmektedir. Bu verilere göre, bu dilin aktarımında okulun rolü 0,33 seviyesindedir ($A2(t)/o=21:64=0,33$). Mahalle A. Türkçesinin aktarımında rol oynayan bir diğer alan olarak görünmektedir. 3 kişinin yalın halde, 5 kişinin okulun yanında ve 2 kişinin okul ve evle birlikte önerdiği mahallenin aktarım değeri 0,16'dır ($A2(t)/m=10:64=0,16$).

Farsçanın yabancı dil olarak aktarımında okulun çok büyük bir yeri olduğunu hemen belirtmek gerekir. 118 kişinin yalın halde önerdiği bu alan, aynı zamanda 25 kişi tarafından evle, 13 kişi tarafından mahalle ile, 8 kişi tarafından da « diğer » yanıtı ile birlikte önerilmektedir. Dolayısıyla, Farsça aktarımında okulun değeri 0,67 olarak belirlenmektedir ($A2(f)/o=164:245=0,67$). Diğer taraftan, Farsçanın evlerde de yoğun bir şekilde aktarıldığı gözlenebilir. Bu dili yalnızca evde edindiğini bildiren 52 denekğin yanında, okul ve evde öğrendiğini belirten 25 denek bulunmaktadır. Böylece, 0,31 ölçeği ile evin Farsça aktarımında önemi ortaya çıkmaktadır ($A2(f)/e=77:245=0,31$). Mahalle, Farsça aktarımında rol oynayan bir diğer alandır. 11 denek bu dili mahallede, 13 denek ise okulda ve mahallede öğrendiğini bildirdiğine göre, bu alanın değeri 0,10 dolaylarındadır ($A2(f)/m=24:245=0,10$). Farsça aktarımında işlevi olan

« diğer » alanlar, « Tahran » ve « televizyondur ». 18 kişinin yalın halde, 8 kişinin de okulun yanında önerdiği bu alanların aktarımındaki değeri 0,11 seviyesindedir ($A2(f)/d=26 : 245=0,11$).

İlişki içindeki bu dillerin yabancı dil olarak aktarımında, en önemli rolü 0,60 ölçeği ile okul oynamaktadır. Ancak okul Farsçanın aktarımında çok daha etkili görünmektedir zira Farsça aktarımındaki değeri 0,67 iken A. Türkçesi aktarımındaki değeri 0,33'dür. Hemen ardından, 0,40 değeriyle ev gelmektedir. Ev ise A. Türkçesinin aktarımında çok daha etkin durumdadır; Farsça için 0,31 olan evin aktarım değeri, A. Türkçesi için 0,75 seviyesindedir. 0,11 ölçeğinde olan mahalle ise çok daha az bir önem taşımaktadır. Ayrıca, A. Türkçesinin aktarımında çok daha önemli bir rol oynaması ilginçtir. Gerçekten de, A. Türkçesi aktarımı için 0,16 değerinde olan ölçek, Farsça aktarımı için 0,10 değerindedir. Diğer taraftan, Tahran ve televizyon, dillerin aktarımında küçük de olsa, 0,08 düzeyinde, bir rol oynamaktadır, ancak bunların sadece Farsça aktarımı için bir rol oynadığı dikkatlerden kaçmamalıdır.

G16. Dillerin Aktarım Alanları

Sonuç

Bu bölümde, öncelikle A. Türk toplumunun dil aktarımındaki eğilimleri ele alınarak ilişki durumundaki iki dilin aktarım düzeyleri incelenmiş ve dillerin aktarımında ortaya çıkabilecek olası dengesizlik araştırılmıştır. Deneklerin bir yandan ana dilde diğer yandan resmî dildeki dil yetilerinin incelenmesi, bu konuda önemli sayıda ilginç belirtiler sunmaktadır.

Dillerin aktarımına bakıldığında, ana dilinin aktarımının, tam olmamasına karşın, oldukça yüksek düzeyde gerçekleştiği görülmektedir ($A(t)=0,98$). Ana dili aktarımının tam olarak gerçekleşmemesi, bu dil topluluğunun sayısal daralma veya *azınlıklaşma* sürecinin bir göstergesidir. Bununla birlikte, sadece 0,02 gibi çok düşük seviyede ortaya çıkan bu azınlıklaşma sürecini genelleşmiş olarak betimlemek zordur. Ancak bu göstergeyi, A. Türkçesindeki azınlıklaşma sürecinin başlangıcı olarak yorumlamak yanlış olmaz. A. Türkçesinin aktarımında görülen bu daralma, topluluğun, ilişki durumundaki diğer dilin (Farsçanın) aktarımına yönelmesinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de, ülkenin resmî dili olan Farsçanın A. Türk topluluğu içerisindeki aktarımına bakıldığında, bu dilin 0,94 ölçeğinde aktarılmakta olduğu görülmektedir ($A(f)=0,94$).

Her iki dilin aktarım düzeyinin yüksek olması, A. Türk toplumunun ana dili aktarımından kitlesel olarak vazgeçmediği halde Farsça aktarımına kitlesel olarak yöneldiğinin işaretidir. İki dilli aktarım olarak nitelendirilen bu aktarım 0,92 ölçeğinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, A. Türk toplumunda genelleşmiş olan dil aktarımını iki dilli aktarım olarak betimlemek mümkündür. Gerçekten de, tek dilli aktarım oldukça sınırlıdır. 0,08 ölçeğinde kendini gösteren tek dilli aktarım içerisinde A. Türkçesi tek dilli aktarımı 0,06, Farsça tek dilli aktarımı ise 0,02 seviyelerinde gerçekleşmektedir.

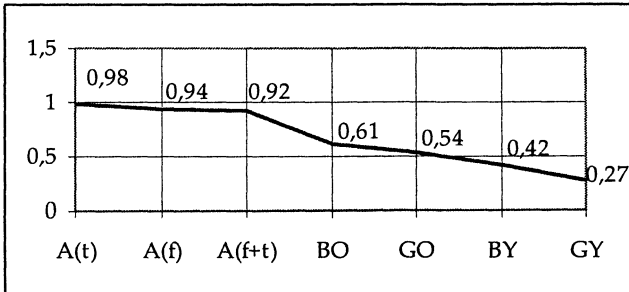
Bu bakımdan, A. Türk toplumu, “iki dilli (Farsça-A. Türkçesi) topluluk”, “Farsça tek dilli topluluk” ve “A. Türkçesi tek dilli topluluk” olmak üzere üç ayrı dil topluluğu olarak sınıflandırılabilir. Ancak bu dil topluluklarının oluşumu ve gelişimi açısından bakıldığında, yukarıda verilen dil durumunun dengeli ve durağan olduğunu ileri sürmek yanlış olur. A. Türkçesi aktarımının sürdürümünün yanında Farsça aktarımının da yaygınlaşması sonucu olarak, ilk aşamada, “A. Türkçesi tek dilli topluluğun” “iki dilli topluluğa” dönüşmekte olduğu açıktır. Ancak Farsça aktarımının yaygınlaşmasının devam etmesine karşın A. Türkçesi aktarımının daralması neticesinde, ikinci aşamada, bu defa “Farsça tek dilli topluluk” olmak üzere, yeniden tek dilli bir topluluğa dönüşümün ortaya çıkma olasılığı yüksektir. A. Türk toplumu içerisinde 0,02 ölçeğindeki Farsça tek dilli topluluğun varlığını bu sürecin ilk belirtileri olarak yorumlamak gerekir. Bu dönüşümü, TDT

(Türkçe tek dilli topluluk) > TFDT (Türkçe-Farsça iki dilli topluluk) > FDT (Farsça tek dilli topluluk) olarak şekillendirilebilir.

Bu verilerden yola çıkarak A. Türklerinde genelleşmiş bir nicel azınlıklaşma sürecinin yaşandığı sonucuna kolayca varılamasa bile, dil yetileri ve dil becerilerinin niteliği bağlamında daralmanın çok daha açık ve belirgin olarak ortaya çıktığı gözlenebilmektedir. Gerçekten de A. Türkleri, Farsçayı ana dillerinden çok daha iyi bilmektedirler ($\text{Çi}(t)=70/\text{Çi}(f)=75$). Diğer taraftan, ana dilde okuma ve yazma yetileri ele alındığında, dil topluluğunun giderek daraldığı ortaya çıkmaktadır. 0,89 olan konuşucu dil topluluğunun ölçeği, ilk aşamada, belirten okuyucu dil topluluğu düzleminde 0,61'e, gerçek okuyucu topluluğu düzleminde ise 0,54'e düşmektedir. İkinci aşamada, bu ölçek belirten yazıcı topluluk seviyesinde 0,42'ye ve gerçek yazıcı boyutunda ise 0,27'ye kadar gerilemektedir.

Burada görülen nitel daralmayı, A. Türkçesinin aktarım biçimiyle açıklamak kısmen mümkündür. Gerçekten de, bu dilin aktarımında, ana dili olarak (0,98) veya yabancı dil olarak (0,75), dilin daha çok konuşma işlevine yönelik aktarımının yapıldığı evin çok büyük bir önemi vardır. Oysa dilin diğer işlevlerinin aktarımının gerçekleştiği okulun oynadığı rol oldukça sınırlıdır: Bu, ana dili olarak 0,02 iken yabancı dil olarak 0,33 seviyesindedir. Hemen belirtmek gerekir ki Farsça aktarımı artık sadece okul çerçevesinde gerçekleşmemektedir (0,67/0,14); bu dilin aktarımında evin de çok önemli bir rol oynadığı görülmektedir (0,98/0,31).

G17. A. Türklerinde Dil Aktarımı

Sonuç olarak, konuşma, A. Türkçesinin ana işlevlerinden biri olarak görülmektedir. Dolayısıyla diğer işlevler, daha çok sahip oldukları diğer dil yerine getirmektedir. Bu nedenle, ana dilinin aktarımında dilin bu işlevi ön plana çıkmaktadır. Farsça aktarımının bütün işlevleriyle, ancak ana dili aktarımının sınırlı işlevleriyle gerçekleşmesi durumunu “iki değişikli aktarım” olarak betimlemek mümkündür. A. Türklerinin ana dillerini okuyup yazamadıkları halde bu dili bildiklerini, hatta çoğunun çok iyi derecede bildiklerini, belirtmelerinin başlıca sebeplerinden biri bu olmalıdır. Sanırsız bu tutum, onların ana dillerine verdikleri işlev ve bu dil için ayırdıkları kullanım alanlarıyla ilgilidir. Bu aşamadan sonra sorulması gereken soru şu olmalıdır: Peki, A. Türkçesi ana işlevini, yani konuşma alanındaki işlevini tam olarak yerine getirebilmekte midir?

2.4. DİL KULLANIMI: DİLLERİN İŞLEVLERİ VE İŞLEVSELLİĞİ

İran Azerbaycan Türkçesinin aktarımı önemli bir ölçüde sürdürüldüğü için genelleşmiş bir “azınlıklaşma” sürecinden söz edilemez. Ancak bu dilin aktarımının tam olarak gerçekleştiği de söylenemez. Çünkü tam aktarım, bir dilin bütün işlevlerini yerine getirebilecek şekilde aktarımını gerektirir. Oysa konuşma yetisi alanında yeterince sabit görünen denek gurubunun, okuma ve yazma alanlarındaki dilsel yetileri ele alındığında, kademeli olarak azaldığı gözlenmektedir. Bu nedenle, İran Azerbaycan Türkçesinin nicel değil, nitel bir daralmaya maruz kaldığı ileri sürülebilir. “İki değişikli” olarak nitelendirilebilecek bu aktarım, herhangi bir dilin bütün işlevleriyle değil, sadece bazı işlevleri yerine getirebilecek şekilde aktarıldığı bir durumdur. Dolayısıyla, nitel daralma dil topluluğunun sayısal konumu ile değil, bu topluluğun dilinin işlevsel konumu ile ilişkilidir.

İran Azerbaycan Türkçesinin aktarımının daha çok konuşma işlevi çerçevesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, ana dilinin bu alandaki işlevini tam olarak yerine getirip getirmediği çalışmanın bu aşamasında bilinmemektedir. Çünkü bir dilin konuşulabiliyor olması, o dilin her yerde ve her zaman kullanıldığı veya kullanılabilirdiği anlamına gelmez. Gerçekten de, “dengeli iki dillilik” durumlarında, ilişki içindeki dillerin her ikisinin veya bunlardan her hangi birinin her koşulda kullanımı mümkün olabilir. Ancak “dengesiz iki dillilik” olarak adlandırılan bazı dil ilişkisi durumlarında, ilişki içindeki dillerden birinin veya bazılarının kullanımı sosyal veya siyasal nedenlerden dolayı yasaklandığı veya sınırlandırıldığı için mümkün olmayabilir. “İki değişiklilik” kavramıyla nitelendirilen bazı durumlarda vardır ki, bu durumlarda ilişki içindeki diller işlevleri bölüşürler. Her dilin işlevinin belirli olduğu bu tür ortamlarda da, dillerin kullanımı her yerde, her zaman ve her koşulda mümkün olmayabilir. Toplum, bulunduğu durum ve alana göre bu dillerden uygun olanının kullanımını seçer; hangi dilin nerede

kullanılacağı belirlidir. Bu tür ortamlar, bazen uzun süreli bir durağanlık sergilese de, bazen bir dilin diğer dilin alanına veya işlevine müdahalesi söz konusu olduğunda değişkenlik sunabilir. Bu müdahale sonucunda, müdahaleye maruz kalan dilin bazı işlevlerini aşamalı olarak yitirmesi kaçınılmaz olur. Böyle bir ortamda üst dilin alt dilin işlevlerini eline geçirme sürecini, üst dil açısından “işlevselleşme”, alt dil açısından ise “işlevsizleşme” olarak nitelendirmek mümkündür. Bu sürecin ilerleyen aşamasında alt dilin üst dil tarafından “uydulaştırılması” süreci ortaya çıkar. Diğer bir deyişle, alt dil, bütün işlevleri yerine getiren üst dilin herhangi bir değişkesiymiş gibi, sadece sosyal getirisi çok düşük bazı işlevler için kullanılır; sosyal getirisi yüksek olan işlevler söz konusu olur olmaz ise yüksek dilin kullanımına geçer.

Bu bölümde, İ. A. Türkçesinin dil ilişkisi durumunun işlevleri bakımından dengeli olup olmadığı ve ana dili açısından herhangi bir işlevsizleşme sürecinin yaşanıp yaşanmadığı konusu ele alınacaktır. Bunun için, ilk önce İ. A. Türk toplumunun dil kullanım biçimleri belirlendikten sonra ana dilinin kullanım alanları tespit edilecek ve son olarak da hem ana dilinin hem de Farsçanın ev içindeki işlevselliği değerlendirilecektir. İ. A. Türkçesinin kullanım biçimleri ve kullanım alanlarının tespiti için, anne ve babaları İ. A. Türkü olan ve bu dili ana dili olarak gören deneklerin dil kullanım tutumlarından yola çıkılmaktadır. Deneklere yöneltilen « ana dilinizi nerelerde konuşursunuz » sorusuna, üç ayrı nitelikte mekân önerilmiştir : « ev » (e), « sokak » (s), « resmî kurumlar » (o). Bunların yanında, « her yerde » (hy) ve « hiç bir yerde » (hby) olmak üzere iki ayrı seçenek de bulunmaktadır. Farsça ve İ. A. Türkçesinin ev içi işlevselliğinin incelenmesi için ise deneklere “evde hangi dili konuşuyorsunuz” sorusu yöneltilmiştir. Yanıt olarak beş seçenek önerilmiştir: « sadece Türkçe » (T), « daha çok Türkçe olmak üzere her iki dili » (Tf), « her iki dili de eşit » (TF), « daha çok Farsça olmak üzere her iki dili » ve « sadece Farsça » (F).

T31. Dil Kullanımı

	n	e	s	o	es	eo	so	hy	hby	T	Tf	TF	tF	F
G	236	44	2	3	34	4	2	142	5	135	31	11	24	35
T.	141	43	2	1	29	4	1	56	5	44	28	11	23	35
S	95	1	0	2	5	0	1	86	0	91	3	0	1	0
E	135	22	1	1	19	2	1	87	2	83	24	4	12	12
K	101	22	1	2	15	2	1	55	3	52	7	7	12	23
y1	68	24	0	0	5	1	1	36	1	36	8	0	12	12
y2	71	13	1	2	11	2	0	41	1	44	6	6	4	11
y3	55	2	1	0	12	1	1	36	2	28	11	2	4	10
y4	42	5	0	1	6	0	0	29	1	27	6	3	4	2
E0	27	1	0	0	2	0	0	24	0	21	3	1	0	2
E1	30	5	0	1	6	2	2	14	0	17	1	2	5	5
E2	63	17	0	0	8	0	0	37	1	37	11	1	6	8
E3	79	15	1	1	11	0	0	47	4	40	10	4	10	15
E4	37	6	1	1	7	2	0	20	0	20	6	3	3	5

2.4.1. Ana dili kullanımı

Diller ilişkisi ortamında bulunan toplulukların dil kullanım tutumlarının incelenmesi, bu dillerin işlevlerinin belirlenmesi ve özellikle alt dilin maruz kalacağı olası kullanım yitiminin değerlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Dengeli ilişki durumunda bulunan dillerden her birinin kullanımı her türlü alanda gerçekleşebilmektedir. Ancak ilişki içindeki dillerin konumlarının dengeli olmaması durumunda dil topluluklarının kullanım tutumlarının bu ilişkiden büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Böyle bir durumda, alt konumdaki dilin kullanımının bazen sınırlandığı, bazen de tamamen yitildiği görülebilir.

Devlet dili veya resmî dil statüsü olmayan İ. A. Türkçesinin kullanımının sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu sınırlama bazı alanlar için yasalar tarafından belirlenmiştir. Bu çerçevede eğitim, öğretim başta olmak üzere resmî ve kitle iletişim alanlarında kullanımı mümkün olmamaktadır. Bazı alanlar için ise her hangi bir yasal sınırlama olmamasına karşın kullanımı kısıtlıdır. Örneğin, edebî kullanımı önünde yasal bir kısıtlama yoktur ama bu alandaki kullanımı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla hiç bir yasal sınırlama olmamasına karşın bu dili konuşan topluluğun kendisi, ana dilinin kullanımına bilinçli veya bilinçsiz olarak sınırlama getirebilmektedir. Ana dili topluluğunun bu

tutumu, yasaların olduğu kadar toplumun da ilişki içindeki dillere verdiği sosyal konum, önem ve saygınlıkla ilgilidir.

Bu bölümde, İ. A. Türklerinin ana dili kullanım tutumlarından yola çıkılarak, bu toplumun uyguladığı dil kullanım biçimlerinin belirlenmesi hedefleniyor. Bugünkü koşullarda İ. A. Türkçesinin işlev bulduğu en önemli alan konuşma alanıdır. Ayrıca ana dilinin bu kullanımı önünde hiçbir yasal engel yoktur. Dolayısıyla ana dilini konuşabilen Türkler dildaşları ile ilişkilerinde bu dili her alanda kullanabiliyor olmaları gerekir. Bu durumda ana dilinin “tam kullanımı” söz konusudur. Ancak, eğer ana dillerinin kullanımının her alanda uygun olamadığını düşünerek bazı alanlarda bu dilin kullanımına başvurup bazı alanlarda başvuramazlarsa, söz konusu kullanım biçimini “iki değışkeli kullanım” olarak nitelemek gerekir. Diğer taraftan, her hangi bir nedenden ötürü ana dilinin hiçbir yerde kullanılmadığı durumlar da söz konusu olabilir. Bu da ana dilinin “kullanım yitimi” olarak ele alınmalıdır.

2.4.1.1. Ana dilinin genel kullanımı

Genel kullanım (GK) ile söz konusu olan, dilin bütün alanlarda kullanılıp kullanılmadığına bakılmaksızın her yerde veya her hangi bir alanda kullanımıdır. Dolayısıyla, bu kullanım biçiminin göstergesi, ana dilini hiçbir yerde konuşmayan gurubun (hby) dışında kalan nüfusun, toplam dil nüfustaki (n) oranından yola çıkılarak belirlenir ($GK=hby-n:n$).

5 kişi dışında 236 kişiden oluşan deneklerin tamamının ana dillerini kullandıkları görülmektedir. Buna göre, A. Türkçesinin genel kullanım ölçeğinin 0,98 ile oldukça yüksek olduğunu belirtmek gerekir ($GK=5-236:236=0,98$). Diğer taraftan bu kullanıma Salmas'ta herkes başvurmakta ama Tahran'da 0,96 ölçeğinde uygulanmaktadır. Genel kullanım cinsiyete göre de bazı değışkeler sunmaktadır. Erkek topluluk arasında 0,98 olan bu kullanım, kadın topluluk arasında 0,97 olarak gerçekleşmektedir. Yaş guruplarının genel kullanımına bakılınca, ölçeklerin birinci yaş gurubunda 0,98, ikinci yaş gurubunda 0,98, üçüncü yaş gurubunda 0,96 ve dördüncü yaş gurubunda da 0,98 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yaş faktörünün ana dilinin genel kullanımındaki etkisi çok önemli bir boyutta değildir. Genel kullanım, öğrenim seviyesine göre değerlendirildiğinde, hiç öğrenim görmemiş

ve ilkökul seviyesinde öğrenim görmüş guruplarla birlikte üniversite düzeyinde öğrenim görmüş gurup arasında tam olarak gerçekleştiğine tanık olunmaktadır. Ancak söz konusu guruplar arasında göstergesi 1 olan bu kullanımın, ortaokul ve lise seviyesinde düşerek birinci gurup için 0,98 ikinci gurup için 0,95 düzeyinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, İran'da ana dili kullanımının genel olarak sürdürüldüğü ileri sürülebilir. Ana dilinin genel kullanımı, Salmas deneklerinin yanı sıra hiç öğrenim görmemiş veya çok az öğrenim görmüş denekler arasında tam olarak sürdürülmektedir. Ayrıca, yüksek seviyede öğrenim görmüş denekler arasında ana dilinin genel kullanımının tam olarak sürdürülmekte olduğu da ilginç bir veridir. Genel kullanım yitimi daha çok Tahran denekleri ile orta ve lise seviyesinde öğrenim görmüş denekler arasında belirgindir. Ana dili kullanımının, özellikle de Tahran'da, bu yüksek sürdürüm düzeyi, İ. A. Türkçesi açısından sevindiricidir. Ancak hiç beklenmedik bir şekilde yüksek çıkan bu göstergelerden yola çıkarak ana dili kullanımının tam olarak gerçekleştiğini söylemek yanıltıcı ve yanlış olur.

2.4.1.3. Ana dilinin tam kullanımı

Ana dilinin her türlü alanda kullanımı "tam kullanım (TK)" olarak tanımlanmaktadır. Tam kullanım göstergesi ise ana dilini her yerde kullanan deneklerin (hy) toplam dil nüfusundaki oranı ile ilişkilidir (TK=hy: n).

Deneklerin 142'si ana dillerini önerilen bu üç alanın hepsinde veya her yerde kullandıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla, tam kullanım göstergesi 0,60 dolaylarındadır (TK=142:236=0,60). Diğer bir deyişle, deneklerin sadece %60'ı mekânın özekliklerine aldırıksızın ana dilini kullanmaktadır. Diğer taraftan bu tür kullanım ne Salmas'ta ne de Tahran'da tam olarak gerçekleşmemektedir. Salmas'ta 0,91 olan bu kullanım, Tahran'da 0,40'lara kadar düşmektedir. İ. A. Türkçesinin tam kullanımı ele alındığında, erkeklerin kadınlardan çok daha etkin oldukları görülmektedir. Çünkü erkeklerde 0,64 olan tam kullanım göstergesi, kadınlarda 0,54'tür. Bu kullanım yaşa göre de düzenli bir değişkenlik sergilemektedir. İlk yaş gurubunun tam kullanım ölçeği 0,53 iken, ikinci yaş gurubunda bu kullanım 0,58'e, üçüncü yaş gurunda 0,65'e ve son yaş gurubunda ise 0,69'a yükselmektedir. Dolayısıyla, yaşlı nüfusta önemli derecede yüksek olan tam kullanım eğilimi nüfus

gençleştikçe azalmaktadır. Genel kullanım açısından önemli bir etmen olarak ortaya çıkmayan öğrenim seviyesi, tam kullanım alanında etkisini göstermektedir. Birinci öğrenim gurubunda 0,89 olan bu kullanım, ikinci gurupta neredeyse bunun yarısına, 0,47'ye düşmektedir. Diğer üç gurupta ise, sırasıyla 0,59, 0,60, 0,54 olan göstergeler birbirine çok yakındır.

İran'da A. Türkçesinin tam kullanımına büyük bir oranda hâlâ başvurulmaktadır. Tam kullanım eğilimi, yalnızca Salmas toplumu ile hiç öğrenim görmemiş denekler arasında oldukça yüksektir. Ancak bu sürdürüm mükemmel olarak gerçekleşmemektedir çünkü deneklerin önemli bir bölümü bu dili kullanmaktan veya her yerde kullanmaktan kaçınmaktadır. Özellikle Tahran toplumu, kadın denekler, genç nüfus ve öğrenim görmüş deneklerin tam kullanımlarında önemli bir daralma söz konusudur.

2.4.1.4. Ana dilinin iki değişkeli kullanımı

Genel kullanımın oldukça yüksek olmasına karşın tam kullanımın zafiyet göstermesi, ana dilinin her türlü koşul ve alanda kullanılmadığı veya kullanılmadığı anlamına gelir. Dilin genel olarak kullanılmamasına karşın, bazı alanlardaki kullanımından kaçınılarak başka bir dile geçilmesi durumu "diglosik kullanım (DK)" kavramıyla nitelendirilmektedir. Bu kullanımın göstergesinin tespitinde ise, ana dilini hiçbir yerde kullanmayan denekler (hby) ile her yerde kullanan deneklerin (hy) dışında kalan nüfusun toplam dil nüfusunundaki oranı ele alınmaktadır ($DK=(hy+hby)-n:n$).

Deneklerin 142'si ana dilinin tam kullanımına başvururken, 5'i bu dili hiç bir yerde kullanmamaktadır. Dolayısıyla, bunların 89'u ana dillerini her yerde kullanmamaktadır, yani bulundukları mekânın özelliklerine göre A. Türkçesi ve Farsça arasında seçim yapmaktadır. İki değişkeli kullanım olarak belirtilen bu kullanım biçimi 0,38 düzeyinde gerçekleşmektedir ($DK=142+5-326:326=0,38$). Bu tür kullanım ele alınan her iki şehirde de gözlemlenmektedir. Ancak 0,56 ölçeğiyle Tahran'da çok daha yaygın durumda olan iki değişkeli kullanım, Salmas'ta 0,09 ölçeği ile oldukça sınırlıdır. Cinsiyete göre iki değişkeli kullanıma bakıldığında, kadınların 0,43 ölçeği ile daha yaygın olarak uyguladıkları görülür. Bu uygulamanın erkekler arasındaki göstergesi ise 0,34'tür. Bunun yanında, genç nüfus arasında çok daha ileri düzeyde

olan iki değişkeli kullanım, nüfus yaşlandıkça düşmektedir. Birinci yaş gurubunda 0,45 olan iki değişkeli kullanım, ikinci yaş gurubunda 0,40'a, üçüncü yaş gurubunda 0,32'ye ve son olarak dördüncü yaş gurubunda 0,29'a kadar gerilemektedir. Son olarak, öğrenim görmüş deneklerin iki değişkeli kullanıma çok daha meyilli oldukları ortaya çıkmaktadır. Öğrenim görmemiş gurupta bu kullanım göstergesi sadece 0,11 iken, ilköğrenim seviyesinde 0,53'e fırlamaktadır. Ayrıca iki değişkeli kullanımın en yaygın olarak uygulandığı grup da bu guruptur. Çünkü söz konusu uygulama ortaöğretim seviyesinde 0,40, lise seviyesinde 0,35, üniversite seviyesinde ise 0,46 olarak gerçekleşmektedir.

İki değişkeli kullanım tutumu, göz ardı edilemeyecek kadar yaygındır. Genel toplumun %38'inin uyguladığı bu kullanım şekli, her türlü grup için geçerlidir; hatta Salmas ve öğrenim görmemiş denekler gibi genel kullanımın tam olarak gerçekleştiği gruplar arasında bile azımsanamayacak kadar belirgindir. İki değişkeli kullanımın %10 civarlarında gerçekleştiği bu iki grup bir tarafa konulursa, genel olarak toplumun bütün kategorilerinin yarısına yakınının bu kullanıma başvurduğu görülmektedir. Ayrıca, Tahran gurubu ve öğrenimlerinin başında olan grup gibi bazı kategorilerin yarıdan fazlasında iki değişkeli kullanım artık yaygınlaşmıştır.

2.4.1.2. Ana dili kullanımı yitimi

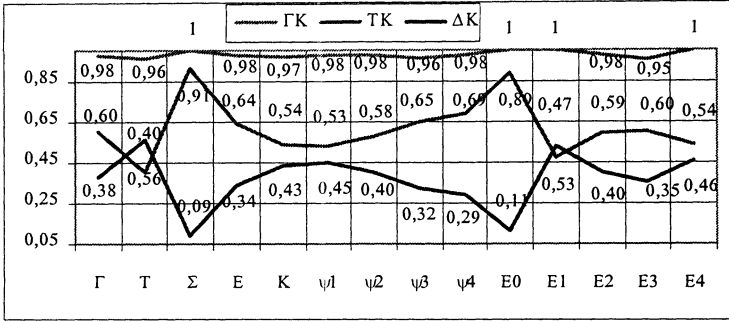
Bir dilin kullanım yitimi, kısaca bu dilin bilindiği halde kullanılmaması olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan iki ayrı kullanım yitimi söz konusudur: dilin hiçbir yerde kullanılmaması anlamındaki "genel kullanım yitimi" (GKY) ve dilin her yerde kullanılmaması anlamındaki "tam kullanım yitimi" (TKY). Dolayısıyla, genel kullanım yitiminin belirlenmesinde, ana dilini bildiği halde hiçbir yerde kullanmayan deneklerin toplam dil nüfusundaki konumu temel alınmaktadır ($GKY=hby:n$). Tam kullanım yitiminin değerlendirilmesinde ise ana dilinin tam kullanımına gitmeyen nüfusun toplam dil nüfusundaki oranından yola çıkılmaktadır ($TKY=n-hy:n$).

İlk önce genel kullanım açısından bakıldığında, deneklerin sadece 5'inin bu dili konuşabiliyor olmalarına karşın hiçbir yerde konuşmamakta olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, bu dilin genel

kullanım yitimi 0,02 ile sınırlıdır ($GKY=5:236=0,02$). Görüldüğü gibi genel kullanım yitimi oldukça düşük seviyede olup sadece Tahran'da geçerlidir. Diğer taraftan, ana dili kullanımı yitimi kadın deneklerde erkelere göre daha önemlidir. Yaşa göre önemli bir değişke sergilemeyen bu yitim, sadece orta ve lise seviyesindeki öğrenim guruplarında belirgindir.

Ana dili kullanım yitimi tam kullanım açısından değerlendirildiğinde, durum çok daha farklıdır. Deneklerin 142'si bu dili her yerde kullanmadığına göre, tam kullanım yitimi göstergesi 0,40 olmalıdır ($TKY=236-142:236=0,40$). Kullanım yitimi her iki şehirde de görülmesine karşın, Tahran'da 0,60 göstergesiyle, 0,09 olan Salmas'tan oldukça yüksek düzeydedir. Yitim eğiliminin yine kadınlarda erkelere göre çok daha önemli boyutta olması ilginçtir. Gerçekten de yitim göstergesi kadınlarda 0,46 iken erkeklerde 0,35 ile sınırlıdır. Yaş faktörüne gelince, genç nüfusun dil yitimine çok daha yatkın olduğunu belirtmek gerekir. En genç yaş gurubunun yitim göstergesi 0,47 gibi önemli bir noktada olmasıyla birlikte, nüfus yaşlandıkça düzenli olarak düşmektedir. Söz konusu gösterge ikinci yaş gurubunda 0,42'ye, üçüncü yaş gurubunda 0,35'e ve nihayet en yaşlı gurupta 0,31'e kadar gerilemektedir. Son olarak, öğrenim ile tam kullanım yitimi arasında sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğrenim görmüş gurupların dil yitim eğilimleri hiç öğrenim görmemiş gurubunkinden dört veya beş kat daha fazladır. Gerçekten de, öğrenim görmemiş gurubun yitim göstergesi 0,11 ile sınırlıdır. Oysa bu gösterge, hemen öğrenimin başında 0,53'e fırlayarak, daha sonra orta ve lise seviyelerinde 0,41'e, üniversite seviyesinde ise 0,46'a yaklaşmaktadır.

G18. Ana dili kullanımı

Sonuç olarak, genel anlamda sürdürülmekte olan İ. A. Türkçesinin kullanımının kitlesel bir yitimi söz konusu değildir. Diğer bir deyişle, ana dili topluluğunun sayısal daralması veya “azınlıklaşması” bu bağlamda belirgin değildir. Ancak İ. A. Türkçesinin kullanımı bakımından, “azınlıklaşma” olgusu kadar önemli sayılabilecek bir başka olguyla karşı karşıyayız. Bu da dilin kullanım alanlarının sınırlandırılması hadisesiyle ilgilidir. Gerçekten de, ana dilinin her alanda kullanılması, yani tam kullanım uygulaması söz konusu olduğunda, kitlesel bir yitimden söz etmek yanlış olmaz. Bu bağlamda, ana dilinin işlevini her alanda tam olarak yerine getiremediği sonucuna varılır.

2.4.2. Ana dilinin kullanım alanları ve işlevleri

İ. A. Türkçesinin kullanımının genel olarak sürdürülmesine karşın, tam kullanımı söz konusu değildir. Demek ki bu dilin kullanımı bazı alanlarda önemli düzeyde sınırlandırılmaktadır. Bu aşamada, ana dilinin iki değişikli kullanımı anlamına gelen bu kullanımın nasıl gerçekleştiği, İ. A. Türkçesinin hangi alanlarda işlev bulup, hangi alanlarda kullanımının sınırlandırılmakta olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya yanıt bulabilmek için ise, ana dili topluluğunun değişik alanlardaki dil kullanım tutumlarının incelenmesi ve ana dilinin bu alanlardaki işlevi belirlenmelidir.

İki değişikli dil ilişkisi durumlarında kullanım alanının konumu dil kullanımında belirleyici bir rol oynar. Ayrıca, kullanım alanının konumu ile dil topluluğunun ilişki durumundaki dillerin her birine

verdiği konum ve işlev arasında sıkı bir bağ vardır. Diğer bir deyişle, dil topluluğunun kullanacağı dilin seçimini bu alanının sosyal ve resmî özelliği ile dillerin konumu arasındaki bağ belirler veya en azından etkiler. Dolayısıyla Farsçanın resmî konumu ve sosyal saygınlığı nedeniyle, ana dili kullanımını alanın resmî ve sosyal yapısının etkilemesi kaçınılmazdır. Resmî ve sosyal konumun ana dili kullanımındaki etkisini tespit edebilmek için ele alınan alanların sosyal ve resmî konumlarının farklılık göstermesi önemlidir. Bu bakımdan üç ayrı alan seçilmiştir. Bunlardan biri ana dili aktarımında belirleyici bir rol oynayan “evdir”. Resmî ve sosyal yarı olmayan evde, ana dili kullanımının aile bireyleri arasında iletişim çerçevesinde yüksek düzeyde gerçekleşmesi beklenmektedir. Ana dilinin aile bireyleri arasında iletişim işlevinin dışında, sosyal bir işlevinin olup olmadığının sorgulanması için inceleme kapsamına alınan diğer bir alan “sokaktır”. Dil topluluğuna mensup gurupların sosyal alanlarda ana dillerine işlev yüklemeleri beklenebilir. Ancak bu alanın sosyal statüsünün ana dili kullanımına olumsuz bir etkisi söz konusu olabilir. Son olarak, resmî konumu olan alanlarda ana dilinin kullanımı ele alınacaktır. Resmî konumu olan alanlardaki dil kullanımında ülkenin resmî dili Farsçanın etkin olması, dolayısıyla ana dili kullanımının bu tür alanlarda zafiyet göstermesi kaçınılmazdır.

Bu bölümde, deneklerin dil kullanım tutumlarından hareket edilerek ana dilinin bu üç alandaki kullanım düzeyinin belirlenmesi ve ana dilinin söz konusu alanlardaki işlevinin değerlendirilmesi amaçlanıyor. Dilin her hangi bir alandaki kullanım göstergesi, bu dilin “sadece bu alandaki” kullanımı ile sınırlı değildir; bu alandaki kullanımı ile birlikte ayrıca diğer alanlardaki kullanımını da içermektedir. Dolayısıyla, ana dilinin ev kullanım göstergesi, bu dili sadece evde kullanan deneklere (e) ek olarak, evde ve sokakta kullanan denekler (es) ile evde ve resmî alanlarda kullanan denekler (eo) ve tabii ki her yerde kullanan deneklerin (hy), toplam dil nüfusundaki oranıdır ($K(t)/e=e+es+eo+hy:n$). Diğer her bir alan için ayrı şey söz konusudur; sokak kullanımı göstergesi $K(t)/s=s+es+so+hy:n$, resmî alan kullanımı $K(t)/o=o+eo+so+hy:n$ olarak gösterilebilir.

2.4.2.1. Ana dilinin ev kullanımı

Ana dilinin ev kullanım durumuna bakıldığında, deneklerin 44'ünün bu dili sadece evlerinde konuşmakta olduğu anlaşılr. Bu da, deneklerin %19'unun ana dilini ev dışında konuşmadığı anlamına gelir. Bunun yanında, 34 kişinin İ. A. Türkçesini sadece evde ve sokakta, 4 kişinin sadece evde ve resmî alanlarda konuştuğu görülmektedir. Bunlara bir de, ana dilini her yerde kullandığını bildiren denekler eklendiğinde, bu dilin evde kullanım göstergesinin 0,95 olduğu ortaya çıkar.

Ana dilinin ev kullanım parametrelerine gelince; ana dilinin ne Salmas'ta ne de Tahran'daki evlerin tamamında kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Salmas'ta göstergesi 0,97 olan ev kullanımı, Tahran'da 0,94 ile biraz daha düşüktür. Erkeklerin ev kullanımı ise 0,96'luk bir gösterge ile göstergesi 0,93 olan kadınların kullanımından daha etkindir. Yaş guruplarının ev kullanımına bakıldığında, bu kullanımın 0,97 dolaylarındaki bir gösterge ile ilk yaş gurubunda en etkin bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. İkinci yaş gurubunda 0,94'e kadar varan düşüş üçüncü yaş gurubunda da devam etmekte ve 0,93'e inmektedir. Son yaş gurubunda kullanım biraz artsa da 0,95 seviyesinde kalmaktadır. Öğrenim düzeyine göre ana dilinin ev kullanımı değerlendirdiğinde, hiç öğrenim görmemiş deneklerin tamamının bu dili evde kullandıkları görülmektedir. Dolayısıyla, bu gurubun ana dilini ev kullanımı göstergesi 1, yani tamdır. Ancak bu kullanım, öğrenim gören denekler arasında tam olarak gerçekleşmemektedir. Daha ilköğrenim seviyesinde 0,90'a gerileyen ev kullanımı, ortaöğrenim seviyesinde, 0,98 çıkarak, lise seviyesinde tekrar 0,92'ye kadar düşmektedir. Üniversite seviyesindeki deneklerin ev kullanımı ise 0,95 olarak belirlenmektedir.

2.4.2.2. Ana dilinin sosyal kullanımı

Sokakta ana dili kullanımına bakıldığında, deneklerin ikisinin bu dili yalnızca sokakta konuştukları görülür. Büyük bir olasılıkla bunlar, evlerinde ana dili kullanımından vazgeçen ama Türklerin yoğun olduğu mahallelerde yaşadıkları için sokağa çıkınca İ. A. Türkçesi konuşma gereği duyan deneklerdir. Ancak, 34 kişi evin yanında ve 2 kişi resmî alanın yanında sokakta da bu dili konuştuğunu bildirmektedir. Ayrıca, 142 kişi ana dilini her yerde kullandığını

söylemektedir. Dolayısıyla sokak, 180 kişinin ana dilini konuştuğu alan olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, İ. A. Türkçesinin sokaktaki kullanım ölçeği 0,76 olarak belirlenir. Görüldüğü gibi evde büyük bir oranda kullanılan ana dili sokağa çıkıldığında önemli oranda azalmaktadır.

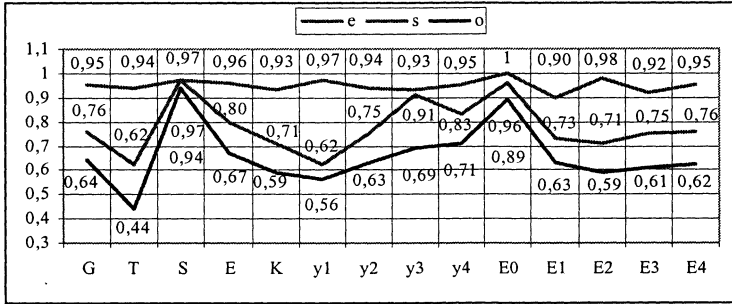
Ana dilinin sokakta kullanımı Salmas'ta 0,97 ölçeğinde gerçekleşmektedir. Salmas şehrinde A. Türkçesinin ev kullanımı ile sokak kullanımı arasında her hangi bir farkın olmaması hiç şaşırtıcı değildir. Çünkü Türk, Ermeni, Süryani ve Kürt topluluklarını bir arada barındıran bu şehirde, A. Türkçesi bu topluluklar arasında iletişim dili işlevini yerine getirmektedir. Evlerinde kendi ana dillerini konuşan diğer topluluklar ev dışına çıkınca öbür toplulukların bireyleriyle İ. A. Türkçesinde konuşmaktadırlar. Tahran'da ise sokakta ana dili kullanımı göstergesinin 0,62 olduğu görülmektedir. Bu gösterge ilk yaklaşımda oldukça düşük görünebilir; ancak söz konusu olan yerin ülkenin başkenti ve Fars dilinin merkezi olduğu hatırlanırsa ana dilinin sokak kullanımının hiç de azımsanacak düzeyde olmadığı anlaşılır. Diğer bir ilginç saptama, erkeklerin sokakta ana dili kullanımına kadınlardan daha çok başvurduğudur. Gerçekten de, bu bağlamda erkelerin göstergesi 0,80 iken kadınların ki 0,71 ile sınırlıdır. Yaşa göre ana dili kullanımına bakıldığında, en düşük kullanımın 10-19 yaş gurubu içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu gurupta 0,62 olan kullanım göstergesi ikinci yaş gurubunda 0,75'e yükselmektedir. Bu gösterge üçüncü yaş gurubunda 0,91'e yükseldikten sonra, en yaşlı gurupta tekrar düşerek 0,83'e inmektedir. Diğer alanlarda olduğu gibi, ana dilinin sokakta kullanımında da, öğrenim görmemiş kesimin diğer guruplara göre çok daha meyilli olduğu görülmektedir. Bu gurup arasında 0,96 olan kullanım göstergesi, ilköğrenim seviyesindeki deneklerde 0,73'e gerilemektedir. En düşük kullanım, 0,71 ile ortaöğrenim seviyesinde denekler arasında gerçekleşmektedir. Daha sonra, lise seviyesindeki denekler içerisinde hafif bir yükselişe geçerek 0,75 olan kullanım göstergesinin, üniversite seviyesindeki denekler arasında 0,76 olduğu görülmektedir.

2.4.2.3. Ana dilinin resmî kullanımı

Son olarak, resmî alanlarda İ. A. Türkçesinin kullanımına gelince, 3 denneğin ana dilini bu tür alanlarda konuştuğu görülür. Buna ek olarak, 4 kişi hem evde hem resmî kurumlarda, 2 kişi de hem sokakta hem de resmî kurumlarda bu dili kullanmaktadırlar. Bu deneklere ana dilini her yerde konuştuğunu ifade eden 142 kişi eklenince, A. Türkçesinin resmî kurumlardaki kullanımının 0,64 ölçeğinde olduğu ortaya çıkar. Evde 0,95, sokakta ise 0,76 ölçeğinde gerçekleşen ana dili kullanımının resmî kurumlarda önemli bir kayba uğradığı açıktır. Ancak hiçbir resmî statüsü olmayan bir dilin resmî kurumlarda bu ölçekte kullanılması bir zafiyet değildir. Tam tersine başka sahalarda pek rastlanmayacak kadar önemlidir.

Hatta bu kullanım Salmas şehrinde 0,94'lere kadar çıkmaktadır. Tahran'daki kullanımının 0,44 gibi bir ölçekte gerçekleşmesi aslında hiç de küçümsenmemelidir. Diğer taraftan yine bu alanda da erkeklerin ana dillerini kadınlardan daha fazla kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de erkeklerin resmî kurumlarda ana dili kullanımı 0,67 iken kadınlarınki 0,59'da kalmaktadır. Yaş guruplarının kullanımlarına bakıldığında, kullanımın en fazla gerçekleştiği gurubun en yaşlı deneklerden oluştuğunu görmekteyiz. Bu gurupta 0,71 olan gösterge, düzenli bir biçimde azalarak, üçüncü yaş gurubunda 0,69'a, ikinci yaş gurubunda 0,63'e ve genç deneklerden oluşan gurupta 0,56'ya düşmektedir. A. Türkçesinin resmî kurumlarda kullanımının öğrenim seviyesine göre nasıl gerçekleştiği ele alındığı zaman, en yaygın kullanımın yine öğrenim görmemiş denekler arasında uygulandığı ortaya çıkmaktadır. Bu kategorideki denekler arasında 0,89 olan kullanım ölçeği, diğer kategorilerde ortalama 0,28 değerinde azalmaktadır. Ayrıca bu dört kategorinin kullanım tutumları birbirlerine çok yakındır: öğrenimin başlarında 0,63 olan kullanım ölçeğinin, orta seviyede 0,59, lise seviyesinde 0,61 ve yüksek öğretim seviyesinde 0,62 olduğu anlaşılmaktadır.

G19. A. Türkçesinin kullanım alanları

Her şeyden önce, İ. A. Türkçesinin her türlü alanda tam olarak kullanılmadığını belirtmek gerekir. Ana dilinin işlevini en iyi şekilde yerine getirdiği evdeki kullanımı büyük oranda sürmektedir. Ancak, öğrenim görmemiş grup dışındaki bütün toplumsal kategorilerin ana dili ev kullanımında küçük oranda da olsa bir yitim olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Sosyal özelliği daha baskın olan sokağa çıktığında, ana dili kullanımının önemli ölçüde sürdürülmesine karşın, kullanım yitimi göz ardı edilemeyecek kadar yüksektir. Ama bu alanda Tahran ve Salmas deneklerinin tutumları arasında önemli bir fark vardır. Salmas'ta ana dili kullanım yitimi evde olduğu gibi sokakta da 0,03 ölçeğindeyken, Tahran'da bu yitim 0,38 ölçeğinde olup evdeki yitimden 0,32 ölçeğinde daha fazladır. Diğer taraftan, bu alandaki dil kullanım yitimi genç kuşaklar ile öğrenim görmüş guruplar arasında çok daha önemlidir. Resmî özelliği olan alanlar söz konusu olduğunda, ana dili kullanımının çok daha önemli bir yitimle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Gerçekten de, bu tür alanlardaki ana dili kullanımı, hem ev, hem de sokak kullanımından çok daha düşüktür. Resmî alanlarda genel olarak 0,36 olan kullanım yitimi, Tahran'da 0,66, Salmas'ta ise 0,06 ölçeğindedir. Kadınlar arasındaki kullanım yitimi erkeklerinkinden çok daha önemli boyutlardadır. Diğer taraftan, bu alanlardaki kullanım yitimi genç kuşak ve öğrenim görmüş guruplarda daha belirgindir.

Sonuç olarak, ana dilinin ele alınan bu üç alanda da işlev bulabildiği ancak bu işlevini tam olarak yerine getiremediği ortaya çıkmaktadır. Özellikle resmî kurum ve sokağın sahip olduğu sosyal

ve resmî statüleri nedeniyle, toplumun belli bir kesimi ana diline bu alanlarda bir işlev yüklememektedir. Buna kısmen ana dilinin en fazla işleve sahip olduğu ev de dâhildir. Bu, Farsçanın giderek işlevselleştiği, İ. A. Türkçesinin ise işlevlerinin giderek daraldığı anlamına gelebilir mi? Ana dilinin en yaygın olarak kullanıldığı evdeki dil kullanım tutumlarının daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, bu konuya açıklık getirebilmek için bazı ipuçları sunacaktır.

2.4.3. Dillerin ev içi işlevselliği

İ. A. Türkçesinin her türlü alanda işlev bulabilmesine karşın, toplumun önemli bir bölümünün sosyal konumu yüksek olan alanlarda kullanım sınırlamasına gitmesi, bu dilin işlevlerini tam olarak yerine getiremediğini gösterir. Bunun yanında ana dilinin işlevini en iyi şekilde yerine getirebildiği alanın ev olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, İ. A. Türkçesinin, üst dilin sosyal statüsü yüksek alanlarda işlev bulduğu, alt dilin ise ev içi iletişim dili anlamındaki “vernaküler dil” işlevini yerine getirdiği iki değişikliki dil durumuna benzer bir ilişki içerisinde olduğu ileri sürülebilir. Ancak İ. A. Türkçesinin ev içi dil işlevini hangi düzeyde gerçekleştirdiği ve bu alandaki işlevinin durağan mı yoksa değişken mi olduğu soruları çalışmanın bu aşamasında yanıtızsız kalmaktadır. Oysa dillerin ev içindeki işlevsellik durumlarının tespiti ve bu işlevselliğin dinamiklerinin belirlenmesi, bu dilin içinde bulunduğu toplumdilsel durumun daha açık bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

İlişki durumundaki dillerin ev içi işlevlerini, dil topluluğunun bu alandaki kullanım tutumları belirler. Ev içinde dil kullanımının birçok uygulama şekli olduğu için dillerin işlevselliği seçilen uygulamaya göre çeşitlilik sunar. Ayrıca bu işlevsellik durumu durağan olabileceği gibi değişken de olabilir. Durağan bir işlevsel durumda, alt dil topluluğunun ev içinde sadece ana dilinden ibaret olan tek dilli kullanım uygulaması söz konusudur. Böyle bir durumda, ana dilinin bu alandaki işlevini tam olarak yerine getirdiği varsayılır. Üst dil açısından bakıldığında ise, bu dilin ev içinde *işlevsizliği* söz konusudur. Ancak bu tür dil kullanım durumlarının kısa vadede mümkün olabileceği varsayılsa bile, uzun vadede bir durağanlık sergilemeleri beklenemez. Çünkü sosyoekonomik,

kültürel ve bazen sosyopsikolojik nedenlerden ötürü alt dil topluluğu, sosyal saygınlık ve resmî konum sahibi üst dilin kullanımına her geçen gün biraz daha fazla ilgi gösterir. Böylece, ana dilinin yanında üst dilin de işlev bulmaya başladığı iki dilli bir kullanım durumu ortaya çıkar. Ayrıca bu iki dilli kullanım da değişik biçimlerde uygulanabilir. Her iki dilin de eşit ağırlıkta kullanımı söz konusu olabileceği gibi, baskın olarak ana dili kullanımının yanında üst dil kullanımı veya baskın olarak üst dil kullanımı yanında alt dil kullanımı olarak da kendini gösterebilir. Üst dilin *işlevselleşmesi* kavramıyla belirtilebilen bu süreç, aslında bir sonraki dil durumuna geçiş sürecidir. Bu dil durumu ise, alt dilin *işlevsizleşme* süreci sonucunda ev içi işlevini üst dile kaptırarak tamamen yitirdiği tek dilli kullanım durumu, yani alt dilin *işlevsizlik* durumudur.

Çalışmanın bu bölümünde deneklerin ev içi dil kullanım tutumlarından hareket edilerek, değişik kullanım uygulamalarının belirlenmesi ve her iki dilin işlevsellik durumlarının değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Böylece, Farsçanın işlevselleşmesi sonucu İ. A. Türkçesi açısından ortaya çıkacak olası bir işlevsizleşme süreci sorgulanabilecektir. İ. A. Türk dil topluluğunun ev içinde uyguladığı dil kullanımının belirlenmesi için sadece özdeş Türk ailesine mensup olup İ. A. Türkçesini ana dili olarak gören ve konuşabilen 236 kişiden oluşan denek gurubu temel alınmaktadır. « Evde hangi dilleri konuşuyorsunuz? » sorusuna verilen yanıtlardan aşağıdaki veriler elde edilmiştir. 135 kişi « sadece Türkçe » (T), 31 kişi « daha çok Türkçe olmak üzere her iki dili » (Tf), 11 kişi « her iki dili de eşit » (TF), 24 kişi « daha çok Farsça olmak üzere her iki dili » (tF) ve 35 kişi « sadece Farsça » (F) konuşmaktadır.

2.4.3.1. Ev içi dil kullanımı

Elde edilen verilere bakıldığında ilk önce, İ. A. Türk evlerindeki dil kullanımının çok çeşitli olduğu göze çarpmaktadır. Tek dil kullanımının oldukça yaygın olduğu, ancak bu tek dil kullanımında sadece ana dilinin değil Farsçanın da işlev bulduğu görülmektedir. Diğer taraftan, ev içinde iki dilli kullanım uygulayan deneklerin sayısının azımsanamayacak kadar önemli olduğu ve bu iki dilli kullanımın da değişik şekillerde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu

kullanım tutumları ilk aşamada, tek dilli ve iki dilli kullanım olarak iki ayrı kullanım biçimi etrafında ele alınabilir.

2.4.3.1.1. Tek dilli kullanım

Ev içi iletişimde, ilişki içerisindeki dillerden sadece birinin konuşulması tek dilli kullanım olarak nitelenmektedir. İran'da ev içi iletişimde başvurulacak dillere bakıldığında, hem İ. A. Türkçesinin hem de Farsçanın tek dil olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak İ. A. Türkçesi, Farsçadan daha yaygın olarak başvurulacak dildir. Evde sadece ana dilini konuşan denek sayısı 135 iken Farsça konuşanların sayısı 35 kişi ile sınırlıdır. Evlerinde tek dilli kullanım uygulayan deneklerin toplam sayısı 170 kişi olduğuna göre, tek dilli kullanım göstergesi 0,72 olarak belirlenebilir ($TDK=135+35:236=0,72$).

Tek dilli kullanımın parametrelerine bakıldığında, bu kullanımın Salmas'ta (0,96) Tahran'dan (0,56) çok daha yaygın olduğu görülür. Bunun yanında, Salmas'ta tek dilli kullanımda başvurulacak yegâne dil İ. A. Türkçesidir. Tek dilli kullanım cinsiyete göre ele alındığında, erkek deneklerin bu kullanımı 0,70, kadın deneklerin ise 0,74 düzeyinde olduğu görülür. Tek dilli kullanımın en yaygın olduğu yaş gurubu 0,77 ile ikinci yaş gurubudur. Bu gösterge ilk yaş gurubunda 0,71, üçüncü ve dördüncü yaş guruplarında ise 0,69'dur. Öğrenim düzeyine göre tek dilli kullanımın değişkelerine göz atılırsa, öğrenim görmemiş deneklerin öğrenim sahibi deneklerden çok daha yaygın bir biçimde tek dilli kullanıma gittikleri görülür. Tek dilli kullanım göstergesi, öğrenimi olmayan gurup arasında 0,85 iken, öğrenim seviyesi yükseldikçe bir azalma sergilemektedir. Bu gösterge, ilköğrenimde 0,73'e, ortaöğrenimde 0,72'ye, lisede 0,70'e ve yükseköğrenimde 0,68'e düşmektedir.

2.4.3.1.2. İki dilli kullanım

Ancak ev içi iletişim sadece bu iki dilden her hangi birinin işlev bulduğu tek dilli kullanım ile sınırlı değildir. Önemli sayıda denekğin değişik şekillerde her iki dile de işlev verdiği görülmektedir. İki dilli kullanım olarak adlandırılan bu kullanım, üç ayrı biçimde gerçekleşmektedir. Deneklerin 31'i hem İ. A. Türkçesi, hem de Farsça konuştuğunu ileri sürmekle birlikte, daha çok İ. A. Türkçesi konuştuğunu belirtmektedir (Tf). Diğer taraftan, 11 denek her iki dili de eşit sıklıkta kullandığını söylemektedir (TF). Son olarak 24 denek

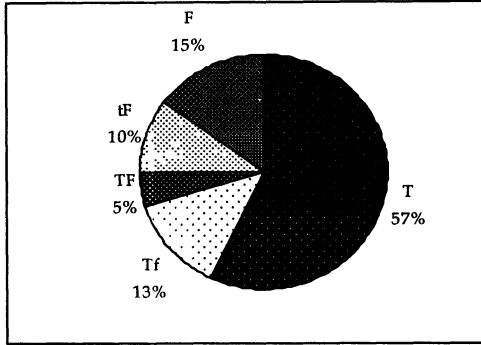
her iki dili de konuştuğunu ama Farsçaya daha sık başvurduğunu belirtmektedir (tF). Bu karmaşık dil kullanımında, dengeli iki dilli kullanımın oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Daha çok, dillerden her hangi birinin baskın olduğu göze çarpmaktadır. A. Türkçesinin baskın olduğu durum daha yaygın olmasına karşın, Farsçanın giderek baskınlaşmakta olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

İki dilli kullanım, söz konusu dillerin her ikisinin de hangi sıklıkta olursa olsun kullanımı olarak tanımlanırsa, bu kullanımın göstergesinin 0,28 olduğu ortaya çıkar ($IDK=31+11+24 : 236=0,28$). Salmas'ta 0,04 düzeyinde olan bu iki dilli kullanım, Tahran'da 0,44 göstergesi ile çok daha ilerlemiş durumdadır. Diğer taraftan, bu kullanıma erkeklerin (0,30) kadınlardan (0,26) daha çok başvurduğu görülmektedir. Yaş guruplarına gelince; yaşlı deneklerin iki dilli kullanıma gençlerden daha eğilimli oldukları açıktır. En yaşlı iki gurubun iki dilli kullanım göstergesi 0,31 iken, en genç gurupta bu gösterge 0,29'a, ikinci yaş gurubunda ise 0,22'ye düşmektedir. Öğrenim seviyeleri göz önünde bulundurulduğunda, öğrenim düzeyi yükseldikçe iki dilli kullanımın da arttığı göze çarpmaktadır. Hiç öğrenimi olmayan gurubun bu kullanımı 0,15 olarak gerçekleşirken, ilköğrenim aşamasında 0,27'ye, ortaöğrenimde 0,29'a, lise seviyesinde 0,30'a ve nihayet yüksek öğrenim düzeyinde 0,32'ye kadar yükselmektedir.

İ.A. Türklerinin ev içi dil kullanım uygulamalarının incelenmesi, ana dili ve Farsçanın işlevleri hakkında bazı önemli veriler sunmaktadır. İlk olarak, deneklerin %28'inin başvurduğu iki dilli kullanım, çok yüksek seviyede olmasa bile, Farsçanın ev içi işlevi konusunda İ. A. Türkçesi ile rekabet halinde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, tek dil kullanımının %72 oranında sürdürülmesine karşın, bu kullanımda seçilen dilin sadece ana dili olmaması dikkat çekicidir. Tek dilli kullanım uygulayıcılarının %79'u A. Türkçesini seçerken, bunların %21'inin Farsçayı tercih etmesi, resmî dilin bu rekabetten kazançlı olarak çıktığını kanıtlamaktadır. Dolayısıyla, bir taraftan Farsçanın işlevselleşme sürecinin devam ettiği, diğer taraftan, bu sürecin bir sonucu olarak, ana dilinin işlevsizleşme sürecinin başladığı ortaya çıkmaktadır. İ. A. Türkçesinin

geleceğini yakından ilgilendiren bu iki olguyu ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek faydalı olacaktır.

G20. Ev içi dil kullanımı

2.4.3.2. Farsçanın işlevselleşmesi

İ. A. Türkçesi ile Farsça arasındaki dil ilişkisine işlevsel açıdan bakıldığında, Farsçanın sosyal getirisi yüksek alanlarda, A. Türkçesinin ise özellikle ev içi iletişim alanında işlev bulduğu bir ilişki biçiminin ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak “işlevsel bölüşüm” olarak tanımlanan bu ilişki durumunun durağan olmadığı izlenimi doğmaktadır, çünkü dillerin bir diğerinin işlevlerine müdahalesi söz konusudur. Gerçekten de bu iki değişikli ilişkili durumunun durağan olabilmesi için, üst dil olarak Farsçanın, A. Türkçesinin ev içi iletişiminde her hangi bir işleve sahip olmaması gerekir. Diğer bir deyişle, A. Türkçesinin bu geleneksel işlevini tam olarak yerine getirebilmesi için Farsçanın ana dilinin bu alandaki işlevine tecavüz etmemesi gerekir. Oysa yukarıda elde edilen veriler, Farsçanın işlev alanının evlere kadar yayılmakta olduğunu göstermektedir. Farsçanın İ. A. Türk evlerinde iletişim dili olarak işlev edinme sürecini, bu dilin işlevselleşmesi olarak tanımlayabiliriz. Farsçanın işlevsellik göstergesi, hangi sıklıkta olursa olsun evde Farsça kullanımına başvuran deneklerin toplam sayısının dil topluluğunun nüfusuna oranından yola çıkılarak bulunur ($\dot{I}(F)=F+Tf+TF+tF : n$).

Normal şartlarda İ. A. Türkçesinin ev içi dil kullanımında Farsçaya başvuramaları gerekir ve bu durumda Farsçanın işlevsellik göstergesinin “0” olması beklenir. Oysa deneklerin önemli bir

bölümünün evlerinde Farsça konuştuğu ortaya çıkmaktadır. Bu da Farsçanın ev içi iletişim alanında kendine işlev edinmekte olduğunun bir göstergesidir. Deneklerin dil kullanım tutumlarına bakıldığında, bunların 31'inin ana dilinin yanında bazen de Farsça, 11'inin her iki dili de aynı sıklıkta, 24'ünün Farsça baskın olmak üzere her iki dili de kullandığı görülmektedir. Ayrıca 35 kişi evlerinde sadece Farsça kullanımına geçmiş durumdadır. Dolayısıyla, Farsça konuşan toplam denek sayısı 101 kişidir. Buna göre, Farsçanın işlevselleşme göstergesi 0,43 ölçeğindedir ($\bar{I}(F)=35+31+11+24:236=0,43$).

Farsçanın işlevselleşmesi, Salmas'ta 0,04 göstergesi ile oldukça düşük iken Tahran'da 0,69 ölçeğinde gerçekleşmektedir. Diğer taraftan, kadın denekler arasında 0,48 ölçeğinde olan işlevselleşme, erkeklerde 0,38 ile daha düşüktür. Farsçanın işlevselleşmesinin yaş faktörüne göre değişmesine bakıldığında, birinci yaş gurubunda 0,47 ölçeği ile önemli bir düzeyde olduğu tespit edilir. Ancak bu gösterge ikinci yaş gurubunda ilginç bir şekilde 0,38 düzeyine inmekte ve üçüncü yaş gurubunda en üst seviye olan 0,49'a yükselmektedir. En yaşlı gurup arasında ise en düşük seviye olan 0,35 düzeyinde gerçekleşmektedir. İşlevselleşme öğrenim seviyesi bakımından ele alınırsa, en düşük düzeyde öğrenim görmemiş denek gurubu arasında gerçekleştiği görülür. Bu gurup arasında 0,22 olan gösterge, ilköğrenim gurubu arasında 0,43'e çıktıktan sonra, ortaöğrenim gurubu arasında 0,41'e düşmektedir. İşlevselleşmenin en üst seviyede gerçekleştiği gurup, 0,49 ölçeği ile lise denek gurubu arasındadır. Bu gösterge, üniversite düzeyinde öğrenim gören denekler arasında hafif bir düşüş sergilese de, 0,46 düzeyinde kalmaktadır.

Görüldüğü gibi, A. Türk evlerinin %43'ünde kullanım olanağı bulan Farsça, bir işlevselleşme süreci içindedir. Salmas'ta daha yenice ortaya çıkmaya başlayan bu olgu, Tahran'da oldukça ilerlemiş durumdadır. Farsçanın bu işlevselleşme süreci, İ. A. Türkçesinin işlevsizleşmesi olarak yorumlanabilir mi? Bazı durumlarda üst dilin ev içinde kullanımı alt dil kullanım yitimini beraberinde getirmeyebilir. Bu durumda üst dil işlev edinirken alt dil kullanımı sürdürüldüğünden, bu dil işlevinden bir şey yitirmez. Ancak bazı durumlarda, alt dil kullanımından üst dil kullanımına aşamalı bir geçiş söz konusu olabilir. Bu durumda ise, üst dilin ev içinde işlev

edinmeye başlaması ile birlikte, alt dil işlevselliğini yitirmeye, yani işlevsizleşmeye başlar. İ. A. Türkçesinin böyle bir süreçle karşı karşıya olup olmadığını sorgulamak önem taşır.

2.4.3.3. A. Türkçesinin işlevsizleşmesi

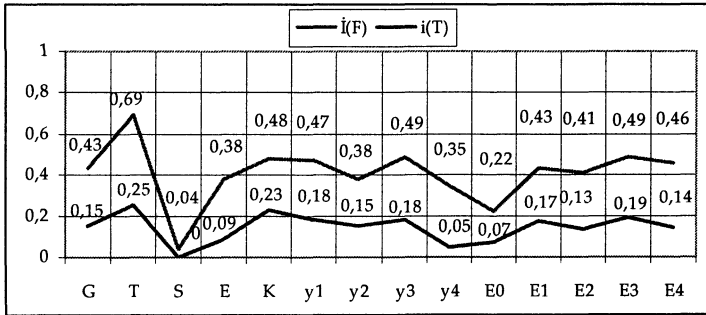
Ana dilinin ev içi işlev düzeyini değerlendirmek ve olası bir işlevsizleşme sürecine maruz kalıp kalmadığını belirleyebilmek için, A. Türklerinin ev içi dil kullanımında başvurdukları değişik uygulamaları incelemek gerekir. Bunun için ilk önce ana dilinin işlevsellik düzeyi ele alınmalıdır. Ana dilinin işlevsizleşmesi söz konusu değilse işlevsellik göstergesinin 1'e eşit olması gerekmektedir. Bu sayının altındaki her gösterge bu dilin işlevsizleşme sürecinde olduğuna işaret eder. A. Türkçesinin işlevsellik düzeyi, bu dili ev içinde konuşan deneklerin toplam denek nüfusundaki oranı ile ilişkilidir ($I(T)=T+T_f+t_f+TF:n$). Ayrıca işlevsizlik düzeyini değerlendirmek de mümkündür. İşlevsizlik düzeyi ise, ev içinde ana dilini değil Farsça konuşan deneklerin toplam denek nüfusundaki oranı ile ilişkilidir ($-I(T)=T+T_f+t_f+TF-n:n$).

İ. A. Türkçesini konuşabilen ve ana dili olarak gören deneklerin sadece 236'sı özdeş Türk ailesine mensuptur. Bunların ev içi dil kullanımlarına bakıldığında, ana dilinin bu alanda işlev bulan tek dil olmadığı görülmektedir. Deneklerin 135'i, yani %57'si sadece bu dili konuşmaktadır. Deneklerin 66'sı ana dilinin yanında resmî dili de konuşmaya başlamıştır. Denek nüfusunun %28'ini oluşturan bu iki dilli gurubun önemli bir bölümü (31 kişi), İ. A. Türkçesine daha fazla işlev vermekle birlikte, bazen Farsça kullanımına da başvurmaktadır. İki dilli gurubun daha küçük bir bölümü için (11 kişi) her iki dil de eşit düzeyde bir işleve sahiptir. İki dilli deneklerin diğer bir gurubu (24 kişi), Farsçaya anadilinden daha fazla işlev yüklemektedir. Dolayısıyla A. Türkçesi, sadece bu dili konuşan 135 denek ve her iki dili de konuşan 66 denek olmak üzere, toplam 201 denek nezdinde işlev sahibidir. Buna göre ana dilinin işlevsellik göstergesinin 0,85 düzeyinde olduğu görülmektedir ($I(T)=135+31+11+24:236=0,85$). A. Türkçesinin işlevsellik göstergesi 1'in altında gerçekleştiğine göre, bu dilin önemli ölçüde işlevsizleştiği öne sürülebilir. Gerçekten 35 denek evlerinde artık A. Türkçesi yerine sadece Farsça konuşmaktadır.

Dolayısıyla İ. A. Türkçesinin işlevsizliği 0,15 düzeyindedir ($-\dot{I}(T)=(135+31+11+24)-236:236=0,15$).

Ana dilinin işlevsizlik parametrelerine göz atıldığında, göstergenin 0 ölçeğinde olduğu Salmas'ta işlevsizliğin tutarlı olmadığı görülmektedir. Tahran'da ise bu ölçek 0,25 düzeyindedir. Diğer taraftan, işlevsizlik düzeyi 0,23'lük bir gösterge ile kadınlarda erkeklerden çok daha yüksektir (0,09). İşlevsizlik durumunun genç ve orta yaş guruplarında daha ilerlemiş durumda olduğu görülmektedir. Birinci ve üçüncü yaş guruplarının her birinde 0,18 olan bu gösterge, ikinci yaş gurubunda 0,15 olmasına karşın son yaş gurubunda 0,05 değerindedir. İşlevsizliğin en belirgin olduğu kategorinin 0,19 göstergesi ile lise düzeyindeki öğrenim gurubu olduğu anlaşılmaktadır. Buna en yakın gurup ise, 0,17 ile ilköğrenim denekleridir. Orta ve yüksek öğrenim düzeyindeki guruplar arasında ana dilinin işlevsizliği, sırasıyla 0,13 ve 0,14 ile birbirlerine çok yakındır. Öğrenim görmemiş denekler 0,07 göstergesi ile işlevsizlik durumunun en az görüldüğü gurup olarak ortaya çıkmaktadır.

G21. Dillerin ev içi işlevselliği

Ev içinde dil kullanım tutumları, ilişki içindeki bu iki dil arasında dengeli bir işlev bölüşümü olmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten geleneksel olarak ana diline ait olan ev içi iletişim alanına Farsçanın müdahalesi ve burada İ. A. Türkçesi ile rekabeti söz konusudur. Bu rekabet, dillerin işlevsel durumuna değişken bir nitelik kazandırmaktadır. Değişim, ana dilinin işlevsizleşmesi, Farsçanın işlevselleşmesi yönünde ilerlemektedir. Türkçe tek dil

kullanımından Farsça tek dil kullanımına geçiş (T>F) olarak değerlendirilebilecek olan bu değişim sürecinin birçok aşaması olduğu görülmektedir. Bu süreçte iki ayrı aşama göze çarpmaktadır. Birinci aşama, Farsçanın ana dilinin yanında işlev bulduğu iki dilli kullanım aşamasıdır. Rekabet aşaması olarak nitelendirilebilecek olan bu iki dilli kullanım aşaması da, kendi içerisinde üç ayrı alt aşama barındırmaktadır. Birinci alt aşama, İ. A. Türkçesinin hâlâ baskın dil olmasına karşın Farsçanın ev içinde işlev edinme sürecinin başlangıcıdır (Tf). İ. A. Türkçesinin işlevsizleşme sürecinin bu aşamadan itibaren başladığı varsayılırsa, işlevsizleşme göstergesini 0,43 olarak belirtmek gerekir. İkinci alt aşamada, İ. A. Türkçesi ile aynı sıklıkta kullanılmaya başlanan Farsçanın işlevinin giderek pekiştiği ve ana dilininkine eşitlendiği görülmektedir (TF). Ana dilinin bu aşamada işlevsizleşmeye başladığı ileri sürülürse, bu göstergesi 0,30 olur. Ancak bu aşamanın da bir geçiş aşaması olduğu açıktır. Çünkü bir üçüncü alt aşamada, Farsçanın işlevinin baskın bir hale geldiği görülmektedir (tF). Eğer ana dilinin işlevsizleşme süreci Farsçanın baskın işlev edindiği aşamadan başlatılırsa, söz konusu gösterge 0,25 olmalıdır. İkinci aşama, birinci aşamada rekabet halinde bulunan dillerden Farsçanın üstün olarak çıktığı, İ. A. Türkçesinin işlevini artık tamamen yitirdiği işlevsizleşme sürecinin son aşamasıdır. Ana dilinin işlevsizleşme göstergesinin belirlenmesinde bu aşama temel alınır, bu göstergenin 0,15 olduğu görülür.

Dolayısıyla Farsçanın işlevselleşmesi sonucunda İ. A. Türkçesinin işlevsizleşme sürecine maruz kaldığı kesindir. Ancak bu işlevsizleşme sürecinin son noktaya (ana dilinin işlevsizlik durumuna) erişmesi oldukça uzun bir zaman gerektirir. Çünkü bu süreç kat edilmesi gereken birçok aşamayı barındırır. Bu süreci şu şemayla göstermek mümkündür: T>Tf>TF>tF>F.

Sonuç

Sonuç olarak, İran'da A. Türkçesi kullanımını iki dilli kullanım olarak nitelendirmek mümkün gözüküyor, çünkü bu dilin kullanımı tam olarak gerçekleşmemektedir. Diğer bir deyişle, ana dili kullanımına her türlü alan ve koşulda başvurulmamaktadır. Diğer taraftan İ. A. Türk toplumunun tek tür bir dil kullanımı söz konusu

değildir. Bu bakımından, üç ayrı dil kullanım durumu ortaya çıkmaktadır.

Birinci kullanım şekli, her türlü alanda ana dili kullanımının gerçekleştiği durumdur. Ana dili kullanımının tam sürdürümü olarak da nitelendirilebilecek olan ve daha çok dengeli iki dillilik durumlarında mümkün olan bu kullanım türüne deneklerin sadece %60'ı başvurmaktadır. İkinci dil durumu, ana dili kullanımının tamamen ortadan kalktığı bir durumdur. Ana dili kullanımı yitimi olarak belirtilebilecek olan bu durumun çok ilerlemiş bir süreç olmadığı açıktır. Gerçekten, ana dili kullanımından tamamen vazgeçmiş olan denekler %2 oranındadır. Üçüncü durum, ana dili kullanımının her türlü alanda gerçekleşmediği, topluluğun bu dilin kullanımına sadece bazı alanlarda başvurduğu bir kullanım durumudur. İki dilli kullanım olarak nitelendirilemeyen bu tür durumlarda, dil topluluğu kullanacağı dili içinde bulunduğu alan ve ortamın niteliklerine göre seçmektedir. Öyle görünüyor ki bazı alanların nitelikleri ana dili kullanımını engellemektedir. Deneklerin %38'inin uyguladığı bu kullanım biçimi «iki değişikli kullanımı» olarak betimlenebilir.

Bu “iki değişikli kullanımda”, ana dili kullanımının en uygun olduğu alan ev olarak ortaya çıkmaktadır. Deneklerin %95'inin ana dillerini evlerinde kullanıyor olması, İ. A. Türkçesinin ev içi iletişimde üstlendiği işlevin önemini göstermektedir. Ancak bu dilin “iki değişikli kullanımı” hakkındaki varsayımı tutarlı kılan en ilginç veri, ana dilinin ev dışındaki kullanım ölçeğinin önemli oranda düşmesidir. Belli bir toplumsal statüsü olan sokak söz konusu olduğunda, ev için 0,95 olan kullanım ölçeği, 0,19 değerinde azalarak, 0,76'ya düşmektedir. Bunun bir diğer anlamı şudur: İ. A. Türklerinin %24'ü ana dillerini sokakta konuşmayı uygun görmemektedir. Sosyal statüsü çok daha önemli olan resmî kurumlar söz konusu olduğunda, bu düşüşün de arttığı görülmektedir. Böylece, ana dilinin bu tür alanlarda kullanım ölçeği 0,64'e kadar gerilemektedir. Diğer bir deyişle, A. Türk toplumunun %46'sı ana dillerini resmî alanlarda kullanmaktan kaçınmaktadır.

İlişki durumundaki dillerin veya değişiklerin işlevleri tam olarak bölüştüğü, üst dilin (veya değişkenin) sosyal ve ekonomik getirisi yüksek olan alanlarda, alt dilin (veya değişkenin) ise sosyal

statüsü düşük olan alanlarda kullanıldığı “iki değişkeli dil ilişkisi” durumu, A. Türkçesinin İran bağlamında söz konusu değildir. Çünkü görüldüğü gibi, İran bağlamında bu işlev bölüşümü net ve kitlesel bir biçimde yapılmamaktadır. Daha doğrusu bu tür bir uygulamaya eğilimi olan gurupların yanında, alanın konumu ne olursa olsun ana dilini kullanmaktan kaçınmayan guruplar da mevcuttur. Dolayısıyla, bu dil ilişkisi durumunu “iki değişkeli dil ilişkisi” yerine “çatışmacı dil ilişkisi” olarak nitelendirmek daha doğru olur.

Dillerin birbirleriyle rekabetinin söz konusu olduğu bu dil ilişkisinin çatışmacı niteliği ev içindeki işlevler değerlendirildiğinde çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Gerçekten, ev içinde sadece ana dilinin işlev bulması beklenirken, Farsçanın bu alana büyük ölçüde girdiği ve bir rekabet ortamı yarattığı görülmektedir. Bu rekabetin bir sonucu olarak, ana dilinin sahip olduğu en önemli işlevi olan ev içi iletişim işlevini bile Farsça lehine yitirmekte olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

İlişki içindeki dillerin konumları ile bu ilişkinin gerçekleştiği dil dışı bağlam arasında belirleyici bir ilişki olduğu kuramından yola çıkarak A. Türkçesinin İran'daki toplum-dilsel konumu hakkında ileri sürülen varsayım bu dilin içinde bulunduğu dil dışı bağlam göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Bu bağlamın tarihsel, coğrafi ve toplumsal boyutuna bakıldığında, A. Türkçesinin daralmasının söz konusu olduğu "diller çatışması" kavramı ile tanımlanan bir durum içerisinde olduğu varsayımı ileri sürülmüştür.

Dünyanın birçok bölgesinde hüküm süren Türk yöneticilerin yönetilen yerli halkların özümlemesine yönelik politikaları olmadığı, aksine kendilerinin bu halkların dil ve kültürlerinin etkisi altında kaldıkları bilinir. Gerçekten, İran topraklarına gelip yönetimi ellerine geçiren Türkler, bu dönemlerde sosyal ve kültürel yapıyı altüst ederek ülkenin tam olarak Türkleşmesini dilsel anlamda sağlayamamışlardır. Çünkü günümüz tarih kitaplarında da görüldüğü gibi, bunlar İranlılar tarafından tarih boyunca "yabancı işgalciler" olarak görülmüşlerdir. Diğer taraftan, göçebe kültürünün baskın olduğu bir gelenekten gelen değişik Türk kavimleri, İran'a gelip yerleştiklerinde ilişki içine girdikleri yerli toplulukların bir bölümü, yerleşik kültür geleneğine ve İran sınırlarını aşan saygın bir yazı diline sahipti. Dolayısıyla, ilk başlardan itibaren statüsü yüksek olan alanlarda kullanılan bu yerli halkın dili olan Farsça üst dil, daha düşük statüdeki alanlarda kullanılan Türkçe ise alt dil konumundadır. İki değişikliğin bir durumun söz konusu olduğu bu toplum-dilsel yapının değişimi için tarihte hiçbir politik uygulama yer almamıştır. Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren düşüşe geçen Türklerin sosyal ve siyasal konumları, XX. yüzyılın başlarında Fars kökenli bir Hanedanın yönetimi ele geçirmesi ile birlikte iyice kötüleşmiştir. Bundan böyle, Türk kökenli toplum sadece varlığının yadsınmasıyla kalmamış, aynı zamanda Fars kültürü temelinde oluşturulması planlanan "ulus-devlet" projesinin önünde en büyük engel olarak görüldüğü için sosyal ve kültürel özümleme politikalarına maruz kalmıştır. Fars

milliyetçilik akımı en aşırı ifadesini bu dönemlerde bulduğu için Fars unsurunun siyasal egemenliği pekişirken, bunun tam aksine Türk unsuru, ulusal azınlık haklarını talep ederken bazen çatışmacı yöntemlere başvurabilen bir siyasal azınlık konumuna dönüşmüştür. Toplumun sosyal ve siyasal konumunda oluşan bu kötüleşme dillerinin konumuna da büyük ölçüde yansımıştır.

Pahlevi rejimi döneminde uygulanan Türkleri özümsetme politikaları bu rejimin sona ermesi ile tam olarak ortadan kalkmamıştır. İslam Cumhuriyetinin bu alanda uyguladığı politika özünde aynı olsa bile yöntem olarak daha ılımlı olduğu için bu süreç içten içe daha yavaş bir şekilde işlemektedir. Gerçekten vatandaşlığın etnik temelde değil dinî temelde tarif edildiği İslam anayasasında Türkler “siyasal anlamda azınlık” olarak görülmemekle birlikte, bu topluluğun “toplum-dilsel anlamda azınlık” oldukları açıkça söylenebilir. İlk önce İran İslam Cumhuriyetinin dil politikası klasik dil politikalarından çok farklı bir yapıdadır. Ne İsviçre örneğinde olduğu gibi “bölgesel resmî iki dillilik”, ne Kanada örneğinde olduğu gibi “birey temelinde resmî iki dillilik” ne de eski Sovyetler Birliği örneğinde olduğu gibi “sürdürümlü iki dillilik” söz konusudur. Ülkenin çok dilli yapısı anayasa tarafından tanındığı için “bölgesel iki dilliliğe” benziyor gibi görünse de, aslında bu modelden çok farklıdır çünkü diller konumları ve işlevlerine göre sınıflandırılmaktadır. Böylece resmî dil konumu verilen Farsça bütün işlevlerini yerine getirebiliyorken, “yerel ve etnik dil” konumu verilen diğer dillerin işlevleri kısıtlanmakta ve formel kullanımlarına sadece edebiyat ve folklor alanlarında, Farsçanın yanında olmak koşulu ile, izin verilmektedir. Bu bakımdan, İran’ın uyguladığı dil politikasını “yasal iki değişkilik” olarak tanımlamak daha doğru olurdu. Ancak uygulama alanına gelindiğinde, daha çok resmî dilin özümsemesi temelinde gerçekleşen “dönüşümlü iki dillilik” durumuyla karşı karşıya olunduğu görülmektedir. Gerçekten bir yandan İran toplumunun sosyokültürel yapısının uğradığı değişimler diğer taraftan A. Türkçesinin yapısal ve toplum-dilsel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, dönüşümün iki dilliliğin yaygınlaşması yönünde değil tek dil olarak Farsçanın yaygınlaşması yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu toplum-dilsel durumu “çatışmacı ve değişken iki değişkilik” olarak tanımlamak

mümkündür. Bir yandan A. Türk topluluğunun “azınlıklaşmasını” diğer yandan dillerinin “işlevsizleşmesini” beraberinde getiren bu çatışma deneklerin tolum-dilsel davranış ve tutumlarında gözlemlenebilmektedir.

Daha anket aşamasında, sosyopsikolojide “kendinden nefret” kavramıyla tanımlanan davranış türünün A. Türk toplumunda belirgin bir şekilde varlığına tanık oluyoruz. Denek gurubunun oluşturulması için bireylerin etnik kökeni araştırıldığında önemli sayıda denek adayının Türk kültürü ve kimliğine mensubiyetini gizleme ve yadsıma davranışları ile karşılaşmıştır. Diğer taraftan, oluşturulan denek gurubuna bakıldığında, bunların belli bir bölümünün Türk kökenli olmadığı görülür. Bunların bazıları etnik köken dışı evlilik, bazıları da Salmas’ta A. Türkçesinin etnik gruplar arası iletişim dili olması ile açıklanabilir. Ancak Tahran’da anne ve babası Fars kökenli olduğu halde A. Türkçesi konuşabilen deneklerin ortaya çıkmasını, Türk kimliğini gizleme kaygısının dışında başka bir şeyle açıklamak mümkün gözüküyor. Tahran’da A. Türkçesi ediniminin aile ortamı dışında olanaksız olduğu düşünülürse, anne ve babasının Fars kökenli olduğunu ama A. Türkçesini konuşabildiğini ileri süren bu deneklerin aslında Türk kökenli oldukları ama bunu gizleme kaygısı içinde oldukları hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Bunun dışında, “azınlıklaşma” sürecinin tutarlılığını kanıtlayan bazı diğer tutumlar da gözlemlenmektedir.

Anne ve babası Türk olduğu halde onların dilini ana dili olarak görmeyen denekler bu sürece katkı sağlamaktadır. Ayrışık aile çerçevesinde oldukça yaygın olan ana dili değiştirme tutumu, hatta özdeş aile çerçevesinde bile görülebilmektedir. Söz konusu davranış bu aşamada “dilsel asimilasyonun” bir göstergesi olarak tarif edilemez ama baskın kültüre “asimilasyon eğilimi” veya “asimilasyon fantazmı” olarak yorumlanabilir. Çünkü etnik dilin ana dili olarak algılanmaması, bu dilin bilinmediği veya kullanılmadığı anlamını taşımadığı için bu gösterge ana dili aktarımının yitirildiği anlamına gelmez. Nitekim deneklerin %98’i ana dilini konuşabildiğini belirterek, bu dilin aktarımının yüksek düzeyde sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Ancak burada ilginç olan, Farsça aktarımının da aynı şekilde çok yüksek seviyede (%95) gerçekleşmekte olduğudur. Her iki dilin aktarım düzeylerinin bu derecede yüksek olmasının

anlamı, A. Türk toplumunun genel eğiliminin “iki dilli aktarım” yönünde olmasıdır. Nitekim A. Türk toplumunun en belirgin özelliği çok büyük oranda (%92) iki dilli olmasıdır. Farsça aktarımının gerçekleşmediği gurup topluluğun sadece %6’sını oluşturmaktadır. Ancak tek dilli topluluk içerisinde ön plana çıkan %2 oranındaki oldukça küçük bir gurubun varlığı, A. Türkçesinde aktarım yitiminin başlangıcını işaret etmektedir. Dolayısıyla “azınlıklaşma” varsayımı çerçevesinde birbirini izleyen iki ayrı sürece dikkatleri çekmek gerekir. İlk olarak “Türkçe tek dilli” durumdan “Türkçe-Farsça iki dilli” duruma bir geçiş süreci gözlemlenmektedir. Farsça edinimi olarak tanımlanabilecek bu süreç neredeyse son aşamasına ulaşmış gibi görünüyor. Bunu izleyen süreç ise “Türkçe-Farsça iki dilli” durumun “Farsça tek dilli” duruma dönüşümüdür. Ana dili yitimi olarak nitelendirilen bu süreç ise henüz ilk aşamasındadır. Bu dönüşüm sürecini $T > TF > F$ olarak gösterebiliriz.

Ana dili aktarım yitimi, dil edinimi bakımından çok ilerlemiş bir aşamada değildir. Ancak konuya dil yetisi bağlamında yaklaşıncı bazı ilginç ayrıntılar ortaya çıkmaktadır. İlk önce deneklerin Farsça dil yetisi ana dili yetisinden çok daha iyi durumdadır. Diğer taraftan, ana dilinde varsayılan yetinin, özellikle okuma ve yazma alanlarında büyük oranda düştüğü ve çoğu zaman da bu yetinin hiç uygulamaya geçirilmediği, yani gerçek olmadığı anlaşılmaktadır. Bu da ana dili aktarımının bütün becerileri kapsayacak şekilde yapılmadığının bir göstergesidir. Bu iki değişikli aktarımın en önemli nedenlerinden biri resmî dil aktarımının daha çok okul çerçevesinde, ana dil aktarımının ise ev ortamında gerçekleşiyor olmasıdır. Dil yetisi ile beceriler arasında ortaya çıkan farklılığın diğer bir anlamı, beceri zafiyetinin kendini bu dilin konuşucusu olarak görmede engel oluşturmadığıdır. Diğer bir deyişle, bu dili sadece konuşabilmek yeterlidir. Bu da ana dili topluluğunun dilleri için uygun gördükleri işlevler konusunda ipuçları vermektedir.

Nitekim dil kullanım tutumları incelendiğinde, ana dili kullanımının genel olarak sürdürülmesine karşın her türlü alanda uygun görülmediği ortaya çıkmaktadır. Aile içi iletişimde yüksek düzeyde işlev bulan ana dili, toplumsal ve resmî alanlarda işlevini tam olarak yerine getirememektedir. Dolayısıyla A. topluluğunun iki

değişkeli bir dil kullanıma eğilimli olduğu söylenebilir. Ancak ana dili kullanım yitimi her alanda görüldüğü için bu iki değişikli dilsel durumun durağan olmadığı açıktır. Bu bağlamda geleneksel olarak ana dilinin işlev bulduğu alanlara Farsçanın müdahalesi söz konusudur. Bu müdahale sonucu Farsça işlev alanını genişletirken, A. Türkçesinin işlevleri daralmaktadır. İşlevler teker teker ele alındığında, ana dilinin her alanda bir işlev yitimi süreciyle karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır. İşlev yitimi ana dilinin en güvende olduğu ev içerisinde bile kendini göstermektedir. Dolayısıyla A. Türkçesinin işlevsizleşmesi olarak ortaya çıkan bir sürecin varlığından bahsedilebilir. Ancak sonucu A. Türkçesinin işlevsizliği olan bu sürecin birçok aşamadan geçerek oldukça yavaş bir şekilde ilerlediği kesindir. Bu süreç de $T > Tf > TF > tF > F$ olarak gösterilebilir.

Sonuç olarak, A. Türkçesinin daralma süreci konusundaki varsayımın, hem azınlıklaşma boyutuyla hem de işlevsizleşme boyutuyla tutarlı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, ele alınan iki boyutun kronolojik sırasını belirlemek bu çalışma çerçevesinde mümkün olmamıştır. Buna karşın, işlevsizleşme sürecinin azınlıklaşma sürecinden daha ileri bir aşamada olduğu anlaşıldığına göre, azınlıklaşma sürecinin işlevsizleşme sürecini izlediği ileri sürülebilir. Ayrıca bu iki sürecin çok ileri bir aşamada olmadığı, toplumun sadece bir bölümü için geçerli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ancak bu, İran'da diller ilişkisinin çatışmacı özelliğini yok saymaya yetmez: çatışma vardır ama gizli ve sınırlıdır. Çatışmanın gizli ve sınırlı kalmasını sağlayan birçok neden vardır. Ama anayasanın tanığı görece dil serbestliği, Türk toplumunun nüfus bakımından ağırlığı ve coğrafi nedenlerden dolayı sahip olduğu fiili dilsel özerklik en önemli nedenlerdir. Diğer taraftan, çatışmanın açıkça yaşanması için dillerin gerçek anlamda ve her alanda ilişkisinin söz konusu olması gerekir. İlişki varsa çatışma mümkündür. Gerçekten Fars merkezine oldukça uzak ama Türk dilli halkların yaşadığı ülkelere yakın konumu bulunan Salmas'ta çatışmayı gözlemlemek zordur. Çünkü burada, A. Türkçesiyle Farsçanın ilişkisi sadece belli alanlarda vardır. Oysa tam tersi konumdaki Tahran'da, A. Türkçesi Farsça ile hemen hemen her alanda ilişkisi durumundadır. Dolayısıyla, bu şehirde çatışma çok daha açık, çok daha yaygın ve çok daha serttir. Diğer taraftan bu çatışma henüz toplumun bütün

kesimlerine intikal etmemiştir. İlk aşamada yüksek düzeyde öğrenim görmüş Tahranlı gençler ve özellikle de kadın gurubu arasında ortaya çıkmaktadır. Ancak söz konusu bu kategorinin toplum-dilsel davranış ve tutumları, ekonomik, kültürel ve sosyal yaşama katılım kaygısında olan diğer kategoriler için uygun bir model oluşturduğu dikkate alınırsa, bu çatışmanın yaygınlaşması ve genelleşmesi kaçınılmazdır. Bu çatışmanın niteliği ise İran toplumunun gelecek dönemlerde yaşayacağı dönüşümün yönüne göre belirlenecektir. Her şeye rağmen, İran İslam Cumhuriyetinin oldukça karmaşık yapıdaki bu çok dilliliğin yönetimini bu aşamada başarılı bir şekilde yürüttüğünü belirtmek gerekir. Gerçekten, bu yaklaşım uzun vadede hem sayısal hem de işlevsel anlamda daralması kaçınılmaz olan A. Türkçesinin dinamizmine belli düzeyde olanak sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDOLLAYEF A. H., *Goftâri dar bâre-ye zabânâ-ye Irâni râyej dar Âzarbâyçân va pajuheş-e ânhâ*, Tahran: Entesârat-e Bâbak, 1352/1973.
- ABRAHAMIAN E., *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982.
- AHMADI H., *Qowmiyat va qowmgerâyi dar Îrân*, Naşr-e Ney, Tahran, 1378/1999.
- AHUNDOV A., « Azeri Dilinin Sesbilgisi Sisteminde Hece ile İlgili Olan Bazı Kurallara Uygunluklar Üzerine », *Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 413, 1975, 261-265.
- *Azerbaycan Dilinin Fonetikası*, Maarif, Bakü, 1984.
- AKALIN M. (ed), *Târîhî Türk Şîveleri*, Sevinç, Ankara, 1979.
- ALGAR H., « Ahundzade, M. F. A », *İslam Ansiklopedisi*, vol. II.
- AL-AHMAD C., « Rowşanfekrân va moşqel-e zabân-e torki », *Varlıq*, Tahran, 1368/1989, 72/1, 19-32.
- AL-HAMEDÂNÎ, *Abrégé du Livre des Pays*, (Çev.) Henri Massé, Damas, 1973.
- AMANÎ M., « Kârbord-e zabânâ-ye mahalli dar Irân », *Nâme-ye olum-e ectimâ'i*, no:12, Tahran Üniversitesi, Tahran, 1998, 33-50.
- ATALAY B., *Mahmud Kaşgari: Divanü Lugat-it-Türk*, Ankara, 1941, III.
- BAGDÎBÎ H.R., *Mo'arrefi-ye zabânâ va guyeşhâ-ye Îrân*, Farhangestân-e Zabân va Adab-e Fârsi, Tahran, 2001.
- BAQÇEBAN S., *Gelin Türkçe Danışaq / Biâyid Torki harf bezanim*, Tahran 1360/1981.
- BAZIN L., « Les turcophones d'Iran: aperçus ethno-linguistiques », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, DİGARD J.P. (ed), CNRS, Paris, 1988.
- BAZIN M. (a), *Le Tâlech: une region ethnique au Nord de l'Iran*, T. II, IFRI-Bibliothèque Iranienne, ADPF, Paris, 1980.

- (b), « La région, cette inconnue... Réflexions sur l'identité régionale dans le monde turco-iranien », *Hommes et terres d'Islam, Mélanges offertes à Xavier de Planhol*, BALLAND D. (ed), T. II, IFRI, Téhéran, 2000, 345-358.
- BAZIN M. -BROMBERGER C., *Document pour l'étude de la répartition de quelques traits culturels dans le Gilân et l'Azerbâjân oriental*, CNRS, Paris, 1975.
- BENZING J., « Classification of the Turkic Languages », *Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959, 1-5.
- BEHZADİ B., *Azerbaycan Türkçesinin İzahlı Lügati*, Tahran 1376/1997.
- BOESCHOTEN H., "The Speakers of Turkic Languages", *The Turkic Languages*, JOHANSON L., CSATÓ E.A. (ed), Routledge, London-New York, 1998.
- BOMBACI A., "Les lettres turques en Perse et dans l'Azerbaïdjan caucasien aux XVIII-XIXe siècles », (Çev. Melikof I.), *Histoire de la littérature turque*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1968, 217-220.
- BOSNALI S. (a), « İran Türklerinin Dil ve Toplumsal Kimliği », *Türk Dili*, TDK, 2001, 669-679.
- (b), *Le fait turc en Iran*, Thèse de DEA, Paris, INALCO, 1999.
- (c), « Patrimoine linguistique en situation de contact: le cas du turc d'Azerbaïdjan en Iran », *Contact des langues dans l'espace arabo-turco-persan*, AZADARMAKI T, BALAY C., BOZDEMİR M. (ed.), IFRI, Téhéran-Paris, 2003, ss.97-108.
- (d), « Emprunt lexical en turc azéri d'Iran », *Contact des langues II : Les mots voyageurs et l'Orient*, BOZDEMİR M., BOSNALI S. (ed.), Presse Universitaire de Boğaziçi, Istanbul, 2006, ss. 227-238.
- BOYER H. (a), (ed.), *Sociolinguistique : territoire et objets*, Delachaux et Niestlé, Paris, 1996.
- (b), (ed.), *Plurilinguisme : « contact » ou « conflit » de langues ?*, L'Harmattan, Paris, 1997.
- BOZDEMİR M., « D'une langue impériale à une langue nationale : vicissitudes d'une politique volontariste en Turquie », *Langues et pouvoirs*, CHAKER S. (ed), Langues'O, Paris, 1998, 139-149.

- BOZDEMİR M., BOSNALI S. (ed.), *Contact des langues II : Les mots voyageurs et l'Orient*, Presse Universitaire de Boğaziçi, Istanbul, 2006.
- BRANCA-ROSOFF, S., « Les imaginaires des langues », *Sociolinguistique ; territoire et objets*, BOYER H. (ed), Delachaux et Niestlé, Lausanne, 1996, 79-114.
- CAFEROV N., *Azerbaycan Türkçesinin Millileşmesi Tarihi*, Azerbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakü, 1995.
- CALVET L. J. (a), *La sociolinguistique*, PUF, Collection Que sais-je ?, Paris, 1998.
- (b), *Les langues véhiculaires*, PUF, Paris, 1985.
- CICHON Peter, « Contact vs Conflit », *Plurilinguisme : « contact » ou « conflit » de langues*, BOYER H. (ed), L'Harmattan, Paris, 1997, 37-38.
- DEMİRCİZADE E. M., *Muasıır Azerbaycan Dili*, Bakü, Maarif, 1984.
- DENIS M. N., VETTMAN C, *Le déclin du dialecte alsacien*, Presse Universitaire de Strasbourg, Strasbourg, 1989.
- DENY J., *Principes de grammaire turque*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1955.
- DE PLANHOL X. (a), « Comment se pose le problème de l'acculturation chez un peuple de pasteurs nomades ? », *Hommes et terres d'Islam*, BALLAND D. (ed), Téhéran, IFRI, 2000, vol. 1, 17-28.
- (b), « Le fait turc en Iran : quelques jalons », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, DIGARD J. P. (ed), CNRS, Paris, 1988, 123-129.
- DE ROBILLARD D., « Statut », *Sociolinguistique*, MOREAU M.L. (ed), Mardaga, 269-271.
- DE THEVENOT J., *Suite du voyage de Levant dans laquelle...il est traité de la Perse..., par Monsieur de ..., seconde partie*, Paris, 1674.
- DIEU-RENAUD, « Quelques problèmes méthodologiques », *Plurilinguisme, normes, situations, stratégies*, G. Manessy - P.Wald, L'Harmattan, Paris, 1979, 61-99.

- DOERFER G. (a), "Turkic Languages of Iran", *The Turkic Languages*, LARS J., CSATÓ E.A. (ed), London-New York, Routledge, 1998, 273-283.
- (b), "İran'da Türkler", *Türk Dili*, TDK, Kasım 1987, 242-251.
- (c), "The Suffix of the Third Person Plural of the Verb in Khorâsân Turkic", *Languages and Culture of Turkic Peoples*, Stachowski Marek (ed), Krakow, Studia Turcologica Cracoviensia, 5, 1998, 111-117.
- (d) "İran'daki Türk Dilleri", *Türk Dili*, Türk Dilleri Araştırma Yıllığı, 1969, 1-23.
- DREYFUS CAMIA M., *Le plurilinguisme à Dakar : une contribution à une étude sociolinguistique urbaine*, Thèse de Doctorat, Université Paris V, 1995.
- DUGLAS W. O., *Strongly Lands and Friendly People*, London, 1952.
- EBRAHIMI A. M., *L'intégration socioculturelle du Sud de Téhéran dans la capitale*, Thèse de doctorat, Université Paris X, 1999.
- ENÂYATOLLÂH Rezâ, Âzarbâyçân va Arân (Âlbâniyâ-ye Qafqâz), Irân zamin, Tahran, 1360/1981.
- ENSÂFPUR Q., *Târih-e tabâr va zabân-e mardom-e Âzarbâyçân*, Fekr-e Ruz, Tahran, 1377.
- ESTARÂBÂDÎ M. M. H., *Sangalâx: Farhang-e Torki be Fârsi*, Markaz, Tahran, 1374/1995.
- FARZÂNE M. A., *Mabâni Dastur-e zabân-e Âzarbâyçâni*, Ferzâne, Tabriz, 1358/1979.
- FISHMAN J.A., *Introduction à la sociolinguistique*, Labor – Fernand Nathan, Paris, 1971.
- FLEMMING B., « Hasanoğlu'nun Bir Gazeli : Sultan Gavri Divanında Bilinmeyen Şiirler », *Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 413, 1975, 331-343.
- GARMADI, J., *La sociolinguistique*, P.U.F., Paris, 1981.
- GOLDEN P. B., "The Turkic Peoples : A Historical Sketch", *The Turkic Languages*, LARS J., CSATÓ E.A. (ed), London-New York, Routledge, 1998, 16-30.

GÖKALP Z., *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1976.

HÂDİ E. (a), *Torki honar ast*, Ahrâr, Tabriz, 1374/1995.

----- (b), *Farhang-e Torki-e Novin*, Ahrâr, Tabriz, 1379/2001.

HAMENEYÎ A. M., *Mokalemat : ruzmarye torki-farsi*, Tirang, Tabriz, 1360/1981.

HANWAY J., *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea, with a journal of travels... into Persia*, I, Dublin, 1754.

HESENLI C. (a), « Tebriz : Ocak-Mart 1945 », *Türk Dünyası Araştırmaları*, TDAV, Haziran 1999, 120, 207-224.

----- (b), « 1945 Yılı'nın Yazı : Moskova'nın Kararları ve Güney Azerbaycan », *Türk Dünyası Araştırmaları*, TDAV, Ağustos 1999, 121, 197-218.

----- (c), « Petrol Uğruna Mücadele ve S. Kavtaradze'nin Tahran Seferi », *Türk Dünyası Araştırmaları*, TDAV, Nisan 1999, 119, 1-18.

----- (d), « Güney Azerbaycan : 1945 Yılı'nın Sonbaharı », *Türk Dünyası Araştırmaları*, TDAV, Aralık 1999, 123, 67-94.

HEYET C. (a), « Horasan Türkçesi », *Türk Dünyası*, Ankara, Türksoy, 1998, 21-30.

----- (b), « The Name and Borders of Azerbaijan », *Eurasian Studies*, TIKI, 1994, 1, 2, 94-100.

----- (c), *Seyri dar târîh-e zabân va lahçehâ-ye Torki*, Endişe-ye Now, Tahran, 1366/1987, 165s.

----- (d), *Moqâyesatol logateyn*, Varlıq, Tahran, 1362/1983, 87s.

----- (e), « Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü », *Yeni Türkiye*, 16, 1997, 1645-1650.

----- (f), « 20'inci Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı », *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, 119-129.

HOMAYOUNPOUR Parviz, *L'affaire d'Azerbaïdjan*, Lausanne, 1967.

HOSEYNZÂDE A., *Farhang-e Torki*, Yârân, Tabriz, 1376/1997.

HOURCADE B. (a), « Ethnie, nation et citadinité en Iran », *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, DIGARD J. P. (ed), Paris, CNRS, 1988, 161-174.

- (b), *Atlas d'Iran*, Reclus - La documentation française, Paris, 1998.
- (c), « Qui parle persan en Iran ? », *Hommes et terres d'Islam*, BALLAND D. (ed), IFRI, Tahrân, 2000, vol. 1, 419-434.
- HUDİYEV N., *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi*, (Çev. Şarqi H.) Rastan, Tahrân, 1998.
- JOHANSON L., "The History of Turkic", *The Turkic Languages*, JOHANSON L., CSATÓ E. A. (ed), Routledge, London-New York, 1998.
- JOHANSON L., CSATÓ E. A. (ed), *The Turkic Languages*, Routledge, London-New-York, 1998.
- KASRAVI A., *Zabân-e Pâk: âzari yâ zabân-e bâstân-e Âzarbâyçân*, Ferdowsi, Tahrân, 1378.
- KREMNITZ G., « Du bilinguisme au conflit linguistique : cheminement de termes et de concepts », *Langage*, no :61, 63-74.
- LAZARD G., « Le persan », *Compendium Linguarum Iranicarum*, RUDIGER SCHMITT (ed), Wiesbaden, 1989, 263-293.
- LECOQ P., « Les dialectes caspiens et les dialectes du Nord-ouest de l'Iran », *Compendium Linguarum Iranicarum*, RUDIGER SCHMITT (ed), Wiesbaden, 1989, 296-313.
- MACKEY W.F., *Bilinguisme et contact des langues*, Klincksieck, Paris, 1976.
- MAHMUDOF, « Tabriz Diyalektinin Fonetik Hussisyyetleri », *Edebiyat, Dil ve İncəsənət*, no :3, Bakü, 1998.
- MARCELLESI J.B. (a), « Bilinguisme, diglossie, hégémonie : problèmes et tâches », *Langage* 61, 1981, 5-11.
- MASASHI Haneda, *Le Châh et les Qizilbach : le système militaire safavide*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1987.
- MAURAI, J., « Assimilation linguistique », *Sociolinguistique. Concepts de base*, MOREAU M.L. (ed), Mardaga, 1997, 51-56.
- MENGES K. H., « Classification of the Turkic Languages », *The Turkic Languages and Peoples*, Fundamenta I, Wiesbaden, 1968, 60-61.
- MERCİL E., *Gazneliler Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

MONTEIL V., « Sur le dialecte turc de l'Azerbâjdjân iranien », *Journal Asiatique*, 1956, 244, 1-77.

MOREAU M.-L., *Sociolinguistique : concepts de base*, Mardaga, 1997.

NUTQI H., "Yazı qaydaları », *Varlıq*, Tahrân, 9-10, Kasım-Ocak 1987, 5-63.

PAPOLI-YAZDI M. H., *Le nomadisme dans le Nord du Khorassan*, Paris-Téhéran, IFRI, 1991.

PERRY J. R. (a), "Comparative Perspectives on Language Planning in Iran and Tajikistan", *Languages and Culture of Turkic Peoples*, Stachowski Marek (ed.), Krakow, *Studia Turcologica Cracoviensia*, 5, 1998, 154-174.

----- (b) « Language Reform in Turkey and Iran », *International Journal of Middle Eastern Studies* 17, 1985, 295-311.

PİRHAŞEMİ T., *Azeri Dilinin Grameri*, Tabriz, 1368/1989.

POLAK, *Persien. Das Land und seine Bewohner*, vol. I, Leipzig, Brockhaus, 1865.

POPPE N., *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden, 1965.

RAFRAF E. (a), *Ana Dil: Azərbaycanca Derslik*, Morg-e Amin, Tahrân, 1377/1998.

----- (b), *Türk Dili Ders Ocağı, Yüksek Sınıflar İçin Azerbaycanca Derslik*, Morg-e Amin, Tahrân, 1378/1999.

RAPHAEL DU MANS, *Estat de la Perse en 1660*, Paris, Ecole Nationale des Langues Orientales, 1890.

RESULOĞLU B. "Cenubi Azerbaycan'da Türk Lehçeleri", *Tribun*, no :3, Solna, 1998, 208-224.

RESULZADE M. E., *İran Türkleri*, TDAV, İstanbul, 1993.

RICHARD Y., "Du nationalisme à l'islamisme : dimensions de l'identité ethnique en Iran", DIGARD J. P. (ed), *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris, CNRS, 1988, 267-275.

SELIMI H., *Resm-ol Hattımız Haqqında*, Esmer, Tabriz, 2000.

SCHÖNIG C., "Turkmen", *The Turkic Languages*, JOHANSON L., CSATÓ E.A. (ed), Routledge, London-New York, 1998.

- ŞAHİN M., « Aqalliyathâ'i ke dar Îrân be zabânâ-ye mahalli takallom mikonand », *Amâr dar Îrân*, no :1, Edare-ye Amâr-e Îrân, Tahrân, 1338/1979.
- ŞİRALIYEV M. A (a), *O dialektnoy osnove azerbayjanskogo nasyonalnogo literaturnogo yazıka*, Voprocı dialektologiy tyorskix yazıkov, Bakü, 1958.
- (b), « Sur l'origine de l'affixe personnel /v/ dans les dialectes de la langue azerbaïdjanaise », *Etudes Asiatiques*, 1961, XIII, 119-121.
- TABRİZİ A., *Şah Esmayıl*, 2. basım, Ferdowsi, Tabriz, 1955.
- TEKİN T., "New Classification of the Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara: 1991, 5-18.
- VAMBERY H., *Cagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867.
- VERCELLIN G., « Le fait ethnique dans les politiques des États iranien et afghan », *Le fait ethnique en Iran et Afghanistan*, DIGARD J. P. (ed), Paris : CNRS, 1988, 221-229.
- YARSHATER E., "The Iranian Language of Azerbaijan", *Encyclopaedia Iranica*, III, 3, Routledge & Kegan Paul, London & New York, 238-245.
- ZEHTÂBİ M.(a), *Mou'asır Edebi Azeri Dili : Ses-Sarf*, Keyhân, Tabriz, 1370/1991.
- (b) Tarkib-e logavi-e zabân-e âzari-ye adabi-ye mo'aser, Eldâr, Tabriz, 1371/1998.
- WEINREICH U., *Languages in Contact: Findings and Problems*, Mouton, La Haye, Paris, 1970.
- WINDFUHR G.L., ARBOR A., "Western Iranian Dialects", *Compendium Linguarum Iranicarum*, RUDIGER SCHMITT (ed), Wiesbaden, 1989, 294-296.

İstatistikler

- *Âmâr dar Îrân*, no :1, Edâre-ye Âmâr-e Îrân, 1338 (1959),
- *Natâyec-e tarh-e nemunegiri-ye zâdovalad*, Daftar-e Âmâr va Etelâ'ât-e Câme'i-ye Sâzmân-e Sabt-e Ahvâl-e Keşvar, Tahrân, 1370.
- *Abâdihâ-ye Keşvar-e Comhuri-ye Eslâmi-ye Îrân : Hoy-Salmâs, Sâzmân-e coğrâfiyâyi-e niruhâ-ye mosallah*, Farhang-e Coğrâfiyâyi, vol. 5., 1371.

- *Natâyec-e âmârgiri az hususiyât-e ectemâ'i - eqtesâdi-ye hânevâr*, 1372 (1993), no : 1889, Markaz-e Âmâr-e Irân, Tahran, 1373 (1994).
- *Sarşomâri-ye omumi-ye nofus va maskan*, 1375.
- *Britannica World Data*, Britannica Book of the Year 1998.
- *Sar şomâri 'omumi nofus va maskan-1375, Natâyec-e Taqsili, Comhuri-ye Eslâmi-ye Irân, Sâzmân-e barnâme va budce*, Markaz-e Âmâr-e Irân.

